

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

91

L. my. V
91

2000

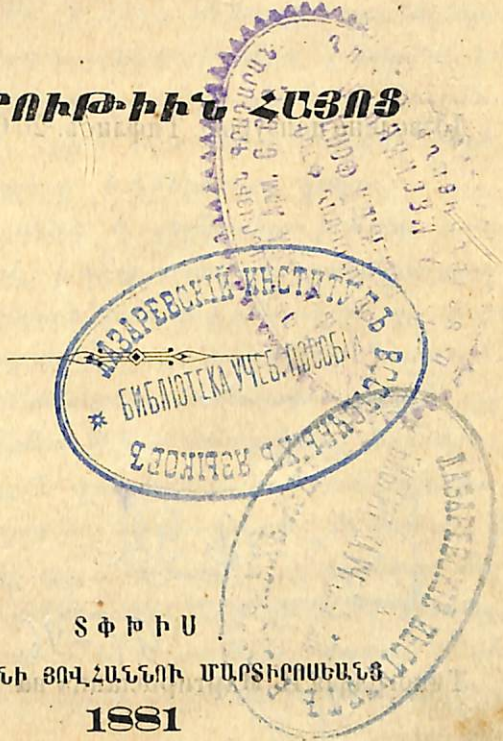
Հրատեսակ ուժ.
Մովսես
Քորենայն

Մովսես

ՍՐԲՈՅ ՀՕՐԵՆ ՄԵՐՈՅ
Հալ. 91
Գրքոց Գրասրահի VIII թիվ
Հաշվարկի Բրնայրի Էփրեմյան 16
Հարցի Ե.

ՄՈՎՍԵՍԻ ԽՈՐԵՆԱՅՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

Տ Փ Ի Ի Ս

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԱՐՏԻՈՍԵԱՆՑ

1881

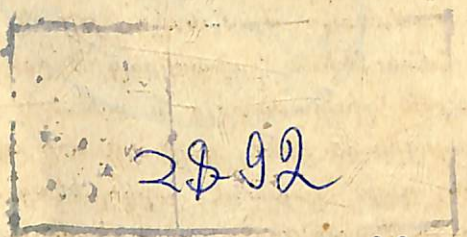
Մ. Կարապետյան

Զ Ե Կ Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ Ն

Ճոխութիւնք մատենագրաց մերոց հնոց ըստ
դարուց դարուց զերծեալք 'ի բանութենէ ժա-
մանակին՝ եթէ ոչ անվթարք և բովանդակք,
սակայն և դոյզն այն 'ի սերկեանս աւուր գանձք
մեծագինք են 'ի ձեռս սերնդոց նոցա և պա-
տուականք յաչս աշխարհի: Մին 'ի սոցանէ՝ նա
մանաւանդ յընտրելագունից անտի է և Պատմու-
թիւն Հայոց Սրբոյ Հորն մերոյ Մովսեսի Խորե-
նացոյ ծաղկելոյ 'ի հինգերորդ դարու:

Ձառնէս մեծէ և զերկասիրութեանց նորա
բովանդակ չէ 'ի դէպ աստէն մանրակրկիտ արա-
րեալ ընդ բնան ճառելով անցանել. այլ զայս
և եթ ասասցուք՝ զի պատմութիւն նորա յե-
ղեալ ընդ ժամանակս ժամանակս յայլ և այլ
լեզուս 'ի հմտութիւն բանասիրաց Եւրոպիոյ,
մնայր ապաքէն զիւրամատոյց և ամենայն բա-
նասիրաց Հայոց կացուցանել զայն: Ուստի առ 'ի
կատար ածել զայս՝ նախապէս յորդոր եկաց մեզ
նա ինքն ուսումնատենչ հայազն Յ. Իզմիրեանց,
և 'ի յաջողութիւն գործոյն սատար եղև
նաև ծախուց տպագրութեան նորին, որով և

Дозволено цензурою. Тифлисъ. 20 Октября 1880 г

2892

91-96

Типография И. Мартиросянца на Орб. ул. д. № 5

մէք առ ժամայն ձեռն արկաք 'ի տպագրութիւն մատենիս:

Այլ քանզի պատմութիւն Քերթողահօրս ըստ տարբեր զըջագրաց գտանի յոլով անգամ տպագրեալ 'ի միջոցս ամաց, մէք 'ի նոցունց ընտրեցաք զտպագիրն Մխիթարեան Միաբանութեան Վննետկոյ, 'ի լոյս ելեալ բազդատութեամբ վեցից անթերի օրինակաց յամի հազար ութ հարիւր վաթսուն և հինգ: Յայն հաստատուն զակն պահեալ՝ ճշդիւ որպէս և էրն այնպէս ըստ ամենայնի անյեղլի կալաք առանց փոփոխութեան իրիք 'ի մէնջ. միայն զյայտնիս՝ զլետից ասեմք և զտառից ուրեք ուրեք վրիպելոց յաչաց սրբագրողն մատենին ուղղագրեցաք, զորոց և այլք յօրինակաց առ մեզ եղելոց միաբանք երաշխաւորէին:

ԳՐԲՔ ԱՌԱՋԻՆ

ՆՆԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՈՅ ՄԵԾԱՅ

Ա

Մովսիսի խորենացւոյ չաղագս մերոյս լեակզանն չալսմ բանեցս Սահակայ բազդատունւոյ խնդալ:

Չանսպառ խաղացմունս աստուածայնոյն 'ի քեզ շնորհացն և զանդուլ Հոգւոյն 'ի վերայ քո իմացուածոյդ շարժմունս ծանեայ 'ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս, յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգւոյդ ընկալեալ զճանօթութիւն. որ և սիրելի իմոց իսկ ակորժակացս է, առաւել ևս սովորութեանցս: Վասն որոյ և ոչ միայն զովել արժան է զքեզ, այլ և 'ի վերայ քո աղօթել՝ առ 'ի վննել քեզ միշտ այսպիսի:

Չ'ի եթէ վասն բանին մէք, որպէս ասի, պատ-

կեր Աստուծոյ, և դարձեալ առաքինութիւն բանականին է խոհականութիւն, և քո յայտօսիկ անհատ ցանկութիւն, ապա ուրեմն գեղեցիկ մտածութեամբ զխոհականութեանդ քովառ և բորբոք պահելով զկայծակն, զարդարես զբանն. որով մնաս առ ՚ի լինելն պատկեր: Ի ձեռն որոյ և զայտորիկ զսկզբնատիպն ասիս ուրախացուցանել, գեղեցիկ և չափաւոր մտլութեամբ յայտօսիկ մտլեալ և զակատեալ:

Առ որով տեսանեմ և զայս, զի եթէ որք յառաջ քան զմեզ և կամ առ մեւք եղին հարուստք և իշխանք աշխարհիս Հայոց, ոչ ընդ ձեռամբ անկերոց իւրեանց արդեւք գտելոց իմաստնոց զայսպիսեացս հրամայեցին կարգել զվիշատակս բանից, և ոչ արտաքուստ ուստեք այտօցիկ ՚ի ներքս ածել խորհեցան օժանդակութիւնս իմաստից, և զքեզ այսպիսի այժմ եղեալ ծանեաք, ապա յայտ է ուրեմն, թէ ամենեցուն քան զքեզ նախագունիցն ճանաչես վեհագոյն, և բարձրագունից արժանաւոր գովութեանց, և յայսպիսիս պատկանաւոր դնիլ յարձանագրութիւնս բանից:

Յաղագս որոյ հեշտաբար ընկալեալ զքո խընդիրդ, աշխատասիրեցայց ածել ՚ի կատարումն. անմահ ՚ի յիշատակ թողուլ զայս քեզ, և որ

զկնի քոյինքն են զալոց ազգք: Զի և թզգի ևս նախնականի, և քաջ և արգասաւոր՝ ոչ միայն ՚ի բանս և ՚ի պիտանաւոր խոհականութիւնս, այլ և ՚ի մեծամեծ և ՚ի բազում գործս արժանափառս, զոր յիշատակեցուք ՚ի կարգի պատմութեանս, յորժամ զորդի ՚ի հօրէ ծննդաբանելով ազգաբանիցեմք զբովանդակին: Իսկ զՀայաստանեացս նախարարութիւնս, զամենեցուն զուստն և զգլխարդն յայտնելով համառօտ, որպէս հաւատտի ՚ի յունականս ոմանս կայ պատմութիւնս:

Բ

Թէ ընդէր, վասն զի ՚ի քաղղէացւոց և յասորեստանեաց մատենից ցանկագոյն են մեզ իւր, ՚ի յունականէն կամեցաք մեք ցուցանել:

Եւ ընդ այս մի ոք զարմասցի, եթէ բազում ազգաց լեալ մատենագիրք, որպէս ամենեցուն է յայտնի, մանաւանդ Պարսից և քաղղէացւոց, յորս առաւել ազգիս մերոյ գտանին բազում ինչ իրաց յիշատակք, մեք զՅունացն միայն յիշեցաք զպատմագիրս, և անտուստ զյայտարարութիւն մերոյ ազգաբանութեանս խոստա-

յաք յանդիման կացուցանել: Քանզև ոչ թա-
ղաւորքն Յունաց՝ միայն որպէս աշխարհակալու-
թեամբ, այլ և որ ինչ իմաստութեան են ջանք՝
փոյթ յանձին կարան աւանդել Յունաց, յետ
զառանին իւրեանց յարմարեալ իրս: որպէս և
Պաղոմէոսն, որ և Նղբայրասէրն, պէտ արարեալ
զամենայն ազգաց զմտտեանս և զվէպս ՚ի յոյն
լեզու փոխարկել:

Բայց մի՛ ոք աստանօր անուսումն զմեզ հա-
մարեալ բամբասիցէ իբր զանվարժս ոմանս և
զտղէտս, որպէս թէ եզիպտացւոցն լեալ թա-
ղաւոր, մէք այժմ՝ զնա Յունաց գրեցաք: Քանզև
նուաճեալ նորա և զՅոյնս ընդ իւրով ձեռամբ,
անուանեցաւ Աղէքսանդրի և Յունաց թաղա-
ւոր, որպէս և ոչ մի զոք ՚ի Պաղոմէանցն կամ
յայլոցն օրերելոյ եզիպտացւոցն անուանեցաւ ոք
երբէք: որ և վասն առաւել յոճասէր բարս
ունելոյ՝ ՚ի յոյն լեզու զիւր աշխատութիւնն ժո-
ղովեաց: Եւ և այլ բազում այսպիսի ինչ պատ-
ճաս վասն ասելոյն մեր զնա Յունաց թաղաւոր,
այլ վասն համառօտելոյ մեզ զճառս՝ բաւական
լիցի ասացեալս վասն նորա:

Այլ և բազում արք անուանիք և իմաստու-
թեան պարսպեալք ՚ի Յունաց աշխարհէն հո-
գացան՝ ոչ միայն զգիր զիւանաց այլոց ազգաց

թաղաւորաց և զմեհենից յեղուլ ՚ի յոյն բան,
որպէս զտանեմք զայն, որ և զԲիւռիոս ոմն յայս
յորդորեաց այր քաղպէացի և վարժ ամենայն
իմաստութեամբ, այլ և զմեծամեծս և զգարմա-
նալոյ արժանաւորս յարուեստից, և ուրեք ու-
րեք գտեալ աշխատութեամբ, հաւաքեալ փո-
խեցին ՚ի յոյն լեզու. որպէս զայք առ քէ,
և զգայ և զթոյ առ փիւր, և զկենն առ եչ, և
զշայ առ սէ: Եւ ժողովեալ զայսոսիկ արանց,
զորոց և մէք զանուանս հաւաստի զիտեմք,
նուիրեցին ՚ի փառս հելլենացւոց աշխարհին:
Եւ գովելէք են, որպէս իմաստասիրեցեալքն՝
յաղազս ջանին և իմաստութեանն առ ՚ի յայ-
լոցն լինելոյ գտակք, առաւել ևս որք ընկա-
լան և պատուեցին զայսպիսի գիւտս իմաստից:
Վասն որոց և զբոլոր իսկ զՅոյնս ոչ զանդաղեմ
մայր կամ դայեակ ասել իմաստից:

Եւ վասն Յունացն զբուցարանս զակնարկութիւն
մերոց պիտոյիցս առնելոյ՝ բաւական է այսչափ:

Գ

Յաղազս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոց
թաղաւորաց և եշխանաց:

Կամիմ և ոչ զանիմաստասէր բարս առաջնոցն
մերոց նախնեաց առանց յիշատակի բամբասա-

նաց թողուլ: այլ և աստէն իսկ յիսկզբան մերոյ
գործառնութեանս զվասն նոցա կշտամբութեան
յարմարել զբանս: Զի թէ արդարեւ գովութեան
արժանի այնք ՚ի թագաւորաց իցեն, որք գրով
և պատմութեամբ զիւրեանցն հաստատեալ կար-
գեցին զժամանակս և զգործս իմաստութեան,
և զքաջութիւն իւրաքանչիւր արձանացուցին
՚ի վէպս և ՚ի պատմութիւնս, ըստ նոցանէ և
պարագեալքն այսպիսում ճգնութեանց զիւա-
նագիրք մատենից՝ ներբողականաց ՚ի մէնջ ար-
ժանի եղեն ասից: Ի ձեռն որոց և մեր ընթեռ-
նուն զառ ՚ի նոցանէ շարածս բանից, ըստ
աշխարհօրէն կարգաց իմաստնանալ ասեմք, և
քաղաքականս ուսանել կարգս, յորժամ այսպի-
սիս ընթերցասիրիցեմք իմաստութեան ճառս և
զընդատրութիւնս, որք են քաղղէացւոց և
ասորեստանեաց, եգիպտացւոց և ելլենացւոց:
Առ այսքիւք և փափագիցեմք ևս արդեւք
իմաստութեան արանցն այնոցիկ, որ զայսպիսի
փոյթ յանձին կալան:

Ապա ուրեմն ամենեցուն մեզ յայանի է թա-
գաւորացն մերոց և այլոցն առաջնոցն առ ՚ի
յիմաստն աղամարութիւն, և անկատարութիւն
ողւոյն բանականիս: Զի թէպէտ և եմք ածու-
փոքրս և թուով յոյժ ընդ փոքու սահմանեալ,

և զօրութեամբ տկար և ընդ այլով յուր ան-
գամ նուաճեալ թագաւորութեամբ, սակայն
բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և
՚ի մերում աշխարհիս, և արժանի գրոց յիշա-
տակի, զորոց և ոչ մի ոք ՚ի նոցանէ պէտք յան-
ձին կալաւ մատենագրել: Արդ այնոքիկ, որք և
ոչ անձանց խորհեցան բարի առնել, և անուն
յիշատակի յաշխարհի թողուլ, զն՝ արդեւք և
մեղադրութիւն մեր այնպիսեացն ՚ի ճահ պա-
տահիցէ, զևս մեծագոյնս ՚ի նոցանէ պահան-
ջել և որ ինչ հնագոյն քան զնոսա:

Այլ ասիցէ ոք արդեւք, վասն ոչ լինելոյ զիր
և զպրութիւն ՚ի ժամանակին, կամ վասն պէս
պէս պատերազմացն, որ կուռ զմիմեանց զկնի
անհետ ՚ի վերայ զային:

Այլ ոչ արդարեւ այսոքիկ կարծեցեալ լինի.
քանզի գտանին և միջոք լեալ պատերազմացն,
և զիր Պարսից և Յունաց, որովք այժմ զիւզից
և զաւառաց ևս և իւրաքանչիւր տանց առանձ-
նականութեանց, և հանուրց հակառակութեանց
և դաշանց այժմ առ մեզ գտանին անբաւ զըու-
ցաց մատենաք, մանաւանդ որ ՚ի սեփհական
ազատութեան պայազատութիւն: Այլ ինձ թուի,
որպէս այժմ՝ և առ հինան հայաստանեաց լեալ
անսիրելութիւն իմաստութեան և երգարանաց

բանաւորաց: Վասն որոյ աւելորդ է մեզ և այլ յաղազս անբանից արանց թուլամտաց վայրենեաց ճառել:

Բայց ընդ քո յոյժ զարմացեալ եմ ընդ մըտացդ ծննդականութիւն, որ յիսկզբանցն մերոց ազգաց մինչև ցայժմուսս միայն գտար զայսպիսւոյ մեծ իրէ բուռն հարկանել, և մեզ խոյզ խնդրոյս առաջի արկանել՝ երկար և շահաւոր դործով զազգիս մերոյ կարգել զպատմութիւն. ճշդիւ զթագաւորացն և գնախարարականաց ազգաց և տոհմից, թէ ո՞վ յուրմէ, և զինչ իւրաքանչիւր ոք ՚ի նոցանէ գործեաց, և ո՞վ ոք ՚ի ցեղիցս որոշելոց ընտանի և մերագնեայ, և ո՞յք ոմանք եկք ընտանացեալք և մերագնացեալք, և զգործս և զժամանակս իւրաքանչիւր դրով դրոշմել՝ ՚ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին շինուածոյ մինչև ցայժմ: զեղեցիկ զայս քեզ հարեալ ՚ի փառս և անջան հեշտութիւն:

Առ որ այսչափ միայն ասացից. միթէ մատենան մե՞րձ կայցէ ինձ, որպէս ասէ Յօբ, կամ զպրութիւնք քոց հայրենեաց, որովք նմանագոյն արդեւք երբայեցւոյն պատմագրաց՝ ՚ի վերուստ ՚ի քեզ իջուցանեմ անսխալ, կամ ՚ի քէն և յայլոց սկսեալ՝ անդր ՚ի վեր հանիցեմ ՚ի

սկիզբնն: Բայց սակայն սկսայց, թէպէտ և ջանիւ. միայն թէ և շնորհակալ ոք մերոցս գտանիցի լեալ աշխատութեանց: Եւ սկսայց յորոյ և այլքն, որք յեկեղեցւոջ և ոյք ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարտաքնոյն երկրորդել յաղազս իսկզբանն առասպելս, բայց եթէ զկնիսմ՝ ժամանակ ինչ արդեւք. և զարսս յայտնիս, որում և աստուածայինքն ՚ի ճահ գայցին պատմութիւնք բանից. մինչև ՚ի հարկէ երթեալ հասանիցեմք ՚ի հեթանոսականսն զըուցակարգութիւնս. սակայն և ՚ի նոցանէ, զոր ինչ հաւաստին կարծեմք, առնուր:

Գ

Յաղազս զի ոչ սակս Ադամայ և այլոց նահապետացն միաբանեցան այլք ՚ի պատմագրաց:

Յաղազս արմատոյն հանուրց մարդկութեանս, կամ թէ հաճոյ ումեք թուեսցի ստել ծայրին, պարտ էր մեզ սակաւ ինչ անցանել բանիւ, թէ ընդէր հակառակ Հոգւոյն խորհել անմիաբանեցան այլքն ՚ի պատմագրաց, զԻւռոս ասեմ, զԲագմավիպէն և զՍբիւղենայ. կամ զնոյն ինքն զնաւակառուցէն և զայլոց նահապետացն. ոչ

միայն վասն անուանց և ժամանակաց, այլ վասն ոչ սկիզբն զառ ՚ի մէջն հաւացն կարգելոյ ազգի մարդկան:

Քանզի ասէ վասն նորա Աբիւղենոս հանգոյն այլոցն այսպէս. եւ զնա ամենախնամն Աստուած եցոյց հովիւ և առաջնորդ ժողովրդեանն: Յետ որոյ ասէ. Քաղաւորեաց Աղովրոս շարս տամն. որ լինին ամբ երեսուն և վեց հաղար: Նոյնպէս և յաղազս Նոյի այլով անուամբ վարին և ժամանակօք անբաւիւք. թէպէտ և վասն ջրոյն սաստկութեան և ապականութեան երկրի՝ զոյգ հոգեւորացն բարբառին բանից. նոյնգունակ և զթիւ նահապետաց տասն Քսիսութրեաւ հանդերձ թուեն: Ար ոչ միայն ըստ բոլորման առ ՚ի յարեզակնէ չորեքժամանակեան ըստ մեզ լինելոյ տարւոյն՝ հեռանայ յամաց մերայնոցն, մանաւանդ թէ և յաստուածայնոցն, այլ և ոչ որպէս եզիպտացիքն զլուսնականն հաշուին ծագմունս. նա և ոչ զառ ՚ի դիցն ոմանս ասացեալս, եթէ տարիս ոք վարկցի, զուգեալ համեմատեն հուն թուոց առարկութեանցս առ ՚ի հաւաստել ճշմարտութեանն, երբեմն նուազ և երբեմն սաստիկ զհաւաքումն գումարելով: Արդ օրէն է մեզ աստանօր զկարծիս նոցա յայսնել թէ զինչ իւրաքանչիւր ոք ՚ի նոցանէ խորհեցան

այսպէս զայսոսիկ գրել. այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այլում տեղւոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողեալ, հատուցուք աստանօր զբանս, սկսանելով յաղազս այսորիկ որպէս և հաւատացեալ եմք:

Արամ նախաստեղծն. սա կեցեալ ամն երկերիւր և երեսուն, ծնանի զՍէթ. Սէթ կեցեալ ամն երկերիւր և հինգ, ծնանի զՆովս: Սորա երկուքն յարձանադրութեանցն ընդդէմ երկուց հանդերձելոցն, որպէս ասէ Յովսէպոս. թէպէտ և ուրն անյայտ: Ննովս, որ առաջին յուսացաւ կոչել զԱստուած:

Եւ ընդէր արդեւք այս, և կամ վասն որոյ պատճառանաց նախնիս ասացեալ կոչելոյն զԱստուած, և կամ որպէս կոչելն իմանի: Քանզի է Արամ ճշմարտապէս աստուածաստեղծ. և սա ՚ի բերանոյ Աստուծոյ առեալ ասի պատուէր, այլ և յանցուցեալ և թազստեան եղեալ, զուր են յԱստուծոյ և ոչ յայլմէ ումեքէ հարցանի. սապէս և զվճիռ վարկին ՚ի նորին բերանոյ լէ: Իսկ յետոյ և Աբէլ մերձաւոր և ծանօթ Աստուծոյ լեալ, պատարագ մատուցանէ, և ընկալեալ լինի: Արդ, սոցա այսպէս յընդունելութիւն և ՚ի ծանօթութիւն Աստուծոյ լինել, էր աղազաւ սա առաջին ասի կոչել զԱստուած, և այս՝ յու-

սով: Արդ զայն վասն սորա ՚ի տեսութեանց ՚ի հրաւիրեալն մեր յուղարկեսցուք տեղի. իսկ որ ՚ի ձեռն պատրաստն է՝ ասացուք:

Քանզի ՚ի պատուիրանազանցութեան զտեալ առաջինն ՚ի մարդկանէ, ՚ի զրախտէն և յԱստուծոյ, չարութեան աղագաւ, որպէս ասացեալ է, զտան արտասահմանեալ: Զկնի և ընտանեզոյնն Աստուծոյ յորդուոցն Ադամայ՝ ՚ի հարազատէն իւրմէ սպանանի յեղբորէ: Յետ որոյ ոչ բանի ինչ աստուածայնոյ և ոչ յայտնութեան ինչ իրիք եղելոյ, ՚ի տարակուսանս և յանյուսութիւն ազգ մարդկան հատեալ լինի, այլ և ինքնահաճոյ արդարեւ զործս. յորոց միջի սաքաջայոյս եղեալ ուղղութեամբ հանդերձ, կոչէ զԱստուած: Իսկ կոչելդ կրկնակի իմանի, կամ անուանել որպէս զմոռացեալ, կամ յօգնականութիւն կարգալ: Արդ անուանելն իբրև զմոռացեալ ոչ է ՚ի զէպ. զի ոչ բազմութիւն ամաց ընդ մէջ անցեալ, որ ՚ի մոռացումն նոյս զԱստուածդ ածէր անուն, և կամ զնոյն ինքն՝ որոյ անունն, և ոչ զարձեալ մահու և թաղման զեռ և ստեղծեալն յԱստուծոյ հասեալ: Ապա ուրեմն յօգնականութիւն կոչէ սա զԱստուած:

Սա կեցեալ ամս հարեւր և իննսուն, ծնանի զԿայնան. Կայնան կեցեալ ամս հարեւր և եւթա-

նասուն, ծնանի զՄաղաղիէլ: Մաղաղիէլ կեցեալ ամս հարեւր վաթսուն և հինգ, ծնանի զՅարեգ. Յարեգ կեցեալ ամս հարեւր վաթսուն և երկու, ծնանի զՆնովք. Ննովք կեցեալ ամս հարեւր վաթսուն և հինգ, ծնանի զՄաթուսաղա: Սա յետ ծնանելոյն զՄաթուսաղա՝ ամս երկերիւր արժանի և հաճոյ վարս ստացեալ, որպէս գիտէ որ հաճեցան, փոխեալ ասի ՚ի միջոյ ամբարշտաց. զորոյ զպատճառն յետոյ հատուցուք: Մաթուսաղայ կեցեալ ամս հարեւր վաթսուն և եւթն, ծնանի զԼամեք. Լամեք կեցեալ ամս հարեւր ութսուն և ութ, ծնանի որդի, և անուանեաց զանուն նորա Նոյ:

Յազապս Նոյի:

Եւ ընդէր արդեւք զսա միայն որդւոյ անուամբ յորջորջեաց, իսկ վասն այլոցն ամենեցուն պարզաբար ասէ, թէ ծնաւ. զոր ընդդէմ իմն մարդարէանայ հայրն. Սա, ասէ, հանդուսցէ զմեզ ՚ի գործոյ և ՚ի տրամութենէ ձեռաց, և յերկրէ՝ զոր անէծ տէր Աստուած: Որ եղև ոչ հանգիստ, այլ ջնջումն որ ինչ միանգամ ՚ի վերայ երկրի: Ինձ թուի՝ հանդուցանելն զաղարեցուցանելն է. իսկ զաղարեցուցանելն՝ զամբարշտութիւն և զչարիս, ստոակմամբ

մարդկան զազրագործաց դարուն երկրորդի: Քանզի զեղեցկաբար ասաց, թէ 'ի գործոց մերոց, որ է յանօրէնութեանց. և 'ի արամութենէ ձեռաց, որովք կատարեմք զպղծութիւնս: Բայց և հանգչին արդարեւ ըստ այս մարդարէութեան ոչ ամենեքին, այլ կատարեալքն յառաքինութեան ոգիք, յորժամ չարիք որպէս հեղեղաւ ջնջեալ մաքրին, իբրև առ Նոյիւ մոլեալքն 'ի չարիս: Իսկ որդւոյ անուամբ մեծարեաց զնա գիր, իբր զյայտնի և զնշանաւոր և զարժանաւոր ժառանգ հայրենականացն առաքինութեանց:

Ե

Յաղագս հաւասար գալոյ ազգաբանութեան երկոյ որդւոցն Նոյի ցԱբրահամ և ցՆինոս և ցԱրամ. և թէ Նինոս ոչ Բէլ և ոչ որդի Բէլալ:

Եւ այս յայտնի է ամենեցուն, զի դժուարահաւաք և տաժանելի է, որպէս գիւտ ժամանակացն իսկզբանէ մինչև առ մեզ, առաւել ևս գիւտ որդէճնութեան նախարարականացն ծննդոց յերկոց անտի որդւոցն Նոյի, ցորքան կամք իցեն խուզել ումեք ըստ իւրաքանչիւր դարուց: Մանաւանդ զի աստուածայնոյն գրոյ զիւրան 'ի

բաց հատեալ՝ յինքն սեփհական ազգ, ելեք զայլոցն իբր զարհամարհելեացն և իւրոցն անարժան կարգելոց բանից: Զորոց մեք սկսեալ ճառեսցուք որքան է կարողութիւն, որպէս գտաք զհաւաստին 'ի հնոց պատմութեանց, մերով մասամբ ամենեկին անսուտ:

Իսկ դու, ով ուշիմ ընթերցասէրդ, հայեաց աստանօր ընդ հաստատութիւն կարգի երկոց ազգացդ մինչև ցԱբրահամ, ցՆինոս և ցԱրամ, և զարմացիր:

Սեմ կեցեալ ամս հարեւր, յետ երկուց ամաց ջրհեղեղին, ըստ աստուածային բանից, ծնանի զԱրփաքսաթ:

Ս Ե Մ

Սեմ ամս հարեւր, ծնանի զԱրփաքսաթ.

Արփաքսաթ ամս հարեւր երեսուն և հինգ, ծնանի զԿայնան.

Կայնան ամս հարեւր և քսան, ծնանի զՍաղայ. Սաղայ ամս հարեւր և երեսուն, ծնանի զԵբեր. Եբեր ամս հարեւր երեսուն և չորս, ծնանի զՓաղեկ.

Փաղեկ ամս հարեւր երեսուն և երիս, ծնանի զՌագաւ.

Ռազաւ ամս հարեւր և երեսուն, ծնանի զՍե-
րուք.

Սերուք ամս հարեւր և երեսուն, ծնանի զՆա-
քովը.

Նաքովը ամս եւթանասուն և ինն, ծնանի զԹա-
րայ.

Թարայ ամս եւթանասուն, ծնանի զԱբրահամ:

Ք Ա Մ

Քամ ծնանի զՔուշ.

Քուշ ծնանի զՄեստրիմ.

Մեստրիմ ծնանի զՆեբրովթ.

Նեբրովթ ծնանի զՔար.

Քար ծնանի զԱնբիս.

Անբիս ծնանի զԱրբէլ.

Արբէլ ծնանի զՔայաղ.

Քայաղ ծնանի զմեւ Արբէլ.

Արբէլ ծնանի զՆինոս.

Նինոս ծնանի զՆինուաս:

Յ Ա Բ Ե Թ

Յարեթ ծնանի զԳամեր.

Գամեր ծնանի զԹիրաս.

Թիրաս ծնանի զԹորգոմ.

Թորգոմ ծնանի զՀայկ.

Հայկ ծնանի զԱրմենակ.

Արմենակ ծնանի զԱրմայիս.

Արմայիս ծնանի զԱմասիայ.

Ամասիայ ծնանի զԳեղամ.

Գեղամ ծնանի զՀարմայ.

Հարմայ ծնանի զԱրամ.

Արամ ծնանի զԱրայն զեղեցիկ:

Արդ զՎայնան չորրորդ 'ի Նոյէ ամենայնք 'ի
ժամանակագրացն գրեն, և 'ի Սեմայ երրորդ:
Նոյնպէս և զԹիրաս չորրորդ 'ի Նոյէ, իսկ Յա-
բեթայ երրորդ. թէպէտ ըստ մերում թարգ-
մանութեան ոչ ուրեք 'ի բնագրի գտանի: Իսկ
զՄեստրայիմ չորրորդ 'ի Նոյէ և երրորդ 'ի Քա-
մայ' ոչ 'ի մերում թարգմանութեանս և ոչ 'ի
ժամանակագրաց ուրեք կարգեալ գտանեմք: Այլ
այսպէս զսա կարգեալ գտաք 'ի յուշմագունէ
ումեմնէ և յընթերցասիրէ Ասորոյ. և հաւա-
տարիմ թուեցաւ մեզ ասացեալն: Քանզի Մեստ-
րայիմ է Սեծրայիմ, որ իմանի Նզիպոսս. և
բազումք 'ի ժամանակագրաց զՆեբրովթ, որ է
Բէլ, եթովպացի գոլ ասելով՝ հաւանեցուցին.
զմեզ այսպէս հաւաստի լինել, յաղագս բնա-
կութեան սահմանացն ընդ Նզիպոսս:

92-96

Յետ որոյ ասացուք և զայս. զի թէպէտ և ամբ ժամանակաց ծննդոց Քամայ մինչև ցՆինոս ոչ ուրեք գտանին թուեալ, և կամ թէ առ մեզ ոչ հասեալ, այլ հաւաստեաւ և ոչ նորին ինքեան Նինոսի. իսկ մերոյն Յաբեթի ամենեւին ոչ: Սակայն ասացեալ ազգաբանութիւնդ հաւաստի է. երեցունց ցեղիցն մետասան գորով ցԱբրաամ և ցՆինոս և ցմերն Արամ. զի Արայն երկոտասաներորդ է յետ Նինոսի, մանուկ տիրովք վախճանեալ: Եւ է ճշմարիտ, և մի՛ ոք յերկուացի. քանզի պատմէ մեզ զայսոսիկ յորով իրս հաւատարիմն Աբիւղենոս, և ասէ այսպէս. Նինոս Արբէեղայ, Քայաղայ, Արբէեղայ, Անէերայ, Բաբեայ, Բէլայ: Նոյնպէս և զմերն՝ ՚ի Հայկայ մինչև ցԱրայն գեղեցիկ, զոր սպանեալ կաթոսն Շամիրամ, թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամասեայ, Արամախեայ, Արամենակայ, որ եղև հակառակ Բէլայ միանգամայն և կենախուզ: Եւ զայս մեզ Աբիւղենոս յիւրում առաջնում արձանականի ՚ի մանր ազգաբանութեան ասէ. զոր աստ ուրեմն յետոյ ոմանք բարձին:

Այսոցիկ վկայէ և Կեփաղեոն. քանզի ասէ ՚ի միում գլխոյն այսպէս. Մանր զամենայնսն յիսկըզբան մերոյ աշխատութեանս սկսաք զրեւ

զազգաբանութիւնսն ՚ի դիւանացն արքունի. այլ առաք հրաման ՚ի թագաւորաց՝ թողուլ զաննշանից և զվատաց արանց ՚ի հնոցն զյիշատակն, և զրեւ միայն զքաջս և զմաստունս և զաշխարհակալս նախնիս, և մի՛ յանպէտս զժամանակս մեր ծախել և զայլսն:

Այլ այս մեզ ամենեւին օտար և արտաքոյ ճշմարտութեանն, որք զՆինոս Բէլայ ասեն որդի, կամ թէ նոյն ինքն Բէլ. զի ոչ ազգաբանութիւնն և ոչ ամացն ժողովումն այսոցիկ վկայէ: Բայց թէ ըստ նշանաւոր և անուանի լինելոյ՝ ոք պատեհ համարեալ այսպէս կարգիցէ զհեռին մօտաւոր: Եւ գտաք զայսոսիկ արդարեւ Յունաց դպրութեամբ. զի թէպէտ և Յոյնք ինքեանք ՚ի քաղղէացւոցն փոխեցին յիւրեանց լեզուն, և թէպէտ և քաղղէացի ոք ինքնակամ յօժարութեամբ և կամ թէ ՚ի հրամանէ թագաւորաց հարկեալ զայս իրագործել, որպէս Աւիոս ոմն և այլք բազումք, սակայն մեք Յունաց համարիմք, որպէս ՚ի նոցանէ ուսեալք:

Զ

Յաղագս թէ է ինչ որ հաւասար, և է որ օտար ՚ի Մովսիսէ պատմեն այլքն հնախօսք, և յաղագս Ուրմպեօգորայ փելլեստիայի անգիր զբուցայցն:

Չհաւաստին որչափ կարացեալ ՚ի բազմացն ընտրեալ բանիցն, կարգեցաք զձնունդս երից որդւոցն Նոյի, ցԱբրաամ և ցՆինոս և ցԱբրոյն. որում ոչ զոք ընդգրկմանալ կարծեմ ՚ի միտս ունողացն, բայց թէ զճշմարտութեանն որ խորհելով քակել զոճ, յառասպելս զճշմարիտ բանս ախորժելով փոփոխել փութայցէ. և յայտոսիկ իւրաքանչիւր միտք որպէս կամին՝ ուրախացին:

Այլ թէ շնորհակալ և մերոյս տքնութեանց և ջանից լինիցիս, ով ուսումնասէր դու և զմեզ այսմ աշխատեցուցող, անցից սակաւ բանիւք յիշատակաց յաղագս որոյ վերագոյնդ կարգեցաք, թէ որպէս առաջինքն ՚ի վեպադրացն յաղագս այսորիկ հաճեցան շարագրել. թէսկեա և ոչ ունիմ այժմ ասել, յամբարանոցս մատենից թագաւորացն այսպէս արդեւք դտեալ, եթէ ըստ ախորժելոյ որպէս կամեցան իւրաքանչիւրքն փոփոխել զանուանան և զլրոյցս և զժամանակս, և կամ այլ զինչ և իցէ պատճառ: Բայց որպէս իսկզբանն երբեմն ՚ի ճշմարտէն, և երբեմն ՚ի

ստէն. որպէս յաղագս նախաստեղծին, ոչ առաջին մարդ ասելով զնա, այլ թագաւոր. սոյնպէս անուն խժական նմա և աննշանակ կոչելով, և ամս տալով նմա երեսուն և վեց հազար: Իսկ թուով նահապետաց և ՚ի ջրհեղեղին յիշատակաւ, զոյգ և հաւասար Մովսիսի. նոյնպէս և յետ ջրհեղեղին երիս կարգելով արս անուանիս յառաջ քան զաշտարակաշինութիւնն, զկնի նաւարկութեանն Քսիսութրեայ ՚ի Հայս, ճշմարտեն. իսկ անուանցն փոփոխմամբ և բազմօք այլովք ստեն:

Բայց ես այժմ ուրախացայց հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ՚ի սիրելոյն իմմէ և քան զշատս յարգարախօսողէ, ՚ի բիւռոսեանն Սիբիղղեայ: Յառաջ քան զբուրգն, ասէ, և զբազմաբարբառն լինելոյ ձայնի ազգի մարդկան, և զկնի նաւարկութեանն Քսիսութրեայ ՚ի Հայս, Զրուանն և Տիտանն և Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի: Որ ինձ թուին Սեմ, Քամ և Յաբեթ:

Եւ ՚ի բաժանել սոցա, ասէ, զամենայն տիեզերս ընդ իւրեանց իշխանութեամբ, հարստացեալ տիրէ ՚ի վերայ երկոցունցն ևս Զրուանն: Զոր աստ ուրեմն Զրաղաշտ մոգ արքայ բակտրիացւոց, որ է Մեղաց, սկիզբն և հայր աս-

տուածոցն ասաց լինել և բազում այլ ինչ զմաննէ առասպելեաց, զոր անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել:

Արդ ՚ի բռնանայն, ասէ, Զրուանայ, ընդդիմացան նմա Տիտանն և Յապետոսթէ, ՚ի մարտ պատերազմի ընդ նմա զբզբելով. վասն զի թագաւորեցուցանել զորդիս իւր ՚ի վերայ ամենեցուն խորհէր: Եւ յայսպիսում խռան յափըշտակեաց, ասէ, Տիտանն զմանն ինչ ՚ի ժառանգութեան սահմանացն Զրուանայ: Ասա ՚ի մէջ անցեալ քոյր նոցա Աստղիկ, համոզեալ դարարեցուցանէ զաղմուկն. և յանձն առնուն թագաւորել Զրուանայ. բայց դաշինս ուխտից և երգմանց ՚ի միջի հաստատեն, սպանանել զամենայն արու՝ որ ծնանիցի Զրուանայ, զի մի ազգաւ ՚ի վերայ նոցա թագաւորեսցէ: Ուստի և արս հզօրս ՚ի Տիտանացն ՚ի վերայ ծննդոց կանանց նորա կարգէին: Եւ սպանեալ զերկուս ոմանս վասն երգման ուխտին հաստատուն կալոյ, խորհի այնուհետև քոյրն նոցա Աստղիկ հանդերձ կանամբք Զրուանայ, հաւանեցուցանել զոմանս ՚ի Տիտանացն՝ ապրեցուցանել զայլ մանկունս, և յարևմուտս կոյս յուղարկել ՚ի լեան՝ որ անուանեալ կարդային Ռիւքընկէց, իսկ այժմ կոչի Ոլիմպոս:

Արդ զայսոսիկ թէպէտ առասպելս ոք, թէպէտ ճմարտութիւն հաշուել համարեսցի, բայց ես որպէս հաւանեալ եմ, բազում ինչ ճըշմարիտ է: Քանզի և որ ՚ի կիպրացուց Կոստանդեայ եպիսկոպոս Եպիփանոս ՚ի հերձուածոցն յանդիմանութեան, յորժամ ճմարիտ և արդարադատ զԱստուած ձեռնարկէ ցուցանել, և վասն ջնջելոյ որդւոցն Իսրայէլի զեւթն ազգան, ասէ այսպէս, եթէ արդարադատապէս Աստուած զազգսն զայնոսիկ ջնջեաց յերեսաց որդւոցն Իսրայէլի. զի ՚ի բաժնի որդւոցն Սեմայ հասեալ էր երկիր կալուածոցս այսոցիկ, բռնութեամբ Քամ ՚ի վերայ եկեալ յափշտակեաց: Իսկ Աստուծոյ իրաւունս պահեալ զերդման ուխտին, վրէժ հատուցանէ ազգին Քամայ, ՚ի բաց դարձուցանելով զժառանգութիւնն Սեմայ: Այլ զՏիտանսն և զՌափայիմս յիշեն աստուածային զիրք:

Բայց պարտ է մեզ զոմանց անգիր հին զրոյցս, որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն ՚ի մէջ իմաստնոցն Յունաց, և հասին մինչև ՚ի մեզ այս զրոյցք ՚ի Գորգի և ՚ի Բանան անուն կոչեցելոց, ևս երրորդ ոմն Ռաւիթ, թէպէտ և յոյժ սակաւուք՝ երկրորդել ԅորոց մի ոմն ՚ի նոցանէ վարժեալ փիլիսոփայութեամբ, ասէր այսպէս, թէ Ով

Տերք, յորժամ էի ՚ի մէջ Յունաց զիմաստու-
թիւն վարժելով, դէպ եղև ՚ի միում աւուրց՝
զի վասն աշխարհագրութեանց և բաժանմանց
ազգաց ՚ի մէջ արանց իմաստնոց և հմտագու-
նից բան ճառիւր. ոմանք այլազգաբար և ոմանք
այլաբանաբար զըոյցս մատենից սային. իսկ որ
կատարելագոյնն էր ՚ի նոսա, Ոլոմպիոզորոս անուն,
այսպէս ասաց. Պատմեցից ձեզ, ասէ, զըոյցս
անգիրս յաւանդութենէ ՚ի մեզ հասեալ, զոր և
բազումք ՚ի գեղջկաց զըուցեն մինչև ցայժմ:
Մատեան լեալ զՔսիսութեայ և զորդւոց նորա,
որ այժմ ոչ ուրեք երևի. յորում, ասեն, կարգ
լեալ բանից այսպիսի:

Յետ նաւելոյ Քսիսութեայ ՚ի Հայս և զի-
պելոյ ցամաքի, գնայ, ասէ, մի յորդւոց նորա
կոչեցեալն Սիմ ընդ արեմուտս հիւսիսոյ զիտել
զերկիրն, և զիպեալ դաշտի միում փոքու առ
երկայնանստիւ միով լերամբ, գետոց ընդ մէջ
նորա անցանելով, ՚ի կողմանս ասորեստանի, դա-
դարէ առ գետովն երկլուանեայ աւուրս, և ա-
նուանէ յանուն իւր զլեառն Սիմ. և դառնայ
անդրէն յարեւել հարաւոյ, ուստի եկն. իսկ ՚ի
կրտսերագունից որդւոցն նորս Տարբան անուն,
երեսուն ուստերօք և հնգետասան դստերօք և
նոցին արամբք մեկնեալ ՚ի հօրէն, բնակէ անդ-

րէն ՚ի նոյն գետեղերբն, յորոյ անուն և զգա-
ւառն անուանէ Տարօն, և դանուն տեղւոյն ուր
բնակեցան՝ կոչէ Յրօնս. զի անդ զառաջինն
սկիզբն եղև բաժանելոյ որդւոց նորա ՚ի նմանէ:
Նորին դարձեալ և առ եղերք սահմանացն բակա-
րիացւոց ասէին բնակել սակաւ աւուրս. մնա-
ցեալ և մի ոմն անդ յորդւոցն նորա: Քանզի
կողմանք արեւելից Զրուան զՍեմ կոչեն, և Զա-
րուանդ զգաւառն անուանեալ ասեն մինչև
ցայժմ: Բայց առաւել յաճախագոյն հինքն ա-
բամազնեաց ՚ի նուագս բամբուռն և յերգս ցցոց
և պարուց զայսոսիկ ասեն յիշատակօք: Եւ այ-
սոքիկ զըոյցք սուտ և կամ թէ արգարեւ լեալք,
մեզ չէ ինչ փոյթ: Այլ վասն զիտելոյ քեզ
զամենայն՝ որ ինչ ՚ի լըոյ և որ ինչ ՚ի գրոց,
անցանեմ ընդ բնան ՚ի գիրս յայս, զի իմասցիս
զառ քեզ պարզամտութիւն իմոց խորհրդոցս:

Է

Յայտարարութիւն սակաւուք, թէ ըստ արտաք-
նոցն ասացեալ է Բէլդ. ըստ աստուածային
բանից ճշմարտութեամբ նաբրութ է:

ԶԲէլայ, առ որով նախնին մեր Հայկ, բա-
զումք բազում ինչ այլ ընդ այլոյ պատմեն.

բայց ես ասեմ զՎռոնոսդ անունն և զԲէլ՝ Ներ-
րովթ լեալ. որպէս եղիպտացիք թուեն հաւա-
սար Մովսիսի, Եփեսոսս, արեգակն, Վռոնոս, որ
է Քամ, Քուշ, Ներրովթ, թողեալ զՄեստրա-
յիմ: Զի առաջին ասեն իւրեանց մարդ լեալ
զԵփեսոսս և գտակ հրոյ:

Եւ ընդէր սա գտակ հրոյ և կամ Պռովթէոս
գողացեալ զառ ՚ի յաստուածոցն հուր և շնոր-
հեալ մարդկան. որ է այլաբանութիւն, և ոչ
բերէ ասել կարգ բանիս:

Որում և հարստութեանցն եղիպտացոց
կարգ, և ամենայն ժողովումն ՚ի Հովուացն հա-
րրստութենէ մինչև ցձեփեսոսս, վկայէ հաւա-
սար եբրայեցոցն լեալ, որ է Յովսեփայ ժամա-
նակացն մինչև ցՍեմ, Քամ և ցՅաբեթ:

Եւ այտքիկ բաւական լիցին ասել այսչափ:
Զի եթէ զամենայն եղեալս յաշտարակագոր-
ծութենէն մինչև առ մեզ՝ ՚ի հասողութիւն
քեզ ՚ի մէջ ածել ջանայցեմք պատմութիւն,
երբ սպա յըզձալին քո հասանիցեմք զըուցաց
պատմութիւնն. մանաւանդ զի առաջիկայս մեր
երկար է գործ, և ժամանակ մահկանացուաց
սուղ և անյայտ: Այլ սկսեալ ցուցից քեզ զմերն,
թէ ուստի և որպէս:

Ը

Թէ ով կամ ուստի զայսպիսի եղև զըուցաբա-
նութիւնս:

Արշակ մեծ արքայ Պարսից և Պարթևաց, որ
և ազգաւ իսկ Պարթև, ապստամբեալ, ասեն,
՚ի մակեդոնացոցն, և թագաւորեալ ՚ի վերայ
ամենայն արևելից և ասորեստանեաց, և սպա-
նեալ զՎնտիոքոս թագաւոր ՚ի Նինուէ, հնա-
զանդեցուցեալ զամենայն տիեզերս ընդ իւրով
ձեռամբ, սա թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր
զՎաղարշակ ՚ի վերայ աշխարհիս շայոց, պա-
տեհ իմն համարեալ այսպէս անշարժ իւրոյ
թագաւորութեանն լինել: Եւ քաղաք թագա-
ւորութեան տայ նմա զՄծբին, և սահմանս
հատանէ նմա զմասն ինչ յարևմտեայ Ասորոց
և զՊաղեստին և զՎսիայ և զամենայն միջերկ-
րեայս և զԹիտալիայ, ՚ի ծովէն Պոնտոսի մինչև
՚ի տեղին՝ ուր Կաւկաս յարևմտեանն յանդի-
ծով, և զԱտրպատական, և այլ որչափ միտք քո
և քաջութիւն հատանեն. զի սահմանք քաջաց,
ասէ, զէնն իւրեանց, որքան հատանէ՝ այն-
քան ունի:

Սորա կարգեալ զեղխանութիւն իւր մեծա-

պէս, և հաստատեալ զԹագաւորութիւն իւր, կամ եղև զիտեալ սորա, թէ ո՞չ և որպիսի արք տիրեալ են ՚ի վերայ աշխարհիս Հայոց մինչև ցնա. զքաջաց արդեւք եթէ զվատաց անցեալ ունիցի զտեղի: Եւ գտեալ զոմն Ասորի Մար Աբաս Կատինայ, այր ուշիմ և վարժ քաղղէացի և յոյն զրով, զոր յղէ առ մեծ եղբայրն իւր Արշակ արժանի ընծայիւք, բանալ նմա զղիւանն արքունի: Եւ զրէ առ նա ձև բանից օրինակ զայս:

Թ

Թուղթ Վաղարշակայ արքայէ Հայոց առ մեծն Արշակ արքայ Պարսից:

Արշակ Թագաւոր երկրի և ծովու, որոյ անձն և պատկեր որպէս և է իսկ մեր աստուածոց, իսկ բախտ և պատահումն ՚ի վեր քան զամենայն Թագաւորաց, և մտաց լայնութիւն՝ որչափ երկնի ՚ի վերայ երկրի. Վաղարշակ կրտսեր եղբայր քո և նիզակակից, որ ՚ի քէն կարգեալ արքայ Հայոց, ողջ լեր ամենայն յողթութեամբ:

Քանզի պատուէր ընկալայ ՚ի քէն՝ քաջութեան և իմաստութեան հոգ տանել, ոչ երբէք անփոյթ արարեալ զքոյոյն խրատու, այլ ինամ

տարեալ հոգացայ ամենայնի, որչափ միտք և հասողութիւն բաւեցին: Եւ այժմ ՚ի քումմէ խնամակալութենէ զետեղեալ Թագաւորութիւնս, խորհուրդ ՚ի մտի եղի զիտել, թէ ո՞չ ոմանք յառաջ քան զիս իցեն տիրեալ աշխարհիս Հայոց, և ուստի նախարարութիւնքս՝ որ աստ կան: Զի ոչ կարգք ինչ լեալ աստ յայտնի, և ոչ մեհնից պաշտամունք. և ոչ զլիաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է և ոչ վերջնն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ՚ի խուռն ամենայն և վայրենի:

Վասն որոյ ալաչեմ զքո տէրութիւնդ, հրամայես բանալ զղիւանդ արքունի ընդդէմ առնդ եկելոյ առաջի քոյոյ հղօր տէրութեանդ. զի գտեալ զըղձալին եղբօր քո և որդւոյ, բերցէ զսոյգն փութապէս. և զմեր հեշտութիւն, որ ՚ի կամակատարութենէ լեալ քաջ զիտեմ խընդութիւն քեզ լեալ: Ողջ լեր երևելիդ բնակութեամբ ՚ի մէջ դից:

Եւ ընկալեալ Արշակայ մեծի զգիրն ՚ի ձեռաց Մար Աբայ Կատինայ, մեծաւ լըջմտութեամբ հրամայէ առաջի առնել նմա զղիւանն արքունի՝ որ ՚ի նինուէ, միանգամայն և ուրախացեալ այսպիսի միտս ունել եղբօր իւրոյ. որում զկէս Թագաւորութեան իւրոյ հաւա-

տացեալ էր: Եւ խուզեալ սորա զամենայն մատենան, զտանէ մատենան մի հելլէն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիրն այսպիսի:

Սկիզբն մատենին:

Այս մատենան հրամանաւ Աղէքսանդրի 'ի քաղաքացոց բարբառոյ փոխեալ 'ի յոյնն, որ ունի զբուն հնոց և զնախնեացն բանս:

Որոյ սկիզբն լեալ ասէ զԶրուանն և զՃիտանն և զՅապետոսթէ, յորում և զԷրաքանչիւր ոք 'ի ծննդոց երից նախարարականացս այսոցիկ արանցս՝ զարս անուանիս կարգաւ շարադասել յԷրաքանչիւր տեղեա մինչև ցբազում ամս:

Յայսմ մատենէ Մար Աբաս Վատինայ զվերոյ ազգիս միայն հանեալ զպատմութիւն հաւաստի, բերէ առ արքայ Վաղարշակ 'ի Մծբին յոյն և ասորի գրով: Զոր առեալ անձնագեղոյն և քաջաղեղան արին Վաղարշակ, կորովբանոյն և հանձարեղի, առաջին իւրոյ գանձուն համարելով՝ զնէր յարբունիան 'ի պահեստի մեծաւ զգուշութեամբ. և զմասն ինչ 'ի յարձանի հրամայէ գրոշմել: Յորմէ մեր հաւաստի 'ի վերայ հասեալ կարգի զըուցացս, երկրորդեմք այժմ քոյ հարցասիրութեանդ, ձգելով զվեր բնիկ

նախարարութիւնս մինչև ցբաղղէացոց Սարդանապաղայ, և ևս մօտագոյն. յորում է սկիզբն բանիցս այսպիսի:

Ահեղք և երևելիք առաջինքն 'ի դիցն, և աշխարհի մեծամեծ բարեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի և բազմամարդութեան: Եւ 'ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկայիցն, անհեղեղք, յաղթանդամք մարմնով և վեթխարիք, որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, և 'ի նոյն լինէին 'ի գործ անկեալք. յոր հողմ ահագին իմն և աստուածային շնչեցեալ 'ի դիցն ցասմանէ, ցրէ զամբարտակն. և մարդկանն անլուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ, աղմուկ շփոթի 'ի մէջ արկանէին: Յորոց մի էր և յապետութեանն Հայկ, անուանի և քաջ նախարարն, կորովաձիգ և հաստաղեղն:

Եւ այս կարգ զըուցաբանութեան դադարումն առցէ. զի հանդէս է մեր, ոչ զպատմութեանն ողջաբանութիւն գրել, այլ ջանալ ցուցանել զառաջինսն մեր և զբուն հին նախնիս: Արդ 'ի նոյն մատենէ սկսեալ ասացից. Յապետոսթէ, Մերող, Սիրաթ, Թակլադ. որ է Յարեթ, Գոմեր, Թիրաս, Թորգոմ: Յետ որոյ նոյն ժամանակագիր յառաջ մատուցեալ ասէ. Հայկ, Ար-

ձենակ, և զայլն ՚ի կարգի, զորոյ յառաջագոյն
ասացար:

Ժ

Յաղագս ապստամբութեանն Հայկայ:

Այս, ասէ, Հայկ զեղապատշաճ և անձնեայ,
քաջագանգուր, խայտակն և հաստաբազուկ. սա
՚ի մէջ սկայիցն քաջ և երևելի լեալ, ընդդիմա-
կաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն՝ միա-
պետել ՚ի վերայ ամենայն սկայիցն և զիւցազանց:
Սա խրոխտացեալ ամբարձ զձեռն ընդդէմ բրու-
նաւորութեանն Բէլայ, ՚ի տարածանել ազգի
մարդկան ընդ լայնութիւն ամենայն երկրի ՚ի
մէջ բազմակոյս սկայիցն, անհուն խօլաց և ու-
ժաւորաց: Քանզի անդ մոլեգնեալ այր իւրա-
քանչեւր սուր ՚ի կող ընկերի իւրոյ ձգելով, ջա-
նային տիրել ՚ի վերայ միմեանց. ուր պատահ-
մունք ՚ի դէպ ելանէին Բէլայ՝ բռնանալ ունել
զամենայն երկիր: Որում ոչ կամեցեալ Հայկայ՝
հնազանդ լինել Բէլայ, յետ ծնանելոյ զորդի
իւր զԱրմենակ ՚ի Բաբելոնի, չու արարեալ գնայ
յերկիրն Արարադայ, որ է ՚ի կողմանս հիւսիսոյ,
հանգերձ որդւովք իւրովք և գտնորք և որ-
դւոց որդւովք, արամբք զօրաւորք՝ թուով իբ-

րև երեքհարեւր, և այլովք ընդոծնօք, և եկօք
յարեցելովք ՚ի նա, և բոլոր աղխիւ: Երթեալ
բնակէ ՚ի լեռնոտին միում ՚ի դաշտավայրի, յո-
րում սակաւք ՚ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուե-
լոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր
արարեալ Հայկ, շինէ անդ տուն բնակութեան
կալուածոց և տայ ՚ի ժառանգութիւն Կազմեայ
որդւոյ Արմենակայ: Այս արդարացուցանէ զան-
դիր հին ասացեալ զրոյցս:

Եւ ինքն խաղայ, ասէ, այլով աղխիւն ընդ
արեւմուտս հիւսիսոյ, զայ բնակէ ՚ի բարձրա-
ւանդակ դաշտի միում, և անուանէ զանուն
լեռնադաշտակին Հարք. այս ինքն, աստէն բը-
նակեալք՝ ազգի տանն Թորգոմայ: Շինէ և զիւղ
մի, և անուանէ յիւր անուն Հայկաշէն: Յիշէ և
աստանօր պատմութիւնս. հարաւոյ կողմանէ
դաշտիս այսորիկ առ երկայնանստիւ միով լե-
րամբ բնակեալ յառաջագոյն արք սակաւք՝ ինք-
նակամ հնազանդել զիւցազինն: Արդարացու-
ցանէ և այս զասացեալ զրոյցս անգիրս:

ԺԱ

Յաղագս պատերազմին և մահուանն Բէլայ:

Եւ յառաջ մատուցեալ զբանս իւր ասէ, թէ
՚ի հաստատել տիտանեանն Բէլայ զթագաւորու-

Թիւն իւր առ ամենեսեան, առաքէ ՚ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդուոց իւրոց առ Հայկ արամբք հաւատարմօք, գալ նմա ՚ի հնազանդութիւն և կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցեր, ասէ, ՚ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց. այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, և հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ՚ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան: Եւ ՚ի բայ դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորսն Բէլայ, խտտութեամբ պատասխանեաց: Կառնայ առաքեալն անդրէն ՚ի Բաբելոն:

Ապա զօրաժողով լինի ՚ի վերայ նորա տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հեռեակ զօրաց, գայ հասանէ ՚ի հիւսիսի յերկիրն Արարադոյ մերձ ՚ի տունն Կազմեայ: Փախստական լինի Կազմոս առ Հայկ, քաջընթացիկա առաջի իւր առաքէ. Գիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զե դիմեալ գայ ՚ի վերայ քո Բէլ յաւերժիւք քաջօք, և երկայնադիւղօք հասակօք սկայիւք մրցողօք: Եւ իմացեալ իմ զմերձ լինեն նորա ՚ի տուն իմ, փախեսայ, և գամ աւասիկ տազնապաւ: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործերոց ես: Իսկ Բէլն, յանդուգն և անձոռնի զօրութեամբ ամբոխին՝ որպէս յորձան ինչ սաստիկ

ընդ զառ ՚ի վայր հեղեալ՝ փութայր հասանել ՚ի սահմանս բնակութեան Հայկին, ՚ի սիրտ և ՚ի մարմին վտատհացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ և խոհեմ սկայն, քաջազանդուրն և խայտակն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր և զթոռուես, արս քաջս և աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս, և գայլ և ս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզը ծովակի միոյ, որոյ աղեկն ջուրքն, մանունս ունելով ձկունս յինքեան: Եւ կոչեցեալ զզօրս իւր, ասէ յնոսա. Յելանեն լմեր հանդէպ ամբոխին Բէլայ, դիպեալ ջանասցուք տեղւոյն՝ ուր անցեալ կայ ՚ի մէջ խռան քաջացն Բէլ: Զի կամ մեռցուք, և աղեկ մեր ՚ի ծառայութիւն Բէլայ կացցէ. կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ՚ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն, և մեք եղիցուք յաղթութիւն ստացեալք: ✕

Եւ յառաջ կոյս անցեալ բովանդակ ասպարէզս, հասանեն ՚ի միջոց ինչ դաշտաձև լերանց բարձրագունից. և յաջմէ ջուրցն հոսանաց ՚ի բարձրաւանդակումն կուռ կալով ՚ի տեղւոջ: Ի վեր զերեսս ամբարձեալ, երևեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրսակի ամբոխոյն Բէլայ ցան և ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Բէլ հեց և հանդարտ ամ

բոխիւ մեծաւ 'ի ձախմէ ջուրցն 'ի վերայ ոստոյ միոյ իբրև 'ի դիտանոցի: Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջուրտին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք և վառելովք ոմամբք. և երկար միջոյ ճանապարհին ընդ նա և ընդ ամբոխն. և ինքն գլխանոց ազուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահպանակս բարձից և բազկաց. գօտեւորեալ զմէջն, և յահեկէ զստինն երկասյրի. և նիզակն արի 'ի ձեռին իւրում աջոյ, և յահեկումն վահան, և ընտիրք յաջմէ և 'ի ձախմէ: Եւ տեսեալ Հայկին զտիտանեանն կուռ վառեալ, և զարս ընտիրս ընդ նմա աջինս և ահեկինս, կարգէ զՍրմենակ երկու եղբարքք ընդ աջմէ, և զՎաղմոս և զայլս երկուս յորդոց իւրոց 'ի ձախմէ, զի արք կորովեք էին յաղեղն և 'ի սուսեր. և ինքն առաջի, և զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց. երեքանգիւնի իմն կարգեաց ձեով, հանդարտ յառաջ մատուցանելով: ✕

Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն 'ի միմեանս, ահագին զզրգիւն 'ի վերայ երկրի առնէին շահատակելովն, և ահս պակուցանողս տարազուք յարձակմանցն զմիմեամբք արկանէին: Անդ ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն

արք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք, տապալ յերկիր կործանէին. և մարան յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի: Զայսպիսի անակնունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն տիտանեան զարհուրեցաւ, և 'ի նոյն բլուր ուստի էջն՝ վերջոանեալ ելանէ. քանզի խորհէր 'ի միջոցի ամրանալ ամբոխին, մինչև հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանգամ ձակատ յորինեսցէ: Զայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ, յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարչէ պինդ զլայնալիճն, դիպուցանէ զերեքթեանն կրծից տախտակին, և շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի սլաքն. և այսպէս ձոխացեալն տիտանեան կործանի՝ յերկիր զարկուցեալ, և փչէ զոգին: Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեանն, փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց: Եւ վան այսորիկ այսչափ բովանդակ լիցի ասել:

Բայց զտեղև ձակատուն շինէ դաստակերտ, և անուն կոչէ Հայք, վան յաղթութեան պատերազմին. այսորիկ աղագաւ և գաւառն այժմ անուանի Հայոց ձոր: Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիօքն անկաւ Բէլ, անուանեաց Հայկ Գերեզմանս. որ այժմ ասին Գերեզմանք: Բայց

զգիական Բէլայ պաճուճեալ իմն դեղովք, ասէ, հրամայէ Հայկ տանել 'ի Հարք, և թաղել 'ի բարձրաւանդակ տեղւոջ, 'ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց: Իսկ աշխարհս մեր կոչի յանուն նախնւոյն մերոյ Հայկայ՝ Հայք:

ԺԲ

Յաղագս որ 'ի Հայկայ ազգք և ծնունդք. և թէ զինչ եւրաքանչեւր ոք 'ի նոցանէ գործեաց:

Բազում ինչ զինի այսորիկ պատմի 'ի մատենին. այլ մեք, որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւաքմանս է, շարեացուք:

Չկնի այսորիկ դառնալ ասէ Հայկին 'ի նոյն տեղի բնակութեան, և Կադմեայ թուին իւրում բազում ինչ յանկածէ պատերազմին պարգեւեաց, և յիւրոց ընդոծնացն արս անուանին: Հրամայէ զնոյն տեղի բնակութեան ունել նմա զառաջնոյ իւրոյ տանն, և ինքն երթեալ դադարէ յանուանեալ տեղին Հարք: Սա կեցեալ ամն, ծնաւ զԱրմենակ 'ի Բարեղոնի, որպէս վերագոյն ասացաք: Յեա որոյ կեցեալ և այլ ևս ամն ոչ սակաւս՝ մեռանի, յանձն առնելով զբովանդակ ազնն Արմենակայ որդւոյ իւրոյ:

Իսկ նորա թողեալ երկուս յեղբարց իւրոց զԽոռ և զՄանաւաղ ամենայն աղխին իւրեանց 'ի կոչեցեալն Հարք, և զորդի Մանաւաղայ զԲաղ. յորոց Մանաւաղ ժառանգէ զՀարք, իսկ որդի նորա Բաղ՝ յարեմոից հիւսիսոյ զեղը ծովուն աղւոյ, և զգաւառն և զճովն անուանէ իւրով անուամբն: Եւ 'ի սոցանէ ասեն լեալ զնահապետութիւնս մանաւաղեան և զզնունեաց, և որդունին անուանեալ, որք աստ ուրեմն յեա սրբոյն Տրդատոյ բարձեալ ասին 'ի միմեանց պատերազմաւ: Իսկ Խոռն 'ի կողմանս հիւսիսոյ բազմանայ, կարգէ զչէնս իւր. և 'ի նմանէ ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին խոռխոռունեաց, արք քաջք, և անուանիք, որպէս և որք առ մեւք են այժմ երևելիք:

Իսկ Արմենակայ առեալ զամենայն բազմութիւնն, խաղայ յարեւելս հիւսիսոյ, և երթեալ իջանէ 'ի խորին դաշտավայրի մի 'ի բարձրագագաթանց պարսպեալ լեւանց, զետս կարկաջասհ 'ի յարեմոից ընդ մէջ անցանելով, և զդաշտն արեւելց իմն զողցես իբր որսայտեալ, ձիգ յարեգակն կոյս զերկայնութիւն պարզեալ, և ստորոտովք լեւանցն բազում ականակիտ բրդլտեալ աղբււրք, որ զետոց հաւաքումն եղեալ հեղաբար առ սահմանօք նոցա, ծնիւք լեւամբք

և եզերօք դաշտին՝ պատանիք ոմանք իբր երկտասարդուհիք ճեմիցին: Այլ հարաւայինն արեգակնաճեմ լեառն, սպիտակափառ ունելով գագաթն, ուղղորդ ՚ի յերկրէ բուսեալ, երեքօրէիւ, որպէս ասաց ոմն ՚ի մերոցն, քաջադօտոյ առնն շրջապատեալ ճանապարհաւ, և առ փոքր փոքր ՚ի շեշտումն անկեալ, ծեր ոմն արդարեւ լեառն ՚ի մէջ երիտասարդացեալ լերանց: Յայսմ խորութեան դաշտի բնակեալ Արամենակայ, շինէ զմասն ինչ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ դաշտին, և զոտն լերինն ՚ի նոյն կողմանէ, և զլեառն աւտուանէ յանգագոյն յիւր անուն Արագած, և զկալուածսն՝ ոտն Արագածու:

Բայց սքանչելի իմն ասէ պատմադիրն, թէ ՚ի յորով տեղիս գտան բնակեալ ՚ի մարդկանէ յերկրիս մերում ցան և ցիր սակաւք յառաջ քան զգալուտ բնկին մերոյ նախնւոյն Հայկայ:

Այս Արամենակ կեցեալ ամս, ծնաւ զԱրմայիս. և յետոյ կեցեալ ամս շատ, մեռաւ: Իսկ որդի նորա Արմայիս շինէ իւր տուն բնակութեան ՚ի վերայ օստոյ միոյ առ եզերք գետոյն, և անուանէ զնա յիւր անուն Արմաւիր. և զանուն գետոյն յանուն թոռին իւրոյ Արաստայ՝ Երասխ: Եւ զորդին իւր զՇարայ, զյորովածին և զշատակեր, առաքէ ամենայն աղխիւ իւրով

՚ի դաշտ մի մօտաւոր, արգաւանդ և բարի, յորում գնան ջուրք ոչ սակաւք, ՚ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն, որ անուանեցաւ Արագած. յորոյ անուն և զգաւառն ասեն անուանել Նիրակ: Վասն որոյ արդարանալ թուի առասպելին, որ ասի ՚ի մէջ գեղջկաց. Թէ քո Շարայի որկորն է, ասեն, մեր Նիրակայ ամբարքն չեն: Այս Արմայիս կեցեալ ամս, ծնանի զորդի իւր զԱմասիայ. ՚ի վերայ որոյ կեցեալ և այլ ևս ամս, մեռաւ:

Ամասիայ բնակեալ յԱրմաւիր, յետ ամաց ծնանի զԳեղամ, և յետ Գեղամայ զՓառօխ արի և զՅորակ: Եւ յետ ծնանելոյ զոսոս՝ անցանէ զգետովն մերձ ՚ի լեառնն հարաւոյ, և շինէ անդ առ խորշիւք լեռնոտինն մեծապէս ծախիւք երկուս տունս. զմին յարեւելս կոյս մօտ յակօւնս աղբերցն՝ որ առ ստորտով լերինն ելանեն. իսկ զմիւսն յարեւմուտս կոյս նորին տանն, բացագոյն իբր մեծօր հասարակօրոյ միոյ հետեակազնացի առնն ճանապարհի: Եւ ետ զնոսա ՚ի ժառանգութիւն երկուց որդւոց իւրոց, արւոյն Փառօխի և կայտառին Յորակայ. յորս բնակեալ յիւրեանց անուն զտեղիսն կոչեցին, ՚ի Փառօխայ՝ Փառախոտ, և ՚ի Յորակայ՝ Յորակերտ: Բայց զլեառն՝ Ամասիայ անուանէ իւր անուամբ Մա-

սիս. և ինքն դարձեալ յԱրմաւիր, եկաց ամս սակաւս, և մեռաւ:

Իսկ Գեղամ յետ ամաց անցանելոյ ծնաւ զՀարմայ յԱրմաւիր. և թողեալ զՀարմայ յԱրմաւիր՝ հանդերձ որովք բնակէրն, և ինքն գնաց զմեւս լերամբն արևելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ: Նինէ զեզր ծովակին, և թողու անդ բնակիչս. և յիւր անուն և սա զլեռանն աւնուանէ Գեղ, և զշէնսն՝ Գեղաքունի, որով կոչէ և ծովն: Աստ ծնաւ զորդի իւր զՍիսակ, զայր սէգ և անձնեայ, բարեգեղ, կորովաբան և գեղեցկաղեղն: Սմա զմեծ մասն յընչից իւրոց տուեալ, և ծառայս՝ անձինս բազումս, սահմանս հառանէ նմա ժառանգութեան ՚ի ծովէն ընդ արևելս մինչև ցղաշտ մի, որ գեան Երասխ հատեալ զքարանձաւս լերանց՝ անցանէ ընդ խոխումաձիգս և նեղս, ահագին զընդընչմամբ իջանէ ՚ի գաշտն: Աստ բնակեալ Սիսակ, ընու շինութեամբ զսահմանս բնակութեան իւրոյ. և զաշխարհն կոչէ իւրով անուամբն Սիւնիք. այլ Պարսք յըստակագոյն իսկ Սիսական կոչեն: Ի սորա ծննդոց աստ ուրեմն Վաղարշակ, որ առաջին ՚ի Պարթևաց արքայ Հայոց, գտեալ արս անուանիս, տեարս աշխարհին կարգէ, որ է սիսականդ ազգ. և զայս առնէ Վա-

ղարշակ ՚ի պատմութենէն ստուգեալ: Այլ այս թէ որպէս է, յիւրում ժամու պատմեսցուք:

Բայց ինքն Գեղամ դառնայ անդրէն ՚ի գաշտ անդր, և առ ոտամբ նորին լերինն ՚ի ձորակի մի ամրոջ շինէ ձեռակերտ մի, և կոչէ զանուն նորա Գեղամի, որ յետոյ ՚ի Գառնիայ թողանէ նորա անուանեցաւ Գառնի: Ի սորա ծննդոց, աստ ուրեմն առ Արտաշիսիւ թողամբ Վաղարշակայ, ոմն Վարժ անուն պատանի լեալ, աջող յորս եղջերուաց և այծեմանց և վարազուց, զիպաձգութեամբ նետից կորովի, զսա ՚ի վերայ որսոց արքունեաց կարգէ, և շէնս պարգևէ նմա առ եզրբ գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրագրան: Եւ ՚ի սմանէ ասեն լինել զտունն վարաժնունի: Այս Գեղամ, որպէս ասացաք, յետ ամաց կենաց իւրոց ծնաւ զՀարմայ. յետ որոյ և այլս ևս, և մեռաւ: Եւ հրամայեաց որդւոյ իւրում Հարմայ բնակել յԱրմաւիր:

Այս Հայկ որդի Թորգոմայ, որդւոյ Թիրասայ, որդւոյ Գամերայ, որդւոյ Յարեթի, նախնի հայաստանեայց. և այս ազգք նորա և ծնունդք և աշխարհ բնակութեան. և յայսմ հետէ սկսան, ասէ, բազմանալ և ընուլ զերկիրն:

Իսկ Հարմայ կեցեալ ամս, ծնաւ զԱրամ: Արամայ բազում գործք քաջութեան պատմին

մարտիւք նահատակութեան, և ընդարձակեալ զսահմանս Հայոց յամենայն կողմանց. յորոց անուն և ամենայն ազգք զաշխարհս մեր անուանեն, որպէս Յոյնք՝ Արմէն, և պարսիկք և Ասորիք՝ Արմնիք: Բայց զընդարձակութիւն պատմութեան սորա և զգործս քաջութեան, թէ զեւորդ կամ որով ժամանակաւ, թէ կամիցիս՝ արտաքոյ այսորիկ զբոցս կարգեսցուք, և կամ թողցուք. ապա թէ ոչ՝ ՚ի սմին:

ԺԳ

Յազազս ընդ արեւելեայս պատերազմին և չաղթութեանն, և մահուան Նիւքարն Մաղեսաւ:

Եւ վասն զի հաճոյ թուեցաւ մեզ զաշխատութիւնն, որ ՚ի վերայ քո հրամանիդ, համարել հեշտութիւն, քան զառ ՚ի յայլոցն՝ որ ՚ի կերակրոց և յըմպելեաց լինին խրախճանութիւնք, հաւանեցաք անցանել սակաւուք և ընդ կարգ բանից պատերազմաց որ ՚ի հայկեանն Արամայ: Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղեալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմադիր, լուհամարէր զմեռաննին ՚ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել զորդիս օտարաճնաց կոխե-

լով զսահմանս հայրենիս, և հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարաճնաց:

Այս Արամ, սակաւուք ամօք յառաջ քան զտիրելն Նինոսի ասորեստանեաց և Նինուէի, նեղեալ յազգացն՝ որ շուրջ զիւրեաւ, և ժողովէ զբազմութիւն ընդանի արանց քաջաց և աղեղնաւորաց, և որ ՚ի տէգ նիզակի կամակարողք, նորատիք և հարուստք յոյժ և յաջողաձեռնութիւն իսկ և երեսաւորք, որ ՚ի սիրտ և ՚ի պատրաստութիւն իբր թէ բելրս հինգ: Պատահէ մեղացւոցն երիտասարդաց, որոց առաջնորդէր Նիւքար ոմն ասացեալ Մաղէս, այր հպարտ և պատերազմասէր, որպէս ցուցանէ նոյն ինքն պատմադիրն, յեզերս սահմանացն Հայոց: Որոց միանգամ քուշանաբար հինիւ սմբակակոխ արարեալ զսահմանս Հայոց, ծառայեցոյց ամն երկուս: Որում յանկարծօրէն ՚ի վերայ հասեալ Արամ յառաջ քան զճագել արեգականն սատակեաց զբազմութիւն ամբոխիցն. և զնոյն ինքն զՆիւքարն կոչեցեալ Մաղէս ձերբակալ արարեալ ածէ յԱրմաիր, և անդ ուրեմն ՚ի ծայրս աշտարակի պարսպին ցից վարեալ երկաթի ընդ ձակատն, յորմն վարսել հրամայէ, ՚ի տեսիլ անցաւորաց և ամենայն եկելոց անդր. և զաշխարհն նորա մինչև ցլեառն

անուանեալ Զարասպ' ՚ի ծառայութիւն հարկի կալաւ մինչև ցթագաւորութիւնն Նինոսի ՚ի վերայ ասորեստանի և Նինուէի:

Իսկ Նինոս թագաւորեալ ՚ի Նինուէ, յիշատակ քինու գնախնւոյն իւրոյ զԲէլայ ունէր ՚ի մտի, ՚ի զըուցաց ուսեալ և զայս խորհէր հատուցանել յամս ձիգս նկատել որսալ զյաջողութիւն աւուրց, բառնալ ջնջել զամենայն ճետ սերմանեալ յարանց քաջին Հայկայ: Այլ երկեւղ կասկածանաց խարդաւանակ լինելոյ իւրոյ թագաւորութեանն՝ զայսպիսիս համարեալ իրազործութիւն, ծածկէ զչարութիւնն. և հրամայէ նմա զայն իշխանութիւն անկասկածաբար ունել և համարձակութիւն տայ նմա վարսակալ անել մարգարտէ, և երկրորդ նորա կոչել: Այլ այս շատասցի ասել այսչափ, քանզի չթողացուցանէ զմեզ որ առաջիկայս է իր՝ յեզերումն յամել այսր պատմութեան:

ԺԴ

Յաղագս ընդ ասորեստանեայս կուուոյն և չաղութութեանն, և Պաչապաչն Քաղեպչն, և Կեսարու, և առաջին և աչոց սնուանեալ Հաչոց:

Կարգեսցուք դոյզն յիշատակօք բանից և որ ինչ զկնի այսորիկ սորա գործք քաջութեան

պատմի յարեմուտս ՚ի նոյն մասենի, և որ ընդ ասորեստանեայս կուիւն. զպատճառս և զգորութիւն իրացն միայն յայանելով, և զերկարութիւն գործոյն համառօտ բանիւ յանդիման կացուցանել:

Նոյն այս Արամ, յետ վճարելոյ ճակատոյն՝ որ ընդ արեւելեայս, խաղայ նոյն զօրութեամբ զկողմամբք ասորեստանի. գտանէ և անդ զոմն ապականիչ երկրին իւրոյ՝ չորիւք բիւրովք վառելովք հեռեակօք, և հինգ հազար հեծելազօրու, Բարշամ անուն՝ յազգէ սկայիցն. որոյ սաստկագոյն նեղեալ հարկաց խստութեամբ անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր առնէր: Սմա ճակատու պատերազմի ՚ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ՚ի դաշտն ասորեստանի արկանէ, զբազումս ՚ի նոցանէ սատակելով. իսկ Բարշամ առաջն զինակրացն նորա պատահեալ մեռաւ: Եւ զայս Բարշամ վասն արութեան իւրոյ բազում գործոց՝ աստուածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք ժամանակս յորովս: Իսկ զմեծ մասն դաշտացն ասորեստանի կալաւ ՚ի ծառայութեան հարկի Արամ բազում ժամանակս:

Այլ որ ինչ յարեմուտս կոյս ընդ տխտանեանցն է սորա գործ քաջութեան՝ ասել կայ

մեզ առաջի: Աստ յարեմուտս շարժեալ 'ի վերայ առաջնոյն չորիւք բիւրու հետեակաւ զօրու, և երկու հազար հեծելովք հասանէ 'ի կողմանս կապադովկացոց, 'ի տեղի մի՝ որ այժմ՝ սաի Կեսարիա: Եւ քանզի զարեւելեայնն և զհարաւայինն նուաճեալ, 'ի ձեռն յանձնեալ էր երկուց ցեղեցս այսոցիկ, սիսակեանցն զարեւելս, և որք 'ի Կարմեայ տանէն՝ զասորեստանին, ոչ ինչ այնուհետեւ կասկած շփոթից ուստեք ունէր:

Վասն որոյ յերկարեալ ժամանակս լինել յարեմուտս՝ պատահէ նմա Պայսապիս Քաղեայ տիտանեան՝ պատերազմաւ, որ բռնացեալ ունէր գմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց, զՊոնդուս և զՈվկիանու: Որում 'ի դիմի հարեալ վանէ, փախստական արկանելով 'ի կղզի ինչ ասիական ծովուն: Եւ ինքն թողեալ զոմն Մշակ անուն յազգէ իւրմէ, և բեր մի 'ի զօրաց իւրոց 'ի վերայ աշխարհին, և ինքն դառնայ 'ի Հայս:

Բայց հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական. վասն որոյ մինչև ցայս օր ժամանակի անուանեն զկղիմայն զայն Պոտոլին Արմենիան, որ թարգմանի առաջին Հայք: Եւ զդաստակերան, զոր շինեաց յանուն իւր Մշակ կողմնապետն Արամայ՝ փոքրադունիւք պարսպեալ որմովք, անուանէին հինք

աշխարհին՝ Մաժաք, որպէս ոչ կարելով ուղղախօսել, մինչև յետոյ յոմանց ընդարձակագոյն շինեալ՝ անուանեցաւ Կեսարիա: Ըստ նմին օրինակի 'ի տեղեացն այնոցիկ մինչև ցբուն իւր սահմանն, զբազում անբնակ երկիր ելից բընակչօք, որք երկրորդ և երրորդ անուանեցան Հայք, այլ և չորրորդ: Այս է առաջին և ճշմարիտ պատճառն վասն անուանելոյ զարեմտեան մեր կողմն առաջին և երկրորդ, այլ և երրորդ և չորրորդ Հայք: Իսկ որ այլ 'ի յոմանց ասի 'ի յունական կողմանն, մեզ ոչ է հաճոյ. այլոց որչափ կամք իցեն:

Արդ այսպէս հզօր և անուանի եղեալ, յանուն սորա մինչև ցայսօր, որպէս ամենեցուն յայտնի է, որ շուրջ զմեւք ազգ զաշխարհս մեր անուանեն: Բազում և այլ գործ քաջութեան 'ի սմանէ գտանին կատարեալ, այլ մեզ բաւական լիցի ասացեալս:

Բայց թէ ընդէր այսօքիկ 'ի բուն մատեանս թագաւորացն կամ մեհենիցն ոչ յիշատակեցան, մի՛ ոք ընդ այս երկբայացեալ տարակուսեացի: Մի, զի յառաջ քան զՆինոսի ժամանակս թագաւորութեանն է, յորում ոչ ոք այսպիսի իրաց փոյթ յանձին ունէր. երկրորդ, զի ոչ հարկ ինչ և ոչ պէտք կարեօրք էին նոցա՝ զազգաց

օտարաց և զաշխարհաց 'ի բացեայ, և զհամբաւս
հինս և զգրոյցս նախնականս յիւրեանց թագա-
ւորաց կամ մեհնից մատեանս գրել. մանաւանդ
զի և ոչ պարծանք ինչ նոցա և ոչ բարգաւա-
ճանք՝ օտար ազգաց քաջութիւն և գործք
արութեան: Բայց թէպէտ և ոչ 'ի բուն մա-
տեանան, սակայն որպէս Մար Աբաս Կատինայ
պատմէ, 'ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց
'ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ 'ի դի-
ւանի արքունեաց: Ասէ և այլ իմն պատմառու
նոյն այր, թէ որպէս ուսայ՝ հպարտ և անձ-
նասէր գոլ Նինոս, կամելով զինքն միայն աշ-
խարհակալութեան և ամենայն քաջութեան և
լաւութեան ցուցանել սկիզբն, հրամայէ զբա-
զում մատեանս և զգրոյցս առաջնոցն՝ ըստ տե-
ղեաց տեղեաց և ոյր ուրուք գործոց քաջու-
թեան՝ այրել. իսկ որ առ իւրովք ժամանակօք՝
դադարեցուցանել, և որ ինչ վասն իւր միայնոյ՝
գրել: Այլ զայս աւելորդ եղև մեզ երկրորդել:
Բայց Արամ յետ ամի կենաց իւրոց ծնաւ
զԱրայն. զկնի որոց և այլս բազումս կեցեալ
ամաց, մեռաւ:

ԺԵ

Յաղագս Արայն, և մահուան նորա պատերազմա-
'ի Շամիրամայ:

Արայ սակաւ ամօք յառաջ քան զվախճա-
նէն Նինոսի խնամակալեաց իւրոց հայրենեացն,
նոյնպիսում շնորհի արժանաւորեալ 'ի Նինոսէ՝
որպէս և հայրն իւր Արամ: Բայց վաւաշն այն
և բորբորիտն Շամիրամ 'ի բազում ամաց լուեալ
զգեղեցկութենէ նորա, ցանկայր հասանել. այլ
ոչ ինչ յայտնապէս զայսպիսիս իշխէր գործել:
Իսկ յետ վախճանելոյն կամ փախստական լինե-
լոյ Նինոսի 'ի Կրիտէ՝ որպէս հաւանեալ եմ,
համարձակ պատուելով Շամիրամայ զախտն, ա-
ռաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ՝ ընծա-
յիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և
խոստմամբ պարգևաց, գալ առ նա 'ի Նինուէ,
կամ առնուլ կնութեան և թագաւորել 'ի վե-
րայ ամենայնի՝ որոց տիրէր և Նինոս, և կամ
կատարել զկամս ցանկութեան նորա և դառնալ
մեծաւ պարգևօք և խաղաղութեամբ 'ի տե-
ղի իւր:

Եւ բազում անգամ երթեկութիւն հրեշ-
տակազնացութեանն լինելոյ՝ և ոչ հաւանել Ա-
րային, 'ի սաստիկ ցասման լեալ Շամիրամայ, 'ի

վախճանի պատգամաւորութեանն առնու զբազմութիւն զօրաց իւրոց, և փութայ երթալ հասանել յերկիրն Հայոց ՚ի վերայ Արայի: Բայց որչափ դիմաց էր նշանակել, ոչ այնչափ ինչ ՚ի սպանանել զնա և ՚ի հալածել փութայր, քան թէ ՚ի նուաճել կամ զբռամբ ածել, զև լցցէ զկամս ցանկութեան իւրոյ. զև առ ՚ի յոյժ ցանկականի մոլեգնութեան, ՚ի բանսն՝ որ զնմանէ՝ որպէս ՚ի տեսութիւն շամշութեամբ վառեալ էր: Քայ հասանէ տագնապաւ ՚ի դաշտն Արայի, որ և յանուն նորա անուանեալ Այրարատ: Եւ ՚ի լինել ճակատուն՝ պատուէր տայր զօրասպետաց իւրոց, թէ դէպ լինիցի, հնարել ապրեցուցանել զԱրայն: Իսկ ՚ի լինել մարտին՝ հարկանի զօրն Արայի, մեռանի Արայ ՚ի պատերազմին ՚ի մանկանցն Շամիրամայ: Գրակապուտս առաքէ տիկինն յետ յաղթութեանն ՚ի տեղի ճակատուն, խնդրել ՚ի մէջ դիականցն անկերոց զըզձայլն իւր և զտարփածուն: Քոտանն զԱրայն մեռեալ ՚ի մէջ քաջամարտկացն, և հրամայէ դնել զնա ՚ի վերնատանն սպարանից:

Իսկ ՚ի զրգռել միւսանգամ զօրացն Հայոց ՚ի մարտ պատերազմի ընդ տիկնոջն Շամիրամայ՝ քինախնդիր լինել մահուանն Արայի, ասէ. Հրամայեցի աստուածոցն իմոց լեզու զվէրս նորա,

և կենդանացի: Միանգամայն և ակն ունէր զիւթութեամբ վհկութեան իւրոյ կենդանացուցանել զԱրայ, ցնորեալ ՚ի տափական ցանկութենէն: Իսկ իբրև նեխեցաւ զի նորա, հրամայեաց ընկնուլ ՚ի վիհ մեծ և ծածկել. զմի ոմն ՚ի հոմանեաց իւրոց զարդարեալ ունելով ՚ի ծածուկ, համբաւէ զնմանէ այսպէս. Լիզեալ աստուածոցն զԱրայ և կենդանացուցեալ լցին զփափագ մեր և զհեշտութիւն. վասն որոյ առաւել յայսմ հետէ պաշտելիք են ՚ի մէնջ և փռաւորեալք, իբրև հեշտացուցիչք և կամակատարք: Կանգնէ և նոր իմն պատկեր յանուն զիւաց, և մեծապէս զոհիւք պատուէ, ցուցանելով ամենեցուն, իբր թէ այս զօրութիւն աստուածոցն կենդանացուցին զԱրայ. և այսպէս համբաւեալ զնմանէ ՚ի վերայ երկրիս Հայոց, և հաւանեցուցեալ զամենեսեան, զազարեցուցանէ զկազմն:

Եւ որ ինչ յաղագս Արայի՝ կարճառօտիւ և այսչափ շատ լեցի յիշատակել: Սա կեցեալ ամն, ծնաւ զԿարդոս:

Ժ Զ

Թէ որպէս չետ մահուանն Արայի Շամիրամ շինէ
զքաղաքն և զամբարտակ գետոյն և զԵր տունն:

Իսկ զկնի այսպիսի իրաց աջողութեանց դա-
դարեալ Շամիրամայ առուրս ինչ սակաւս ՚ի
դաշտին, որ անուանեալ կոչի յանուն Արայի Այ-
րարատ, ելանէ ՚ի լեառնակողմանս երկրի հա-
րաւակողմանն, քանզի ժամանակ ամառնային
էր, զքօսնուլ կամելով ՚ի հովիտս և ՚ի դաշտս
ծաղկաւէտս: Եւ տեսեալ զգեղեցկութիւն երկ-
րին և զօրոցն մաքրութիւն և զաղբերացն յըս-
տակագոյն բղխմունս և զկարկաջասահմանութիւն
զետոց բարեզնացից, Պարտ է մեզ, ասէ, յայս-
պիսում բարեխառնութեան օդոց և մաքրու-
թեան ջուրց և երկրի, քաղաք և արքունիս շի-
նել բնակութեան, որպէս զի զչորրորդ մասն
՚ի բոլորմանէ տարւոյն, որ է ամառնայինն եղա-
նակ, ըստ ամենայն բարեվայելչութեան ան-
ցուցանեմք ՚ի Հայս. և զայլն ևս երիս որոշմունս
օդոցն զովութեան տաճիցեմք ՚ի Նինուէ:

Եւ անցեալ ընդ բազումս ՚ի տեղեաց, զայ
հասանէ յարևելից կողմանէ յեզր ծովակին ա-
ղւոյ. և տեսեալ առ եզերք ծովուն երկայնաձև
բլուր մի, որոյ նիստ երկայնութեանն ՚ի մուտս

կոյս արեգականդ՝ սակաւ ինչ առ ՚ի կողեալ ՚ի
հիւսիսոյ, իսկ ՚ի միջօրէ կողմանէ՝ զէպ ուղիղ
առ երկին հայելով, քարանձաւ կանգուն ան-
շեղ. և ՚ի սմանէ զհարաւով բացագոյն հովիտ
իմն դաշտաձև երկայնաձիգ յարևելից կողմանէ
լերինն, իջանելով յեզր ծովուն՝ ընդարձակ և
գեղեցիկ ձորաձև. որոց ընդ մէջն հոսանք ջուրց
բարեհամաց՝ ՚ի լեռնէն իջանելով, ՚ի ծործորոց
և ՚ի հովտաց ծորեալք, և ՚ի հիմանց փեղկից
լերանց միաւորեալք՝ ՚ի ծաւալուփն գետոց պեր-
ձանայինս. և շէնք ոչ սակաւք ՚ի հովտաձև ձո-
րակին՝ յաջմէ և յահեկէ ջուրցն յօրինեալք. ՚ի
յարևելից կողմանէ հաճեցեալ բլրոյն՝ լեառն մի
փոքրագոյն:

Աստ իմն ակնակառոյց լեալ այրասիրան այն
և կաթոսն Շամիրամ, հրաման տայ բիւրուց և
երկու հազար արանց անարուեստից գործաւո-
րաց յասորեստանեաց և յայլոց իշխեցելոց, և
վեց հազար իւրոց ընտրելոց յամենայն արուես-
տաւոր գործաւորաց փայտի և քարի, պղնձոյ
և երկաթոյ, որք ամենեքին կատարեալք իցեն
՚ի յարուեստգիտութեան, ածել անխափան ՚ի
փափագեալ տեղին. և գործն հաւասար հրա-
մանին առնոյր զկատարումն: Եւ վարդաղակի
ածեալ լինէին բազմութիւն խառնիճաղանձ

գործաւորացն և բազմարուեստից հանձարեղաց իմաստնոցն: Եւ հրամայէ նախ զամբարտակ գետոյն ապառաժիւք և մեծամեծ վիմօք շինել, կրով և աւազով մածուցեալս, անբաւ լայնութեամբ և բարձրութեամբ. որ կայ հաստատուն, որպէս ասեն, մինչև ցայսօր ժամանակի: Եւ ՚ի պատառուածս նոյն ամբարտակի գետոյն՝ այժմ, որպէս լսեմք, մարդիկ աշխարհին ՚ի հէն և ՚ի գաղթականս փախստեամբ ամրանան, իբր ՚ի ծայրս քարանձաւաց լեռանց ամրացեալք: Եւ թէ զփորձ առնուլ զէպ ումէք լինիցի, և ոչ իբր պարսատակաց քար մի արժանաւոր ՚ի շնուածոյ ամբարտակին խել ոք զօրեսցէ, թէ և մեծաւ աշխատութեամբ ջանայցէ: Եւ ՚ի հեղուածս արուեստին՝ որ զքարամբք՝ հայեցեալ ուրուք, որպէս ճարպոյ ինչ հեղման հայեցողացն երևեցուցանէ կարծիս: Եւ այսպէս ընդ բազում ասպարէզս անցուցեալ զամբարտակն, հասուցանէ ՚ի նկատեալ տեղի քաղաքին:

Անդ հրամայէ զամբօխն ՚ի բազում դասս որոշել և ՚ի վերայ իւրաքանչիւրոց դասուց զընտիրս ՚ի ճարտարացն վարդապետս կարգել և այնպէս ՚ի սաստիկ ճգնութեան պահեալ, յետ սակաւ ամաց կատարէ զհրաշալին ամրագունիւք պարսպօք, հանդերձ զրամբք պղնձա-

կերտիւք: Եինէ և ընտիր ընտիրս և բազումս ՚ի մէջ քաղաքին ապարանս ՚ի պէս պէս քարանց և ՚ի դունից զարդարեալս, կրկնայարկս և եռայարկս. և ըստ պատեհի իւրաքանչիւր՝ արեգակնակս. և գեղեցիկ դունիւք և ընդարձակ փողոցիւք զլողմանս քաղաքին որոշելով: Եինէ զչքնաղս ոմանս և զզարմանալոյ արժանաւորս ըստ պիտոյից ՚ի միջոցաց քաղաքին լուալիս: Եւ զման ինչ գետոյն ընդ մէջ քաղաքին բաշխեալ գնացուցանէ ՚ի պէտս ամենայն պիտոյից, և յարբուցմունս բուրաստանաց և ծաղկոցաց. և զայն զեզերբ ծովակին յաջմէ և յահեկէ, քաղաքին և բովանդակ շրջակային յարբուցումս: Եւ զամենայն արևելեան և զհիւսիսային և զհարաւային կողմունս քաղաքին զարդարէ դասակերտօք, և սաղարթիւք ծառոց վարսաւորաց՝ զանազանեալք ՚ի պտուղս և ՚ի տերևս. և բազումս բազմաբերս և զինէբերս ՚ի նմա տրեկեաց ովիտս: Եւ ամենայնիւ հոյակապ և հրուշակաւոր զպարսպեալն յօրինէր. և անթիւ բազմութիւն մարդկան ՚ի ներքս բնակեցուցանէ:

Իսկ զծայր քաղաքին և որ ինչ ՚ի նմանէ գործոյ հրաշակերտութիւնք, բազմաց ՚ի մարդկանէ ոչ հասու լեալ, և ոչ պատմել է կարողութիւն: Զորոյ զպարսպեալ զգագաթն՝ զը-

ժուարամուտս ոմանս և դժոխելանելիս 'ի նմա՝
յօրինէ շինուածս արքայանիստս, և ծածուկ
իմն ահագին: Որոյ որպիսութիւն դրութեանն
յօրինուածոյ ոչ 'ի լսելիս մեր հասեալ ճշմար-
տութեամբ յումեքէ, և ոչ մեք 'ի պատմու-
թիւնս հիւսել հաւանիմք. այլ ասեմք միայն,
թէ ամենայն թագաւորականաց գործոց, որ-
պէս լուաք, առաջին և վեհագոյն համարեալ:

Իսկ զընդդէմ արեգական կողմն անձաւին, որ
և ոչ զիծ մի երկաթոյ այժմ վերագրել ոք կա-
րէ, զայսպիսի կարծրութիւն նիւթոյ՝ պէս պէս
տաճարս և սենեակս օթից և տունս զանձուց և
վիհս երկարս, ոչ զիտէ ոք՝ թէ որպիսեաց իրաց
պատրաստութիւն հրաշակերտեաց: Իսկ զամե-
նայն երեսս քարին իբր գրչաւ զմով հարթել,
բազում զիրս 'ի նմա գրեաց. որոյ հայեցուածն
միայն զամենայն ոք 'ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ
միայն այս, այլ և 'ի բազում տեղես յաշխարհին
Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յի-
շատակ ինչ հրամայէ գրել. և 'ի բազում տեղիս
սահմանս նովին գրով հաստատէր:

Արդ, որ ինչ յաղաքս Նամիրամայ գործոց՝
որ 'ի Հայս, ասացեալ է:

ԺԷ

Յաղաքս Նամիրամայ, թէ էր աղագաւ կոտորեաց
շորդիս իւր. և թէ որպէս փախստական լինի
'ի Զրադաշտէ մոզէ 'ի Հայս, և մեռանի 'ի
Նինուասայ որդւոց իւրոց:

Սա հանապազ յամառնայինսն 'ի խաղալն
իւր 'ի կողմանս հիւսիսոյ 'ի քաղաքն ամարաս-
տանի, զոր շինեաց 'ի Հայս, կողմնապետ ասո-
րեստանի և Նինուէի թողու զԶրադաշտ մոզ և
նահապետ Մարաց: Եւ 'ի բազում ժամանակս
զայս այսպէս կարգեալ Նամիրամայ ամենեւիմք
հաւատայ նմա արդարեւ զիւր իշխանութիւնն:

Եւ բազում անգամ յանդիմանեալ յորդւոց
իւրոց վասն սաստիկ և վաւաշ պոռնկական բա-
րուց իւրոց, կոտորէ զամենեսեան, և ապրի կըր-
սերագոյնն միայն, որ է Նինուաս: Բարեկամա-
ցաւ հոմանեաց իւրոց՝ պարզեւելով զամենայն
իշխանութիւնս և զգանձս, ոչ ինչ վասն որ-
դւոց իւրոց ունելով փոյթ յանձին: Քանզի և
այրն նորա Նինոս՝ ոչ որպէս ասի մեռեալ թա-
ղեցաւ 'ի նմանէ 'ի Նինուէ յարքունիս, այլ ի-
մացեալ զախտասէր բարս նորա և զչարասէր,
թողեալ զթագաւորութիւնն՝ փախստական ան-
կանէր 'ի Կրիտէ: Իսկ 'ի հասակ և 'ի տիս հա-

սեալ որդւոց նորա, յիշեցուցանեն նմա զայս ամենայն, կարծելով ցածուցանել զնա ՚ի դիւական մրցական տափանացն, և աւանդել զիշխանութիւն և զզանձս որդւոց իւրոց: Ընդ որ առաւել զայրազնեալ, սատակէ զամենեսեան. և մնաց Նինուաս միայն, որպէս վերագոյն ասացաք:

Իսկ ՚ի լինել ինչ սխալանաց Զրազաշտի առտիկինն, և հակառակութեան ՚ի ներքս անկանելոյ, պատերազմի ՚ի վերայ նորա Շամիրամ. քանզի բռնանալ ՚ի վերայ ամենայնի խորհէր այրն: Եւ ՚ի սաստկանալ պատերազմին փախտական լինի Շամիրամ յերեսաց Զրազաշտի ՚ի Հայս: Աստ ժամանակ վրէժիւնդրութեան պատեհի գտեալ Նինուաս, սպանանէ զմայրն. և ինքն թագաւորէ ՚ի վերայ ասորեստանի և Նինուէի: Ահա ասացաք յաղագս մահուանն Շամիրամայ թէ ուստի և որպէս:

ԺԸ

Յաղագս թէ հաւատտի նախ լեալ պատերազմն Շամիրամայ ՚ի հնդեկս, և զկնի մահուան նորա որ ՚ի Հայս:

Ունիմ ՚ի մտի և զԿեփաղիոնին, վասն ոչ տալ զմեզ բազմաց ծաղրել. զի ասէ ՚ի բանից

այլոց նախ յաղագս ծննդեանն Շամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն հնդկաց: Այլ հաւատտի մեզ թուեցաւ որ ՚ի Մար Աբայն Կատինայէ քննութիւն քաղղէական մատենից քան զայսոսիկ. քանզի ոճով իմն ասէ, և զպատճառս պատերազմին յայտնէ: Իսկ առ այսօրիւք՝ և աշխարհիս մերոյ առասպելք զբազմահմուտ Ասորին արգարացուցանեն. աստ ուրեմն զմահն ասել Շամիրամայ, և զհետեակ փախուսան, և զպատրումն և զիղձս ջրոյն և զարբումն, այլ և ՚ի մօտ հասանել սուսերաւորաց, և զյոռութան ՚ի ծով, և բան ՚ի նմանէ՝ Ուլունք Շամիրամայ ՚ի ծով: Այլ թէ ախորժես առասպել, և Շամիրամ քար առաջին քան զՆիոբէ: Արդ այս շատ է. բայց մեք որ ինչ զկնի այսորիկ:

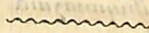
ԺԹ

Որ էնչ զկնի մահուանն Շամիրամայ:

Յարմարեալ զամենայն կարգեցից քեզ ՚ի գիրս յայսոսիկ զազգիս մերոյ զաւագագոյն զարս և զնախնիս, և որ ինչ վասն սոցա զրոյցք և իրակութիւնք իւրաքանչիւր, ոչ ինչ կամամտածական և ոչ ինչ անպատշաճ ՚ի սմա յարմարելով բան, այլ որ ինչ ՚ի գրոց. իսկ ըստ նմա-

նեաց ապա և որ ինչ ՚ի բանից արանց իմաստ-
նոց և յայտոսիկ քաջախոհակաց, յորոց մեք
արդարապէս ջանացաք հաւաքել զհնազրու-
թիւնս: Եւ ասեմք լինել արդարաբան ՚ի պատ-
մութեանս յայտիկ ըստ մերոյ յօժարութեան
և ուղղամտութեան. իսկ ըստ որոց հաւաքումն,
Աստուծոյ լինել յայտնիս, և մարդկան գովելիս
կամ բասրելիս, և մեք այնոցիկ օտար և բացա-
կացեալ: Բայց զուգութիւն բարբառոյ և հա-
ւասարութիւն թուոյ կարգի պատանեաց՝ զճըշ-
մարտութիւն աշխատասիրութեանս մերոյ ակ-
նարկէ: Եւ այսոցիկ այսպէս կարգելոց, կամ
հաւաստի կամ դոյզն ինչ կասեալ յարդարոյն,
սկսայց քեզ և որ ինչ զկնի այսոցիկ ՚ի հիւս-
ման պատմութենէ պիտոյից:

Արդ յետ մահուանն Նամիրամայ ՚ի Ջամա-
սեայ որդւոյ իւրմէ, որ է Նինուաս, որ եղև
յետ սպանանելոյն զԱրայն, այսպէս հաւաս-
տեաւ զիտասցուք զկարգ բանից: Թագաւորէ
Նինուաս սպանեալ զմայրն հեշտասէր, և իս-
ղաղական կեցեալ. և առ սովաւ Աբրահամու-
աւուրք բաւեալք:

Համեմատութիւն ճննդաբանութեան աղբիս մե-
րոյ ընդ եբրայեցւոցն և ընդ քաղդէացւոցն մինչև
ցՍարդանասպաղոս, որ կոչէր Թօնոս Կոնկողեոս:

ԵՐԲԱՅԵՅԻՈՅ   ՔԱՂԴԵԱՅԻՈՅ   ՀԱՅՈՅ

Իսահակ.   Արիոս.   Արայ (*).
Յակոբ.   Առալիոս.

(*). Իսկ մերոյն Արայի որդի՝ Արայ ՚ի Նամիրամայ
կոչեցեալ, և զգործ վերակացութեան աշխար-
հիս նմա հաւատացեալ:

Ղեւի.   Սուսառիս.   Անուշաւան.
Կահաթ.   Քսէսքսեր.   Պարէտ.
Ամրամ.   Գաղէոս.   Արբակ.
Մովսէս.   Առամիրթոէոս.   Չաւան.
Յեաու (*).   Բելոքոս.   Փառնաս.

(*). Ի սմանէ յառաջ՝ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ
յառաջադիմութեան արանց. զի և ամենեքեան
յԱբրահամէ: Ի սատակել սորա զքանանացիս՝
անցին ՚ի սմանէ փախստականք յԱզուաս նաւե-
լով ՚ի Թարսիս. և յայտնի դրոշմամբն, որ յար-
ձանսն ափրիկեցւոց աշխարհին, գրեալ կան
մինչև ցայսօր ժամանակի արդարապէս այսպէս.

Ի ՅԵՍՈՒԱՅ ԳՈՂՈՅ ՓԱԽՈՒՅԵԱԼ
ՄԵՔ ՆԱԽԱՐԱՐՔ ՔԱՆԱՆԱՅԻՈՅ
ԵԿԱՔ ԲՆԱԿԵԼ ԱՍՏ:

Յորոց մի և Քանանիդաս պատուականազոյն
մեր՝ ՚ի Հայս: Եւ ստուգեալ Հաւաստի գտաք
զսերունդս ազգին զնթունեաց ՚ի սմանէ առանց
Հակառակութեան լեալ զայս և բարք արանց
ազգի յայտնեն՝ քանանացի գոր:

ԵԲՐԱՅԵՅԻՈՅ   ՔԱՂԴԵԱՅԻՈՅ   ՀԱՅՈՅ

Գոթոնիէլ.	Աղտագոս.	Սուր.
Աւովղ.	Մամիթոս.	Հաւանակ.
Բարակ.	Մասքաղէոս.	Վաշտակ.
Գեղէոն.	Զփառոս.	Հայկակ (*).
	Մամիղոս.	
	Սպարեթոս.	
	Սկատաղէս.	
	Ամինատէս.	
	Բելոբոս.	

(*) ԶՀայկակ ասեն լինել առ Բելոբոսիւ, և ամբոխս իմն արարեալ անխորհուրդս, և մեռանել ՚ի նմին:

Արիմէլէք.	Բաղրտոռէս.	Ամսակ.
Թովղայ.	Ղամկառիտէս.	Առնակ.
Յայիր.	Սուսառիս.	Շաւարշ.
Եփթայի.	Ղամբառիս.	Նորայր.
Եսերոմն.	Պանիաս.	Վստասկար.
Եղոմն.	Սոսառմոս.	Գոռակ.
Ղարդոն.	Միթռէոս.	Հրանտ.

ԵԲՐԱՅԵՅԻՈՅ   ՔԱՂԴԵԱՅԻՈՅ   ՀԱՅՈՅ

Սամիլսոն.	Տեւտամոս.	Ընձաք.
Հեղե.		Գղակ.
Սամոռէլ.		Հօրոյ.
Սաւուղ.		Զարմայր (*).
Գաւիթ, և որ ՚ի կարգին:		

(*) Սա օգնական Պռիամոն ՚ի Տեւտամոյ առաքեալ ընդ եթովպացի զօրուն, մեռանի ՚ի քաջացն ելլենացւոց:

ՔԱՂԴԵԱՅԻՈՅ   ՀԱՅՈՅ

Տեւտէոս.	Պերձ.
Թինեւս.	Արբուն.
Գեռկիւղոս.	Բազուկ.

Եւպարմոս.	Հոյ.
Ղաւոսթենիս.	Յուսակ.
Պռիդիաճիս.	Կայպակ.
Սփռատէս.	Սկայորդի:
Փռատինիս.	
Ակռազանիս.	
Սարդանապաղոս:	

Ի

Վասն արայեան Արայի, և թէ սորա որդի Անուշաւանն, որ Սօս անուանիւր:

Այլ անդրէն իսկ ՚ի կենդանութեան իւրում Շամիրամ զճնեալն ՚ի Նուարդայ սիրելոյ կնոջէն Արայի, որ էր երկոտասան ամաց մնացեալ ՚ի մահուանն Արայի, վասն առաջին իւրոց խանդադատանացն՝ որ առ Արայն գեղեցիկ, կոչէ զանուն նորա Արայ. և կարգէ զնա ՚ի վերակացութիւն աշխարհիս, մտերմութեամբ հաւատացեալ ՚ի նա. զորմէ և մեռեալ ասեն զնա ընդ Շամիրամայ ՚ի պատերազմին:

Բայց յարէ զկարգ բանիցս զինի այսորիկ օրինակ զայս: Արայեանն Արայ մեռանի ընդ Շամիրամայ ՚ի պատերազմի, թողլով արու զակ ամենահարուստ և շատահանձար յիր և ՚ի

բան զԱնուշաւանն, որ Սօս անուանիւր. քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ՚ի սօսինն Արամանեկայ, որ յԱրմաւիր. զորոց զսաղարթուցն սօսաւիւն, ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն և եթուստ շարժումն, սովորեցան ՚ի հմայս աշխարհիս հայկազանց, և այս բազում ժամանակս:

Այս Անուշաւան բաւական ժամանակս արհամարհութիւն կրեալ ՚ի Չամեսեայ, տուայտի ՚ի դրան արքունի. իսկ օգնեալ ՚ի բարեկամաց, շահի զմասն ինչ աշխարհիս՝ հարկահանութեամբ խնամել. զինի ապա և զբողոքս: Այլ կարի շատ լինի, թէ զամենայն՝ որ ինչ արժան է՝ ասիցեմք ՚ի ճառիս զնախակարգելոց արանց զբանս և զգործս:

ԻԱ

Որ ՚ի Սկայորդուցն Պարոցը՝ առաջին ՚ի Հալս թագաւորէ. օգնական լինի Վարբակայ Մարե՝ բաւնալով զթագաւորութիւնն ՚ի Սարդանապաղայ:

Թողլով զոչ կարեորագոյնսն ՚ի բանից, ասացուք որ ինչ հարկաւորն է: Վերջին սոցա՝ որք առ ասորեստանեաց թագաւորութեամբն, և որք ՚ի Շամիրամայ կամ թէ ՚ի Նինոսէ, զմերն

ասեմ Պարոյր առ Սարգանապալը: Սա ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն գտեալ ՚ի Վարբակայ Մարէ, բառնալով զԹագաւորութիւնն ՚ի Սարգանապալայ:

Եւ այժմ ահա զուարճացայց՝ ոչ փոքր ինչ կրելով խնդութիւն, հասանելով ՚ի տեղիս մերում իսկ բնկի նախնւոյն, յորում սերունդք Թագաւորութեան հասանեն յաստիճան: Վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել, և բազումս ասել առարկութիւնս ճառից, զորոց մեզէն իսկ հիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ՚ի չորս հագներգութիւնս զարգասաւորին ՚ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և զմէջ իմաստնոցն իմաստագունի:

Քանզի Վարբակէս գաւառաւ մեղացի, ՚ի փոքուէ կողմանց ծագաց գաւառին ամրագունի, խորամանկագոյն ՚ի կենցաղավարութեան և ՚ի մարտն երեսաւոր, ծանուցեալ զանմարդի բարս և զհեշտասէր թուլամտութիւն յուրութեան թուրցն Կոնկողեոյ, խտացուցանէ բարուցն և ձեռացն առատութեամբ ՚ի քաջացն և ՚ի պիտանեաց արանց բարեկամս, որով և աշխարհակալութիւնն ասորեստանի առ այնու ժամանակաւ վարիւր յայտնապէս մեծաւ հաստատու-

թեամբ: Յինքն և զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, Թագաւորութեան ձե և շուք խոստանալով նմա. և բազմամբօխս յարի արանց, և որ ՚ի տէգ նիզակի և յաղեղն և ՚ի սուսեր աջողաձեռք: Եւ յայպէս զԹագաւորութիւնն ՚ի Սարգանապալայ յինքն առեալ, տիրէ ասորեստանի և Նինուէի: Բայց այլ վերակացուս կարգեալ ասորեստանի, փոխէ զԹագաւորութիւնն ՚ի Մարս:

Այլ այս եթէ առ այլս այլազգաբար պատմի, մի՛ ինչ սքանչանար: Ձի որպէս վերագոյն ուրեմն յառաջին ճառն ամբաստանեցաք զառաջին նախնեացն մերոց անիմաստասէր բարուց ախորժակս, այս հանդիպի և աստանօր: Քանզի և որք ՚ի հօրէն նաբուգոդոնոսորայ գործք, գրեցան յիւրեանցն յիշողութեանցն վերակացուաց, իսկ մերոցն ոչ յայսպիսի ինչ խորհեցելոցն, մնացին նշանակեալ ՚ի վերջինսն: Ապա եթէ ասիցեն, ուստի՞ մեզ և զնախնեացն մերոց բազմաց այսպէս գտանել զանուանս և զգործս, ասեմ. ՚ի հնոցն դիւանաց քաղղէացուոց, ասորեստանեաց և Պարսից, վասն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ՚ի քարտէս արքունի, իբր գործակա այ և վերակացուաց աշխարհիս ՚ի նոցանէ կացելոց, և մեծաց կողմնակալաց:

Ի Բ

Կարգ թագաւորաց մերոց և համար նոցունց որդի
'ի հօրէ առնելով:

Արդ այժմ անցից 'ի թիւ մերոց արանց,
մանաւանդ թագաւորաց, մինչև ցտէրութիւնն
Պարթեւաց: Քանզի ինձ այսոքիկ արք 'ի մերոյ
թագաւորէն սիրելիք, որպէս բնիկք և իմոյ
արեան առուք, և հաւաստի հարազատք: Եւ
սիրելի էր ինձ յայնժամ գալ Փրկչին և զնս գնել,
և առ նոքօք յաշխարհ զմոտն իմ լինել, և
նոցա տեսութեամբն խրախճանալ, և յարդեացս
վտանգից ապրիլ: Այլ վաղ ուրեմն փախեալ 'ի
մէնջ պատահումն այն, թէ արդեւք և վիճակ:
Բայց արդէն առ Մարաց թագաւորութեամբն
կեցեալ բնիկք պսակաւոր արք այնոքիկ, զորոց
և զանուանան 'ի ներքոյ դրոշմեմք:

Եւ զն արգարեւ զայնու ժամանակաւ էր ազ-
գիս մերոյ թագաւորութիւն, վկայէ և Երեմիա
մարգարէ 'ի բանս իւր, հրաւիրելով ընդդէմ
Բաբելոնի 'ի պատերազմ: Հրաման տուր, ասէ,
այրարատեան թագաւորութեանն և ասքանա-
զեան գնդին: Եւ այս հաւաստի գոյոյ մերոյ
թագաւորութեանն առ այնու ժամանակաւ:

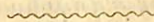
Այլ մեք զկարգն կանոնելով, առննթեր և զՄա-
րաց թագաւորսն:

Մարաց առաջին	Իսկ մեր առաջին 'ի Վար-
	բակայ պսակեալ
Վարբակիս.	Պարոյր, որդի Սկայ-
Մօզակիս.	որդւոյ.
Առտիկիս.	Հրաչեայ.
Դէովկիս.	Փառնուաս.
Փռաւորտիս.	Պաճոյճ.
Կւաքս.	Կոռնակ.
Աժդահակ:	Փառոս.
	Մեւս Հայկակ.
	Երուանդ սակաւակեաց.
	Տիգրան:

Քանզի և վերջին Երուանդս և Տիգրան 'ի
սոցանէ ըստ յուսոյ կոչեցեալ ասեմ արդեւք. ոչ
կարի հեռագոյն գօլով ժամանակին, յիշեսցուք
զանուանս զայսոսիկ:

Հրաչեայ սա կոչի վասն առաւել պայծառե-
րես և բոցակնազոյն իմն լինելոյ: Առ սովաւ
ասեն կեցեալ զՆաբուգոդոնոսոր արքայ բաբի-
լացոց, որ գերեաց զՀրեայս: Եւ սորա ասնն զմի
'ի գլխաւորաց երբայեցւոցն գերելոց խնդրեալ
'ի Նաբուգոդոնոսորայ՝ Շամբաթ անուն, ածեալ

բնակեցոյց մեծաւ պատուով. և ՚ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զազգն բազրատունի և հաւաստի է: Բայց թէ որպիսի ջան եղեալ թագաւորացն մերոց՝ զնոսա ՚ի պաշտօն կռոցն խոնարհեցուցանել, և կամ թէ քանիք և ոյք ոմանք ՚ի սոցանէ՝ որք աստուած պաշտուութեամբ վճարեցին զկեանս, յետոյ պատմեսցուք ոճով: Քանզի ասելն ոմանց անհաւաստի մարդոց, ըստ յօժարութեան և ոչ ըստ ճշմարտութեան, ՚ի Հայկայ զթագադիր ազգդ լինել բագրատունեաց: Վասն որոյ ասեմ՝ մի՛ այսպիսեաց յիմար բանից հաւանիր. զի և ոչ մի շաւիղ կամ ցուցումն գոյ նմանութեան յասացեալդ՝ որ զարդարութիւն ակնարկէ. զի ՚ի բայ բանից և անոճ իմն յաղագս Հայկայ և նմանեացն կակազէ: Բայց ծանիր զՍմբատդ անուն, զոր յաճախ բագրատունիք ՚ի վերայ պատանեաց կոչեն, ճշմարիտ Շամբաթ է՝ ըստ նախնի իւրեանց խօսիցն, որ է երբայեցի:

Ի Գ

Յաղագս որդւոցն Սենեքարեմայ, և թէ արծրունիք և գնունիք և բղեշխն անուանեալ Աղձնեաց՝ ՚ի նոցանէ սերեալք. և ՚ի նոցն ճառի՝ եթէ Անգեղ տունն ՚ի Պասքամայ:

Արդ յառաջ քան զձեռնարկելն մեր ՚ի բանս՝ որ յաղագս մեծին Տիգրանայ, որ իններորդ ՚ի նախնեաց մերոց պսակաւորաց էր, հուժկու, անուանի և յաղթողս ընդ այլ աշխարհակալ, ճառեսցուք որ ինչ կարեւորագոյնն է ոճոյ բանիս: Եւ ՚ի մուացումն եկն արդեւք յաղագս Սենեքերիմայ. քանզի ութսուն ամօք, աւելի կամ պակաս, յառաջ քան զթագաւորութիւնն նաբուգոդոնոսորայ էր և Սենեքերիմս կացեալ արքայ ասորեստանի. որ զնրուսողէմ պաշարեաց առ Եգեկիայիւ Հրէից առաջնորդաւ. զոր սպանեալ որդւոց նորա Աղրամեայ և Սանասարայ, եկին փախստական առ մեզ:

Յորոց զմինն յարեմոնից հարաւոյ աշխարհիս մերոյ, մերձ ՚ի սահմանս նորին ասորեստանի, բնակեցուցանէ Սկայորդին մեր քաջ նախնին, այս ինքն զՍանասարն. և ՚ի սմանէ սերեալ լցին զՍիմն ասացեալ լեառն: Իսկ պերճքն և գլխաւորքն ՚ի նոցանէ յետոյ ուրեմն մտերմութիւն

վաստակոց առ թագաւորան մեր ցուցեալ, բզեշխութիւն կողմանցն արժանաւորեցան առնուլ: Իսկ Արգամոզանն յարեւելից հարաւոյ նորին կողմանն բնակեալ, ՚ի սմանէ ասէ պատմագիրն լինել զարծրունիս և զգնունիս: Արդ յիշելոյն մեր զՍենեքերիմ այս էր պատճառն:

Բայց զԱնգեղ տունն ասէ նոյն պատմագիր ՚ի Պասքամայ ումեմնէ ՚ի Հայկակայ թոռնէ լինել:

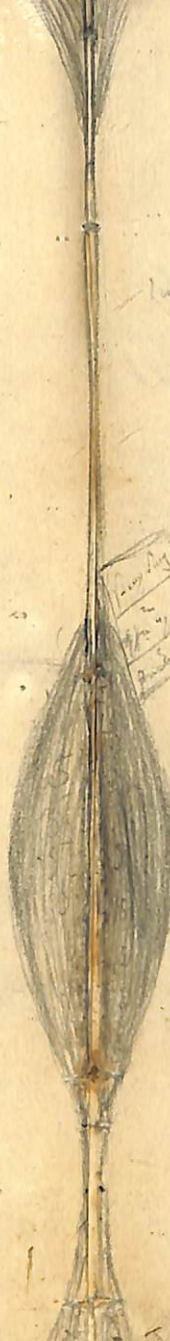
Ի Գ

Յաղազս Տիգրանայ, թէ որպիսի ամենայնիւ:

Բայց անցցուք այսուհետև և որ ինչ յաղազս Տիգրանայ, և որ ՚ի նմանէ գործք: Քանզի սա ամենեցունց թագաւորացն մերոց հարստագոյն և խոհեմագոյն, և արանցն այնոցիկ և ամենեցուն քաջ: Որ և Կիւրոսի աջակցեալ, զՄարացն ՚ի բաց բառնալով զԷլիսանութիւնն, և զՅոյնս ոչ սակաւ ժամանակա ընդ իւրև նուաճեալ հնազանդէր: Նւ զսահման մերոյ բնակութեանս ընդարձակեալ ՚ի հինսն մեր հասուցանէ յեզերս ծայրից բնակութեանց, և ամենեցունց՝ որ առ իւրովքն էին ժամանակօք՝ նախանձելի, և յետնոցս ըզձալի ինքն և ժամանակ իւր:

Ձի ո՞րք ՚ի ճշմարիտ արանց, և որոց ՚ի բարս արութեան և խոհականութեան սիրելութիւն կացցէ, սորա յիշատակօքն ոչ զուարճացի, և յորդորիցի այսպիսի այր լինել: Արանց կացեալ զլուխ, և արութիւն ցուցեալ, զագգս մեր բարձրացոյց. և զընդ լծով կացեալս՝ լծադիրս և հարկապահանջս կացոյց բազմաց. մթերս ոսկւոյ և արծաթոյ և քարանց պատուականաց և զգեստուց և պէս պէս գունոց և անզուածոց՝ արանց հասակաց և կանանց միանգամայն բազմացոյց. որով տգեղագոյնքն իբրև զգեղաւորս երևէին սքանչելիք, և գեղաւորքն ըստ ժամանակին առ հասարակ դիւցազնացեալք: Հետևականարտքն ՚ի վերայ ուսոց ձիոց բերեալք, և պարսաւորքն առ հասարակ դիպաղեղունք, և շերտաւորքն ՚ի սուսեր և ՚ի տէգ նիզակի վառեալք. մերկքն վահանօք և զգեստիւք երկաթոյ պարածածկեալք: Որոց ՚ի մի վայր հասելոց բաւական էր տեսիլն միայն, և որ ՚ի նոցայցն պահպանակաց և զինուց փայլունք և շողիւնք, զթշնամիսն արտահալածէլ: Խաղաղութեան և շինութեան բերող, իւրով և մեղու զհասակ ամենեցուն պարարեալ:

Չայս, և որ այլ այսպիսիք բազումք, եբեր մերոյ աշխարհիս խորտեաշս այս և աղէբեկ

11.

Handwritten notes in Armenian script, possibly a library or archival stamp, located near the central illustration.

Ճայրիւ հերաց երուանդեանս Տիգրան, երեսօք
 գունեան և մեղրակն, անձնեայն և թիկնա-
 ւէտն, առոյգաբարձն և գեղեցկոտն, պարկեշտն
 ի կերակուրս և յըմպելիս, և ի խրախմբանու-
 թիւնս օրինաւոր. զորմէ ասէին ի հինսն մեր,
 որք բամբուկն երգէին, լինել ամա և ի ցան-
 կութիւնս մարմնոյն չափաւոր. մեծիմաստն և
 պերճաբան, և յամենայն որ ինչ մարդկութեան
 պիտանի: Եւ զի՞նչ ինձ ի գիրս յայտարեւք
 իցէ բան սիրելի, քան թէ որ յաղագս սորա
 էին գովեսօք և պատմութիւնք յերկարել: Ար-
 դարադատ և հաւասարասէր կշեռս ունելով
 յամենայնի, զամենայն ուրուք կենցաղ մտացն
 լծակաւ կշռէր: Ոչ ընդ լուազոյնսն խանդայր,
 և ոչ զնուաստն արհամարհէր, այլ ամենեցուն
 հասարակաց հնարէր զլնամոցն իւրոց ի վերայ
 տարածել զգետոս:

Սա նախ յառաջագոյն դաշնաւոր եղեալ Աշ-
 դահակայ, որ ի Մարաց էր, տայ նմա զքոյր
 իւր Տիգրանուհի կնութեան, ըղձիւք խնդրե-
 լով զնա Աշդահակայ: Քանզի ասէր, կամ ի
 ձեռն այսպիսւոյ մերձաւորութեան սէր հաս-
 տատուն առ Տիգրան ունել, կամ զիւրաւ այս-
 պէս դաւաճանել զնա ի սպանումն: Զի էր նմա
 խէթ կամաց իւրոց, մարգարէութիւն իմն յոչ
 կամաց լեալ նմա առաջիկայ զիսպուածն իւր:

ԻԵ

Վասն երկեղի կասկածանացն Աշդահակայ ՚ե
 միաբանութենէ սիրոյ Կիւրոսի և Տիգրանայ:

Բայց էր նիւթ այսպիսւոյ խոհականութեան
 դաշնաւորութիւն մտերմութեանն՝ որ ի Կիւ-
 րոսէ առ Տիգրան. յորմէ բազում անգամ և
 ախտ քնոյ ի բաց փախուցեալ լինէր յԱշդահա-
 կայ յիշատակաւս այսուիկ. և խորհրդակցաց իւ-
 րոց անդուլ առնէր զհարցուածս, վասն այս-
 պիսւոյ պատճառի. Որպիսի՞ հնարիւք լուծա-
 նել կարասցուք, ասէ, զկապ սիրոյ պարսկայ-
 նոյն և հայկազինն բազմաբիւրաւորի: Եւ յայս-
 պիսի շփոթման խորհրդոց հասանէ նմա առա-
 ջիկայիցն յայտնութիւն ի ձեռն անըջականաց
 իմն նախատեսութեանց, օրինակաւս այսուիկ որ
 պատմէն:

ԻԶ

Թէ որպէս ՚ե խիթի լինելով Աշդահակայ, դառա-
 ջակայ իւր դիպուածն տեսանէ սքանչելի երազով:

Էր, ասէ, յաւուրն յայնս ոչ սակաւ ինչ
 վտանգ՝ որ ի Մարացն Աշդահակայ, ի միաբա-
 նութենէ Կիւրոսի և Տիգրանայ: Վասն որոյ և

ի սաստկութենէ ծփանաց խորհրդոցն լինել նմա
 ի տեսլենէ երազոյն երևութանալ ի քուն զի-
 շերոյ, զոր ոչ երբէք յարթնութեան ետես ա-
 չօք, և ոչ ի լուր ականջաց լուաւ: Ուստի և
 ընդոստ ի քնոյն լինելով, ոչ յամէ ըստ սովո-
 բութեան կարգին ի ժամ խորհրդականու-
 թեանն. այլ այն ինչ գիշերոյն ժամն ունելով
 ոչ սակաւս, ձայնէ զխորհրդակիցսն. և արտում
 երեսօք յերկիր հայելով ի խորոց սրտին մանչէ
 յողոցհանութեամբ: Եւ ի զվասն էրն ի խոր-
 հրդակցացն հարցանիլ յերկարէ ժամն ինչ
 զպատասխանինն. և ուր ուրեմն հեծութեամբ
 սկիզբն արարեալ յայտնէ զամենայն, որ ի
 ծածուկ սրտին խորհուրդ և կասկած, ընդ նմին
 և զերս ահագին տեսլանն:

Էր ինձ, ասէ, ով սիրելիք, լինել այսօր
 յերկրի անծանօթում, մերձ ի լեառն մի եր-
 կար յերկրէ բարձրութեամբ, որոյ գազաթն
 սաստկութեամբ սառնամանեաց թուէր պա-
 տեալ. և ասէին գողցես յերկրին հայկազանց
 զայս լինել: Եւ ի նայել ինձ յերկարագոյն ի
 լեառնն, կին ոմն ծիրանագլեաս՝ երկնագոյն ու-
 նելով զիւրեաւ տեռ, նստեալ երևեցաւ ի ծայրի
 այսպիսոյ բարձրութեան, աչել, բարձրահա-
 սակ և կարմրայտ, երկանց ըմբռնեալ ցաւով:

Եւ յերկարագոյն նայելն իմ յայսպիսի երևումն և
 ի հիացման լինել, ծնաւ կինն յանկարծ երիս
 կատարեալս ի դիւցազանց հասակաւ և բնու-
 թեամբ: Առաջինն զերանսն ածեալ ի վերայ
 աւիւծու՝ սլանայր յարևմուտս, և երկրորդն ի
 վերայ ընծու ի հիւսիսի հայելով. իսկ երրորդն
 զվիշապն անարի սանձեալ, ի մերոյս վերայ շա-
 հատակեալ յարձակէր տէրութեանս:

Եւ ի մէջ այսպիսեաց խառն երազոց, թուէր
 ինձ կալ ի վերայ տանեաց իմոց արքունեացս,
 և գնոյն ինքն վերին երեսս յարկացս տեսանել
 գեղեցիկ և բազմագոյն շատրուանօք զարդա-
 րեալ և զպսակողսն զմեզ զդիսն մեր հրաշա-
 տեսիկ տեսլեամբ ի վերայ կացեալ. և զիս ձեւք
 հանդերձ գնոսա պատուեալ զհիւք և խնկովք:
 Եւ յանկարծ ի վեր նայեցեալ, զայն որ ի վե-
 րայ վիշապին հեծեալ կայր, արծուանման սլա-
 ցեալ թևօք տեսի յարձակեալ. որ մօտ հասեալ
 խորհէր կործանել զդիսն: Իսկ ես Աշգահակ
 խորոց ընդ մէջ անկեալ և յիս զայնպիսի ե-
 ղեալ յարձակումն ընկալայ, մարտ ընդ սքան-
 չելոյն առնելով դիւցազանն: Եւ նախ ի տէգ
 նիզակաց զմարմինս երկաքանչիւրոցս յօշերով,
 վտակս արեան ի վայր հոսեցուցաք, և զարե-
 գակնատես երեսս ապարանիցս՝ արեան հոսեալ

ցուցաք ծով: Այսպէս և զկնի այլովք զինուք
ժամս ոչ սակաւս:

Բայց զե՞նչ օգուտ ինձ և խօսից երկարու-
թիւն. զի վախճան գործոյն՝ իմն էր կործանումն.
ուստի և ՚ի քրտան սաստիկ վտանգի եղեալ,
փախեաւ յինէն քունն. և այսուհետև ոչ թուիմ
կենդանի: Զի ոչ այլ ինչ նշանակէ երևութիցս
շարժումն, եթէ ոչ որ ՚ի հայկազնեանն Տիգ-
րանայ հասանելոց է մեզ բունութեան յարձա-
կումն: Բայց ո՞վ արդեւք, յետ աստուածոցն օգ-
նականութեան, բանիւ և գործով մեզ յօգուտ
խորհելով, ոչ զինքն կարծիցէ թագաւորակից
մեր լինել:

Եւ բազում ինչ ՚ի խորհրդակցացն լուեալ օգ-
տութեան մտածութիւն, շնորհակալութեամբ
պատուէ զնոսա:

Ի Է

Յաղաքս որ ՚ի խորհրդակցացն բան. զինի ապա և
ևւր որ ինչ մտածութիւն, և ՚ի նոյն հետաչն գործն:

Բազում ինչ հանձարով և իմաստութեամբ ՚ի
ձէնջ լուեալ ասէ, ով սիրելիք, ասացից և որ
ինչ իմ յետ աստուածոցն օգնականութեան յայ-

սոսիկ օգտակար բան և մտածութիւն: Քանզի
ոչ ինչ առ թշնամեացն զգուշութիւն՝ վեհա-
դոյն բերէ օգնականութիւն, և ծանօթութիւն
նոցայցն առաջի արկելոցն գործոց, քան թէ որ
՚ի ձեռն սիրոյն զգաւելն ոք խորհիցի: Եւ զայս
դարձեալ ոչ ՚ի ձեռն զանձուց, և ոչ ՚ի ձեռն
բանից պատրողաց այժմ առ մեզ հնարաւորու-
թիւն է կատարել, եթէ ոչ որպէս կամք են ինձ
այժմ գործել: Եւ այն է նիւթ կատարման խոր-
հրդոյս և հնարք որոգայթից, գեղեցիկն ՚ի կա-
նայս և խոհեմ, քոյր նորա Տիգրանուհի: Զի
այսպիսի իսկ արտաքուստ և եկամուտ հարա-
դատութիւնք համարձակ զգաւելն ՚ի ձեռն եր-
թեկութեան անյայտաբար ընդարձակ մարթա-
ցուցանեն վարժել. կամ յանկարծօրէն իւրոյ
մտերմաց, ընչիւք և խոստումմբ պատուոց, տալ
հրաման սրով խողխողել և կամ զեղոց հնա-
րիւք, և կամ զմտերիմն նորա և զկուսակալս
զանձիւք ՚ի նմանէ ՚ի բայ մերկանալ. և այսպէս
իբրև զանգօր տղայ ՚ի բունն առցուք:

Եւ ազդող համարեալ բարեկամացն զայսպիսի
խորհուրդ, նիւթն և զգործն. ՚ի ձեռն միոյ
որումն ՚ի խորհրդակցացն տուեալ բազմութիւն
զանձուց, և ՚ի ձեռն թղթոյ օրինակաւս այ-
սուիկ յուղարկէ:

ԻԸ

Թուղթ Աշղահակայ. չետ որոյ և չօժարութիւն Տեղ-
ւանաց, և չուղարկումն Տեղբանուհեաց 'ի Մարս:

Գիտէ սիրելի եղբայրութիւնդ քո, ոչ ինչ
օգտակարագոյն 'ի կեանս աշխարհիս 'ի գիցն
մեզ պարգևեալ քան զսիրելեաց բազմութիւն,
և այս՝ իմաստնոց արդեւք և հզօրագունից. զի
այսպէս և արտաքուստ ոչ 'ի վերայ համարձա-
կին խռովութիւնք, և եկեալքն վաղվաղակի
հերքին. իսկ 'ի ներքս ոչ զմուսն յումեքէ գը-
տեալ այսպիսեոյ չարութեան, հայածեալ լինին:
Արդ զայսպիսի շահ օգտութեան, որ 'ի բարե-
կամութենէ լինի, տեսանելով, խորհեցայ ևս
հաստատուն և խորագոյն զսէրն՝ որ է 'ի մէջ
մեր՝ հաստատել. զի երկոքեանս յամենայն կող-
մանց ամրացեալք ողջ և անշարժ զտէրութիւն
մեր կալցուք: Եւ այս լինի 'ի տալն քում՝ զօ-
րիորդն Հայոց մեծաց՝ զքոյր քո Տիգրանուհի՝
ինձ կնութեան. թէ արդեւք և բարի համա-
բեցիս դմա, զի թագուհեաց թագուհի լիցի:
Ողջ լեր թագակից մեր և սիրելի եղբայր:

Եւ առանց յերկարելոյ զբանս ասացից: Իայ
առաքեալն և կատարէ յաղագս օրիորդին գե-
ղեցկի. զի յանձն առեալ Տիգրանայ, տայ զքոյր

խաւարացի

իւր Տիգրանուհի Աշղահակայ կնութեան: Ոչ
ևս զիտելով զառ 'ի նմանէ դաւաձանութիւն,
յուղարկէ զքոյր իւր որպէս օրէն է թագաւո-
րաց: Զոր առեալ Աշղահակայ, ոչ միայն վասն
նենգին՝ որ 'ի սրտին իւրում, այլ վասն գեղեց-
կութեանն, առաջին կարգէ կանանց իւրոց, և
զչարութիւնն 'ի ներքոյ ոստայն հինու:

ԻԹ

Եթէ որպէս չայտնեցաւ նենգութիւնն, և գրգռե-
ցաւ մարտն. չորում և մահն Աշղահակայ:

Զկնի այսորիկ ասէ, թէ 'ի հաստատել Աշ-
ղահակայ զՏիգրանուհի 'ի տիկնութիւն, ոչ
ինչ առանց կամաց նորա 'ի թագաւորութեանն
իւրում գործէր. այլ բերանով նորա կարգէր
զամենայն, և հրամանի նորա ամենեցուն հնա-
զանդ լինել հրամայէր: Եւ յօրինեալ զայս այս-
պէս, սկսանի մեղմով մատուցանել նմա պատ-
րանս. Ոչ զիտես, ասէ, եթէ եղբայր քո Տիգ-
րան խանդացաւ զտիկնութիւնդ քո 'ի վերայ Ա-
րեաց, 'ի կնոջէ իւրմէ 'ի Զարուհեայ գրգռեալ:
Եւ զե՞նչ լինիցի այն, եթէ ոչ նախ ինձ մե-
ռանել և ապա լինել զԶարուհի 'ի վերայ Ա-
րեաց, և զաստուածուհեաց ունել զտեղի: Իայց

արդ ընտրել է քեզ այժմ զմի յայտցանէ. կամ լինել եղբայրասէր և կործանումն խայտառակելի յանդիման Արեաց յանձն առնուլ, և կամ զանձին իմանալով զբարի՝ խորհուրդ օգտակար ՚ի մէջ բերել և յաղագս առաջնկայիցն հողալ:

Բայց էր ՚ի մէջ այսպիսւոյ խորամանկութեան թագուցեալ և զմեռանելն Տիգրանուհեայ, եթէ ոչ ինչ ըստ կասնոց խորհեցի մարապարսացոյն: Այլ իմացեալ խորագիտոյ գեղեցկին զայսպիսի դաւաճանութիւն, պատասխանի առնէ սիրոյ բանս Աշղահակայ. և արագագոյն ՚ի ձեռն մտերմաց պատմէ եղբորն զնենգութիւնն:

Եւ ձեռնարկէ այնուհետեւ ՚ի գործն ՚ի ձեռն պատգամաւորութեան, զալ նոցա ՚ի միաբանութիւն տեսութեան, ՚ի տեղի միջոց սահմանաց երկոցունց թագաւորութեանց. իբր բան ինչ և գործ հարկաւոր հասեալ, որ ՚ի ձեռն զբոյ և հրէշտակութեան կատարել ոչ է կարողութիւն, եթէ ոչ և դէմք երկոցունցն հանդէպ լինիցին: Այլ գիտելով Տիգրանայ զառաքելոյ իրին կատարումն, ոչ ինչ յորոց խորհէրն Աթղահակ՝ ծածկէր. այլ ՚ի ձեռն զբոյ յայտնէ որ ինչ ՚ի նորայն խորութեան սրտին: Եւ ՚ի յայտնել այսպիսւոյ չարութեանն՝ ոչ ինչ այնուհետեւ էր բան և խորամանկութիւն, որ զայսպիսիս առա-

33 40

աճախեալ
որ ՚ի որոս
ապագայ
բարեկամ

Տիգրանայ

զաստէր զչարութիւն. այլ յայտնի այնուհետեւ զրգուէր խազմն:

Եւ ժողովէ արքայն Հայոց ՚ի սահմանացն կապաղովկացւոց, և որչափ ընտիրք Վրաց և Աղուանից աշխարհին, և զամենայն ընտիրս Հայոց մեծաց և փոքունց: Եւ խաղայ ամենայն զորութեամբ իւրով զկողմամբք մեղացւոց: Վրտանդ հասանէ այնուհետեւ Աշղահակայ պատահել պատերազմաւ հայկազինն՝ ոչ փոքր ինչ ամբոխիւ: Եւ երկայնէր հակառակութիւնն մինչև ցամիսս հինգ. քանզի հիւանդանայր գործն արագ և առողջ, յորժամ զմտաւ ածէր Տիգրան յաղագս քեռն իւրոյ սիրելոյ: Եւ այսպէս զեր իրացն հնարէր յարդարել, զի ապրելոյ ճար լցի Տիգրանուհեայ: Ի պատահման այսորիկ և ժամ մարտին մերձենայ:

Բայց զովեմ զքաջահասակն զիմ և զնիգալաւորն և զամենեւին բոլոր անդամովք համեմատն և ՚ի գեղեցկութիւն աւարտեալ հասակի. քանզի առոյդ ամենայնիւ ըստ իրեարս պատշաճեալ և ուժով ոչ զոք իւր ունելով զոյգ: Եւ զի՞ երկայնեմ զբանս. քանզի ՚ի լինել պատերազմին, նիգալաւ որպէս զջուր հերձեալ զերկաթի ամուր հանդերձն, շամփրէ զԱշղահակ յընդարձակ տէգ նիգակին, և յամփոփել

Ի ձեռն
հայտն
Գործ
Գործ

այսպիսի

միւսանգամ՝ զձեռն՝ արտաքս զկէս մասն թու-
քիցն հանդերձ զինանն ՚ի դուրս բերէ: Բայց
մարտն էր սքանչելի. զի քաջք զիպեալ քաջաց,
ոչ վաղվաղակի թիկունս ՚ի միմեանց դարձու-
ցանէին. վասն որոյ յերկարեալ քարշէր գործ
պատերազմին ժամն ձիգս: Իսկ վախճանն դոր-
ծոյն առնէր մահն Աշդահակայ. և այսպիսի
զիպուածս ՚ի բարեբախտութիւն յաւելեալ, յա-
ճախէր փառս Տիգրանայ:

Լ

Յաղագս թէ էր աղագաւ զարկեաց զքոյր եւր Տիգ-
րանուհի ՚ի Տիգրանակերտ. և վասն Անուշայ,
առաջին կնոջն Աշդահակայ, և բնակութեան
գերեոյն:

Պատմի և այս, թէ զկնի այսպիսի իրաց կա-
տարման՝ յուղարկէ թագաւորապէս զքոյր իւր
Տիգրանուհի մեծ ամբոխիւ ՚ի Հայս, յաւանն՝
զոր շնեաց իւրով անուամբ Տիգրան, որ է
Տիգրանակերտ, և զգաւառսն զայնոսիկ ՚ի Տա-
ռայութիւն նմա հրամայէ: Եւ զոտանն ա-
նուանեալ կողմանցն այնոցիկ ազատութիւն՝ ՚ի
զարմից սորա ասէ յեալս իբր թագաւորական
զարմն:

Իսկ զԱնոյշ զառաջին կինն Աշդահակայ, և

զբազումն ՚ի սերմանէ Աշդահակայ աղջկունս՝
հանդերձ պատանեկօք և այլ բազում գերեօք,
որչափ թէ աւելի քան զբեր մի, բնակեցու-
ցանէ յարեւելայ ուսոց մեծի լերինն՝ մինչև ՚ի
սահմանս Գողթանն, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ,
Գաժգոյնք, և որ այլք առ եզերք գետոյն դաս-
տակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև
հանդէպ ամրոցին Նախջաւանու. և գերիս ա-
ւանսն զԽրամ և զԶուղայ և զԽոշակունիս: Իսկ
՚ի մեւս կողմանէ գետոյն զԵղոր դաշան, որոյ
գլուխն Աժդանական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն
Նախճաւանոյ: Բայց զնախասացեալ կինն Անոյշ
բնակեցուցանէ որդւովքն իւրովք յանդորրու-
թեան սպառուածի փրածի մեծի լերինն, զորմէ
լեալ ասն յահագին իմն շարժմանէ. զոր պատ-
մեն՝ որք բազմաշրջութեամբ հրամանաւ Պտղո-
մեայ ասպարիսօք զբնակութիւն մարդկան չա-
փեցին, այլ մասն ինչ և զծով և զանբնակ ՚ի
յայրեցածէն մինչև ցՔիմիւռոն: Իսկ պաշտօ-
նեայս սայ Անուշայ ՚ի նոյն Մարաց, որ առ
ոտամբ լերինն բնակեցան:

Յայանն զայս ճշմարտապէս և թուելեացն
երգք, զոր պահեցին ախորժելով, որպէս լսեմ,
մարդիկ կողմանն զինաւէտ գաւառին Գողթան.
յորս շարին բանք երգոցն զԱրտաշեսէ և զոր-

դւոց նորա, յիշելով այլաբանաբար և զգարմիցն Աշդհահայ՝ վիշապազունս զնոսա կոչելով զի Աժդահակդ ՚ի մեր լեզուս է վիշապ: Այլ և ճաշ ասեն գործել Արդաւանայ ՚ի պտտիւ Արտաշիսի, և խարդաւանակ լեալ նմին ՚ի տաճարին վիշապաց: Այլ և Արտաւազդայ ոչ գտեալ ասեն, քաջի որդւոյն Արտաշիսի, տեղի ապարանից՝ ՚ի հիմնանալն Արտաշատու. նա անց, ասէ, զնաց և շինեաց ՚ի մէջ Մարաց զՄարակերտ, որ է ՚ի դաշտին՝ որ անուանեալ կոչի Շարուբայ: Այլ և անհայ, ասեն, Սարթենիկ տիկին տենչանս՝ զարտախուր խաւարտ և զտից խաւարծի ՚ի բարձիցն Արդաւանայ:

Եւ արդ ոչ առաւել աստանօր զարմասցիս ՚ի վերայ մերոյ ճշմարտապատմութեանս, թէ որպէս յայտնեցաք զանյայտ իրս վիշապաց, որք են յապանն ՚ի վեր ՚ի Մասիս.

ԼԱ

Թէ սչք ոմանք սորա զարմք, և սչք ՚ն սմանէ որոշեալ ցեղք:

Հաւաստի պատմել զբուն և զառաջին Տիգրանն, և որ ինչ ՚ի նմանէ գործք, սիրելի՛ որպէս ինձ պատմողիս ՚ի մէջ իմոց բանիցս, որ

ինչ յաղագս երուանդեանս Տիգրանայ բանք, եղիցի և քեզ ընթերցողիդ. որպէս այրն և գործք, այսպէս և զնմանէ բանք: Վասն որոյ սիրեմ՝ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան, Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ իմ՝ քաջաց ազգք քաջքն. իսկ միջոցքն՝ որպէս դէպ ումեք թուիցի կոչել: Բայց ըստ զիւցագնութեանն կարծեաց՝ ճշմարիտ է և ասելս մեր. ոչ Արամագդ ոք, այլ ՚ի կամեցողսն՝ լինել Արամագդ, չորից ևս այլոց անուանեցելոց Արամագդ. յորոց մի է և Կունդ ոմն Արամագդ: Այսպէս և բազումք անուանեալ Տիգրանք, մի է և միայնակ ՚ի հայկազանցս, որ զԱշդհակ սպան, և զտուն նորա ՚ի գերութիւն վարեաց, և զԱնոյշ մայրն վիշապաց. օժանդակ կամօք և յօժարութեամբ զԿիւրոս ունելով, զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց:

Սորա որդի Բաբ, Տիրան, Վահագն, զորմէ ասեն առասպելք. Նրկնէր երկին և երկիր, երկնէր և Տիրանի ծով. երկն ՚ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն. ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր. և ՚ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր, նա հուր հեր ունէր. ապա թէ բոց ունէր մուրուս, և աչկունքն էին արեգակունք: Զայս երգելով ոմանց բամբ-

ռամբ, լուաք իսկ ականջօք մերովք: Յետ որոյ
և ընդ վեշապաց ասէին յերգն կռուել նմա և
յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զչերակլեայ
նահատակութեանցն նմա երգէին: Այլ ասէին
զսա և աստուածացեալ և անդ յաշխարհին Վրաց
զսորա չափ հասակի կանգնեալ պատուէին զո-
հիւք: Եւ սորա են զարմբ Վահնունիք. ՚ի սորա
կրտսեր որդւոյն Առաւանայ առաւենեանք: Սորա
Առաւան, սորա Ներսէհ, սորա Ջարեհ. ՚ի սորա
զարմից և զարեհնաւանիցն որ կարդան ազգք:
Իսկ առաջին սորա Արմոզ, սորա Բադամ, սորա
Վան, սորա Վահէ. սա ընդվզեալ, մեռանի յԱ-
ղեքսանդրեայ մակեդոնացւոյ:

Յայսմ հետէ մինչև ցթագաւորութիւնն Վա-
ղարշակայ ՚ի Հայս՝ ոչ ինչ ճշմարտագոյն ունիմ
պատմել քեզ. քանզի շփոթ իմն ամբօխից լեալ,
այր վարամբ ելանէին տիրել աշխարհիս. և վասն
այսորիկ դիւրամուտ ՚ի Հայս լեալ Արշակ մեծ,
թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ ՚ի
վերայ աշխարհիս Հայոց:

ԼԲ

Թէ եղիական պատերազմ առ Տելտամեաւ. և մեր
Չարմալը ընդ եթովպացի զօրուն լինել սակա-
ւուք, և ՚ի նոցն մահ:

Երկուք այսոքիկ են, որք աշխատութիւն
տագնապաւ մեզ ՚ի վերայ ՚ի քումմէդ հասանեն
հարցասիրութենէ. համառօտասիրութիւն, ա-
րագաբանութիւն: Եւ այսոքիկ պերճ և պայ-
ծառ, պղատոնականք իբր եղանիլ բանք. հե-
ռի ՚ի ստութենէ, և լի որ ինչ ընդդէմ ստու-
թեան: Եւ զայսոսիկ յառաջին մարդոյն մինչև
ցքեզ առ ժամայն պատմել և այսոցիկ ՚ի միա-
սին պատահել անհնարին է: Քանզի որ զա-
մենայն ստեղծ, կարող գոյով ակնարկութեամբ
ի քթթել ական զամենայն կացուցանել, ոչ
այսպէս հաստատէ, այլ աւուրս որոշէ և կարգս
ի ստեղծուածս. քանզի են ոմանք առաջնոյ և
ոմանք երկրորդի և երրորդի և այլոց աւուրց
ստեղծուածք: Եւ այսու մեզ այսպիսի իմն ակ-
նարկէ վարդապետութիւն Հոգւոյն կարգս: Իսկ
զքո փափաք արտաքոյ այսպիսի իմն տեսանեմք
սահմանի, զի արդար և բնուն և առ ժամայն
ամենայնքն քեզ եղեցին ասացեալքն: Այլ առ
ի մէնջ այսոքիկ կամ յերկար, և քեզ ըստ կա-

մաց. կամ փոյթ, և քեզ ոչ հաճելիք: Զի այսպէս ՚ի քո հապ ճեպելոյ ահա ոչ ինչ յաղաքս մակեղոնացոյն, և ոչ վասն իղեականին ՚ի կարգին նշանակեցաք, այլ զօրեմք աւասիկ: Ոչ ունիմք ասել, իմաստուն կամ անհասնաւոր աստանոր լինել մեզ հեւան պատկանաւոր, կամ ոչ զայնտոսիկ այժմ ուրեմն զկնի հեղուսելով բանս, զկարևորսն և մերոյս արժանի շարագրութեանս:

Եւ ոյք արդեւք այսպիսեաց ճառից առաջինք, եթէ ոչ որք ՚ի Հոմերոնէ պատմին. թէ այն արդեւք, որ վասն եղիականի պատերազմին պատմի առ Տևտամաւ ասորեստանեաց, և մեր Զարմայր ՚ի Տառայութեան ասորեստանեայց սակաւուք ընդ եթովպիացի զօրուն օգնական Պոխամու: Եւ անդ ՚ի քաջացն հելլենացոց վերաւորեալ մեռանի. այլ կամիմ յԱքիլլեայ, և մի յայլ ումեքէ ՚ի քաջացն:

ԿՍՏԱՐԵՅԱՆ ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ ԵՆՆԴԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅՈՅ ՄԵՏԱՅ:

Ի ՊԱՐՍԻՑ ԱՌԱՍՊԵԼԵԱՑ

Յադադս Բիւրասպի Աժդահակայ:

Բայց զե՞նչ արդեւք տարփանք քեզ՝ և Բիւրասպի Աժդահակայ փճուն և անձոռնի առասպելքն իցեն. և կամ է՞ր սակս զմեզ Պարսից անյարմար և անոճ բանից, մանաւանդ թէ առաւել վասն անբանութեան, առնես աշխատ, և անբարի առաջնոյ նորա բարերարութեան, և զիւաց նմա սպասաւորութեան, և ոչ վրիպեցուցանել կարելոյ զվրիպեալն և զսուան. և ուսոցն համբուրումն, և անդուստ զվիշտպացն ծնունդս. և յայնմ հետէ չարութեան յաճախութիւն, ծախել զմարդիկ ՚ի պէտս որովայնի:

Իսկ ապա և Հրուդենայ ումեմն կապեալ զնա սարեօք պղնձիւք, և ՚ի լեառն տանել՝ որ կոչել Գըմբաւընդ: Այլ և ՚ի ճանապարհի զննջելն Հրուդենայ, և Բիւրասպեայ քարշելն ՚ի բլուրն, և զարթչելն Հրուդենայ, և տանել զնա յայրս ինչ լերինն և կապել, և զինքն անդրի ընդդէմ նորա հաստատել: յորմէ պակուցեալ, հնազանդեալ կայ շղթայիցն, և ոչ զօրէ ելանել և ապականել զերկիր:

Զի՞նչ քեզ առ այսօքիկ կարօտութիւն առասպելք սուտք, կամ զի՞նչ պէտք անմիտ և անհանձար բանից յարմարանք: Մի՞ արդեւք յունական պերճ և ողորկ առասպելքն իցեն հանդերձ պատճառաւ, որք զճշմարտութիւն իրացն այլբանաբար յինքեանս ունին թաքուցեալ: Այլ ասես, մեզ պատճառս տալ անբանութեան նոցա, և զարդարել զանզարդսն: Այլ տացուք զայսոսիկ մանկականի քոյոց տիոց և անհասութեան խակութեանդ լեալ տարփանք: Վասն որոյ եղիցի և աստանօր ընուլ մեզ զփափազ կամաց քոց:

Ստորագրութիւն, որ ինչ սակս Բիւրասպեայ հաւաստին:

Զպղատոնականն համարձակագոյն այժմբարբառիմ. իսկ արդ արդեւք իցե՞ սիրելւոյ այլ ոք ես. քանզի և չէ իսկ ոք: Զի ՚ի վերայ այլոց անհնարիցն՝ հնարաւոր վասն քո արարելոց մեր, կատարեմք և զայս. զի զորոց ատեմք զբանս և զգործս, և այնոցիկ մանաւանդ թէ լուրն զլսելիս մեր տաղտկացուցանէր, այսօր ձեռամբ իմով շարագրեմ զայնոսիկ, միտս անմտութեան նոցա տալով, և զկարի վաղուց նոցա իրս և նոցա անհասանելիս աւասիկ յայտնեմ: միայն թէ և քեզ յայսոսիկ ուրախութիւն և կամ շահ օգտութեան: Այլ ծանիր զատելութիւն մեր առ այսպիսի բան, զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ զիրս, և ոչ ՚ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ զատ և որիշ: Եւ սկսայց այսպէս:

Ասացեալն ՚ի նոցանէ Բիւրասպի Աժգահակայ՝ առ ներբութաւ նախնի նոցա: Քանզի ՚ի բաժանել լեզուացն ընդ ամենայն երկիր, ոչ

խառն ՚ի խուռն և ոչ անառաջնորդ կամ անգրչի-
խաւոր այս լինէր. այլ աստուածայնով իմն ակ-
նարկութեամբ գլխաւորք և ցեղապետք որո-
շեալք զլեւրաքանչիւր սահմանս ժառանգեցին
կարգաւ և զօրութեամբ: Եւ զայս Բիւրասպեայ
հաւաստի անուն ճանաչեմ ես, Կենտորոս Պիւ-
ռիդայ ՚ի քաղզէականի գտեալ մատենի: Սա
ոչ քաջութեամբ քան թէ հարստութեամբ և
ճարտարութեամբ զցեղապետութիւն ազգին
իւրոյ ունէր հնազանդեալ ներբութայ. և հա-
սարակաց զկենցաղս կամէր ցուցանել ամենեցուն,
և ասէր՝ ոչ ինչ իւր առանձին ուրուք պարտ
լինել, այլ հասարակաց. և ամենայն ինչ յայտնի
և բան և գործ. և ՚ի ծածուկ ինչ ոչ խորհէր,
այլ զամենայն յանդիման արտաքս բերէր լեզուով
զծածուկս սրային: Եւ զել և զմուտ բարեկամացն
որպէս ՚ի տուրնջեան նոյնպէս և զիշերի սահ-
մանէր: Եւ այս է առաջին նորա ասացեալն և
անբարի բարերարութիւնն:

Այլ քանզի աստեղաբանութեամբ հզօր ե-
ղեալ, յօժարեցաւ ուսանել զկատարեալ չարու-
թիւնն, և այսք անկարելիք նմա. որպէս վե-
րագոյնն ասացաք, սովորութիւն ունէր պատ-
րանաց աղագաւ առ բազումս ոչ ինչ ՚ի ծա-
ծուկ գործել. և այնպիսի վերջին և կատարեալ

չարութիւն յայտնի ուսանել կարողութիւն ոչ
էր, հնարի յայսպիսում ուսման դառնութեան,
և հնարս և ցաւս ինչ յորովայնի ունել, և
բաղբաղել չարաչարս, որ ոչ այլով իւրք, քան
թէ բանիւ իմն և անուամբ սոսկալեաւ բժշկիցի,
զոր ումք վայրապար լսել ոչ է կարողութիւն:
Եւ այս, որ զսովորեալ չարութիւն նիւթէր,
ուսուցանէր նմա ՚ի տան և ՚ի հրապարակս, ան-
կասկած զգլուխ ՚ի վերայ ուսոց Բիւրասպեայ
դնելով, և խօսելով յականջսն՝ ուսուցանէր զան-
բարի արուեստն. զոր յառասպելին՝ մանուկ սա-
տանայի, ասեն, սպասաւորելով լինէր կամակա-
տար. և ապա վասն որոյ պարզե ՚ի նմանէ
լինդրեալ, համբուրէր զուսն:

Իսկ վեչապացն բուսումն, կամ կատարելապէս
վեչապանալն Բիւրասպեայ, որ ասի, է այս:
Քանզի անբաւ մարդիկ սկսաւ զոհել դիւաց.
մինչև տաղտկանալ ՚ի նմանէ բազմութեանն և
հալածել, և փախչել նմա ՚ի նախասացեալ վե-
րին կողմանսն. և ՚ի օսստիկ վարելոյն զնա՝ թօ-
թափեցաւ ամբոխ նորա ՚ի նմանէ: Յայս վատա-
հացեալ վարողացն զնա, հանգեան աւուրս ինչ
զտեղեօքն: Իսկ Բիւրասպեայ ժողովեալ զցը-
լուեալսն, յանկարծօրէն հասանէ ՚ի վերայ՝ վնաս
սաստիկ առնելով. այլ յաղթէ բազմութիւնն,

և փախստական լինի Բիւրասպ. և հասեալ սոցա-
նանեն զնա մերձ 'ի լեառնն, և ընկենուն 'ի վիհ
մեծ ճճմբոյ:

Գ Ի Բ Ք Ե Բ Կ Բ Ո Ր Ք

Բ Ա Ն

Մ Ի Ջ Ա Կ Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Մ Ե Բ Ո Ց Ն Ն Ա Խ Ն Ե Ա Ց

Ա

Գրեմ քեզ այժմ և որ ինչ առանձին մերոյ
աշխարհիս գործք, երկրորդ առնելով զիրս,
սկսեալ 'ի թագաւորութենէն Աղեքսանդրի, մին-
չև ցթագաւորութիւնն սրբոյ և քաջի առնն
մեծին Տրդատայ, կարգաւ, որ ինչ եղեալ աստ
գործ քաջութեան և արութեան, իմաստից և
կարգաց միոյ միոյ ուրուք 'ի նոցանէ, որք յար-
քայէն Պարսից Արշակայ և Վաղարշակայ եղբօրէ
նորա, զոր մերոյ ազգիս թագաւորեցոյց. և ինչ
որ յետ նորա եղեն թագաւորք աշխարհիս մե-
րոյ 'ի նորին սերմանէ, որդի 'ի հօրէ առնելով

զտէրութիւնն՝ անուանեցան արշակունիք յԱրշակայ. աւելորդքն յազգ և ՚ի բազմութիւն աճեցեալք, և միակն ըստ կարգի հետեանայ ՚ի թագաւորութիւն: Բայց գրեմ կարճ ՚ի կարճոյ որ ինչ մեզ անկ է, և զաւելորդն թողում: Քանզի բաւական է յաղագս այլոց ազգաց որ ինչ ՚ի բազմաց ասացեալ եղև:

Յետ տիրելոյն ամենայն տիեզերաց Աղեքսանդրի մակեդոնացւոյ, որդւոյ Փիլիպպեայ և Ոլոմպիադայ, որ էր քսան և չորրորդ յԱքիլզայ, բազմաց տալով զտէրութիւնն կտակաւ, զն ամենեցուն իշխանութիւն՝ մակեդոնացւոցն անուանեցի, ինքն մեռանի: Ձկնի որոյ թագաւորեալ Բաբելոնի Սելեկիոս, զյոյովից կորզելով զիշխանութիւն. ուստի և զՊարթևս հնազանդեաց մեծաւ պատերազմաւ, և կոչեցաւ Նիկանովը այնորիկ աղագաւ: Սորա տիրեալ ամս երեսուն և մի, թողու զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրում Անտիոքայ անուանեցելոյն Սաւտեր ամս իննևտասն: Ձսա յաջորդէ Անտիոքոս, ասացեալն Թելոս, ամս տասն. և ՚ի մետասանւորորդին ապստամբին Պարթևք ՚ի ճառայութենէ մակեդոնացւոցն: Ուստի և թագաւորեաց Արշակ քաջ, որ է ՚ի զաւակէ Արրահամու, ՚ի քեսուրական ծննդոց, առ ՚ի հաստատել բանին

Տեառն առ Արրահամ, թէ թագաւորք ազգաց ՚ի քէն ելցեն:

Բ

Թագաւորեալ Արշակայ և որդւոցն, պատերազմ ընդ մակեդոնացիս, և սէր ընդ հռովմայեցիս:

Որպէս ասացաք, յետ վաթսուն ամի մահուանն Աղեքսանդրի՝ թագաւորէ ՚ի վերայ Պարթևաց Արշակ քաջ ՚ի քաղաքին, որ կոչի Բահլ Առաւատին, յերկրին Քուշանաց: Եւ տայ պատերազմ սաստիկ յոյժ, թափելով յինքն զամենայն արևելեայս: Հալածէ և ՚ի Բաբելոնէ զմակեդոնացւոց իշխանութիւնն: Լսէ զգորանալն հռովմայեցւոց ՚ի վերայ արևմտից և ծովու, և թէ ՚ի սպանիացւոցն թափեցին զբովն, ուստի ոսկի և արծաթն հատանի. և զգաղատացիս հարեալ ընդ հարկիւ կացոյց, և զթագաւորութիւնն ասիացւոց: Հրեշտակս առաքեալ իւրնդրէր զդաշնաւորութիւն, զն մի՛ օգնեսցէ մակեդոնացւոցն. ոչ տալով հարկս, այլ պատարագս միայն ամի ամի հարիւր քանքարոյ:

Այսպէս տիրեալ ամս երեսուն և մի, և յետ նորա Արտաշէս որդի նորա ամս քսան և վեց, զսա պայազատէ նորին որդի Արշակ, որ կոչե-

ցաւ մեծ. պատերազմի ընդ Դեմետր և որդւոյն Դեմետրեայ Անտիգոնեայ. քանզի ՚ի վերայ նորա եկն ՚ի Բաբելոն մակեդոնական զօրու, և պատերազմեալ ՚ի գերութիւն ըմբռնեցաւ. զոր կալեալ Արշակայ՝ տարաւ ՚ի Պարթևս երկաթեղէն կապանօք, ուստի և Սիրիպինդէան կոչեցաւ: Այլ իմացեալ եղբօր նորին սիրիացոց Անտիոքայ զգնալն Արշակայ, գայ ունի զԱսորիս: Իսկ Արշակ երկոտասան բիւրեաւ անդրէն դարձեալ, և Անտիոքոս ՚ի սաստիկ ձմերայնոյ հերքեալ, պատահի նմա պատերազմաւ յանձուկ տեղես, և կորնչի հանդերձ զօրօքն. և Արշակ տիրէ երրորդ մասին աշխարհիս, որպէս յերականացն պատմութեանց Հերոդոտեայ է ուսանել ՚ի չորրորդէ, որ յաղագս բաժանելոյ զբոլոր երկիրս յերիս մասունս, և կոչեալ զոմն Եւրոպիէ, և զոմն Ասիայ, որում և տիրեաց Արշակ:

Գ

Թագաւորեցուցանել զՎաղարշակ Հաւոց աշխարհիս:

Ի ժամանակին յայնմիկ Թագաւորեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ մերոյ աշխարհիս, ըզհիւսիսի և զարեւմուտս տալով նմա սահմանս:

Սա, որպէս յառաջնում մերում մատենին գրեցաք, այր քաջ և խոհեմ՝ ընդարձակեաց ՚ի վերայ սահմանաց իւրոց. և կարգս կենցաղականս, որչափ մարթէր, սահմանեաց աշխարհիս. և նախարարութիւնս, և նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որ ՚ի զաւակաց նախնւոյն մեր Հայկայ և յայլոց:

Քանզի յետ սանձահարելոյ զմակեդոնացիս և դադարելոյ պատերազմացն, սկիզբն առնէ բարեգործութեանց Պարթևն քաջ. նախ և առաջին փոխարէն բարեաց հատուցանելով առնն զօրաւորի և իմաստնոյ, որ ՚ի Հրէիցն՝ Շամբայ Բագարատ. տալ նմա իշխանութիւն ազգաւ Թագադիր լինել արշակունեաց. և որ ՚ի նմանէ ծնեալ ազգ՝ լինել յանուն նորա կոչմամբ բազրատունի, որ և այժմ մեծ նախարարութիւն ՚ի մէջ աշխարհիս: Քանզի այս Բագարատ նախաձեռն ընծայ ըստ կամաց մատոյց զինքն Վաղարշակայ յառաջ քան զպատերազմն Արշակայ ընդ մակեդոնացիսն, և սա ՚ի դրան արքունի: Իսկ ՚ի ծայրս հայերէն խօսից կողմնակալ իշխան բիւրուց և հազարաց յարեմոից կուսէ:

Բայց դարձցուք անդրէն ՚ի վեր պատմելով յաղագս պատերազմին Վաղարշակայ ընդ պոն-

դացիս, և որ 'ի Փռիւզիայ, և վասն յաղթութեանն:

Դ

Եթէ սրպէս միաբանեալ Վաղարշակայ դքաջս Հայոց 'ն կարգ զօրու, խաղայ 'ն վերայ մակեդոնացւոց մտերմաց:

Յետ պատերազմին Արշակայ ընդ մակեդոնացիս և ունելոյ զԲաբելոն և զարևելք և զարևմուտս ասորեստանի, միաբանէ և Վաղարշակ զօր բազում յԱտրպատականէ և 'ի Հայոց, որ 'ի միջոցի աշխարհիս, արս անուանիս և քաջս, և զկոչեցեալն Բազարատ, և որ ընդ նովաւ քաջք, և զճովեգերեայն մանկունս, որք 'ի Գեղամայ և 'ի քանանացւոց, և Շարայի ծնունդք և Գուշարայ, և առ թեր սիսակեանսն, և զկաղմեանսն և զնոցա մերձաւորսն, որպէս թէ զկէս մասն աշխարհիս: Հասանէ 'ի միջոց աշխարհիս վերագոյն քան զակունս մօրին մեծի յափն Նրասխայ, մօտ յԱրմաւիրն որ ասի բլուր. աւուրս շատս առնելով անդ, որպէս պարտ է ասել. զի ոչ զիտէին զկարգս ինչ:

Եւ աստի միաբանեալ զբոլոր կողմ աշխարհիս, հասանէ առ սահմանօքն Խաղտեայ: Քանզի

Ղազեկայ, Պոնդոս, Փռիւզիայ, Մաժաք և այլք, ոչ զիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ մակեդոնացւոց պետութիւնն զմիաբանութիւն դաշանցն հաստատուն պահէին: Վասն որոյ ոմն Մորիսիւղիկեայ միաբանեալ զասացեալ կողմանս զայսոսիկ, և գրգռի 'ի պատերազմ ընդ Վաղարշակայ: Բայց պատահեն միմեանց առ բարձրաւանդակի միջ բլրով քարազագաթնիւ, որ այժմ ասի Վողոնիայ. և մօտեալք 'ի միմեանս ձիգ ասպարիսօք միջոցացն. ամրանան երկօքին կողմանքն բովանդակ աւուրս:

Ե

Պատերազմ Մորիսիւղիկեայ և մկնդահար մահ:

Չկնի անցանելոյ բազում աւուրց ամրանալոյ կողմանցն երկոցունց, գրգռի պատերազմ 'ի մերմէ կողմանէս զիմեալ. վասն որոյ յարդարէ կամաւ կամ ակամայ և Մորիսիւղիկեան զերոյ կողման ճակատն, հասանէ յանդուզն յարձակմամբ: Քանզի այր սրտեայ էր, և անդամովք երկար և ընդ իրեարս պատշաճ, զոյգ մարմնոյն և ոյժ սաստիկ ունելով: Ամրացեալ պղնձով և երկաթով, և այլովք ընտիր վառելովք; ոչ սաս-

տիկ ինչ թուով, տապաստ յերկիր արկանէր արս ընտիրս և քաջս ՚ի մանկանցն Վաղարշակայ. և ջանայր անցանել հասանել յարքայն Հայոց ՚ի մէջ խմբի մեծի և զինու ամրացելոց: Եւ մօտ անցեալ աջողեցաւ ձգել զսուինն. քանզի էր կորովի և երկայնաձիգ, հեռի զաշտէսն արձակեալ՝ որպէս ՚ի թափչս սրաթե հաւուց: Այլ ոչ ինչ կարի յամեցին ընդ մէջ անցանել արք քաջք և անուանիք ՚ի զարմից Հայկայ և ասորեստանուոյն Սենեքերիմայ. և աշտէիւ հարեալ սատակէն զքաջն, և զգօրսն առաջի արկեալ՝ ՚ի փախուստ դարձուցանէին. բազում վտակս արեան հեղեալ, զերկիրն ոռոգանէին իբրև հեղեղք անձրեաց: Եւ յայնմ հետէ զազարեալ խաղաղէր երկիրն, նուաճեալ ընդ ձեռամբ Վաղարշակայ, և մակեդոնացուոցն դադարեալ գոռն:

Եթէ որպէս կարգեաց Վաղարշակ զարեմուտս և զհիւսիսի մերոց աշխարհես:

Եւ այս այսպէս կատարեալ, կարգէ զկողմանս Մաժաբայ և զպոնդացիս և զեգերացիս. դառնայ առ ստորտոմին Պարխարայ ընդ մէջ Տայոց

ի գիջն և ՚ի մառախլուտ տեղիս մայրեացն և ՚ի լոռաւէտս. գեղեցիկ իմն կարգելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զջերմահոտն ՚ի բառեսառն և ՚ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեանն. ամառնային ժամանակին հովանոցս պատրաստելով, յորժամ զհիւսիսով երթիցէ: Գոմն զերկուս տախարակն անտառախիտս հանդերձ լերամբքն կազմելով, և որսոց տեղիս. և զջերմութիւնն Կողայ ՚ի մարմանդս այգեաց և բուրաստանեաց: Այլ խորեմ աստ վասն սիրելի առնն յայտնի գրել զամենայն և մանրապատում. զի անցի միայն զտեղիսն նշանակելով, զհաւաստին և զոճն ՚ի բաց թողեալ, վասն զկապ սիրոյ զհրաշալուոյն անխզելի պահելոյ:

Եւ աստ կոչեցեալ զվայրենի եկամուտ ազգն, որ ՚ի դաշտին հիւսիսոյ և որ զստորտով մեծի լերինն Կաւխսոյ, և որ ՚ի հովիտս կամ ՚ի ձորս երկայնագոգս խորացեալս, ՚ի լեռնէն՝ որ զհարաւով՝ իջեալ մինչ ՚ի դաշտաբերանն մեծ. պատուէր տալով զաւագակութիւն և զմարդադաւութիւն ՚ի բաց քեցել յինքեանց, և հրամանաց և հարկաց արքունի հպատակ լինել. որպէս զի միւսանգամ տեսեալ զնոսս, առաջնորդս և իշխանս հանդերձ գեղեցիկ կարգօք

հաստատեսցէ: Եւ արձակէ զնոսա հանդերձ ա-
րամբք իմաստնովք և վերակացուօք յիւրմէ: Եւ
ինքն արձակեալ զարեմտեայ բազմութիւնն,
իջանել 'ի տեղիս խոտաւէտ մերձ 'ի սահմանն-
Շարայի, զոր հինքն Անփայտ և վերին Բասեան
կոչէին. իսկ յետոյ վասն հատուածին Վղընդուր
Բուզկարայ Վնդայ բնակելոյ 'ի տեղիս, յանուն
նորա անուանեցաւ Վանանդ. և անուանք շի-
նիցն յանուն եղբարց և զարմից նորա անուա-
նեալ կոչին մինչև ցայժմ:

Իսկ 'ի ցրտանալ հիւսիսոյ 'ի դառնահոտ
փշելոյ, խաղայ իջանէ 'ի դաշան մեծ. և անդ
զափամբ մօրին մեծի բանակի 'ի տեղոջ, ուր
գետն մեծ 'ի ծովակէն հիւսիսոյ սկիզբն առեալ՝
իջանէ և խառնի 'ի մօրն մեծ: Եւ անդ կար-
գեալ զգօրս աշխարհիս, և թողեալ յինքենէ
վերակացուս, և իւր առեալ զամենայն զլսա-
ւորսն՝ չուէ 'ի Մծբին:

Է

Յօրինուած թագաւորութեանն, և թէ ուստի զնա-
խարարութիւնսն բազմացոյց. որպէս և զլսաւր-
կենցաղաւարել հրամայեաց:

Այս գրուակ մեծ, և հաւաստի պատմու-
թեամբ լի, և արժանի բանից ողորկագունից և

յորովից: Քանզի բազում ինչ աստ կարգաց և
յօրինուածոց, տանց, ազգաց, քաղաքաց, շի-
նից, դաստակերտաց, և համայն ասել օրէն թա-
գաւորութեան, և որ ինչ շուրջ զթագաւորու-
թեամբն. զօրաց, զօրապետաց, կողմանց կող-
մնակալաց, և որ նման այսոցիկ:

Արդ նախ և առաջին օրինադրէ թագաւորն
զինքն և զտուն իւր, սկիզբն առնելով 'ի զլսոյն
իւրմէ և 'ի թագէ: Եւ զկոչեցեալն Բագարատ, որ
'ի Հրէիցն, շնորհակալութիւն նմա վասն յա-
ռաջագոյն անձնատուր ձեռնտուութեան առ
թագաւորն և միամտութեանն և քաջութեանն,
զյառաջասացեալ տանուտէրական պատիւն ազ-
գին պարգևելով. և իշխել նմա թագ 'ի գլուխ
զնել թագաւորին, և կոչել թագադիր և աս-
պետ. և առանց ոսկոյ և ականց զկրտսեր մար-
գարիսն երեքտակէն վարսակալ ածել՝ յորժամ
յարբունիս և 'ի տան թագաւորին շրջեցի:

Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռէս 'ի գաւակաց
քանանացուց. անուն կոչէ ազգին զնթունիս:
Եւ թիկնապահս իւր, զինու հանդերձ, 'ի գա-
ւակացն Խոռայ հայկազնոյ՝ արս ընտիրս և քաջս,
նիզակաւորս և սուսերաւորս. և զլուխ նահապետ
նոցա զՄաղխազ ոմն: Բայց անուն ազգին զնախ-
նականն պահէ: Իսկ զՌատ 'ի զուակէ Գառնկայ,

որ 'ի Գեղամայ, 'ի վերայ որսոց արքունակա-
նաց կարգէ: Որոյ որդի եղեալ Վարժ, յանուն
նորա անուանի ազգն. բայց այս զկնի, յաւուրս
Արտաշէսի: Եւ զԳաբաղ ոմն 'ի վերայ կուտից,
և զԱբէլ սպասարար և զահաւոր. և շէնս պար-
գեւէ նոցա, յորոց և անուն կոչին. սապէս և
նախարարութիւնքն՝ արեղէն և զարհղէն:

Եւ զարծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ արծրունիս,
այլ արծիւ ունիս, որք արծուիս առաջն նորա
կրէին: Թողում զառասպելեացն բաջաղանս, որ
'ի Հաղամակերտին պատմին. մանկան նիրհելոյ
անձրև և արև հակառակեալ, և հովանի թըռչ-
նոյ պատանուոյն թալկացելոյ: Գիտեմ զգնունիսդ
գինի ունիս, որ առաջն թագաւորին պատ-
րաստէր զըմպելիսն. որ սքանչելի իմն զիպեալ
եղև ըստ գործոյն և անունն. քանզի պատրաս-
տէր զըմպելիսն արքայի յընտիր և համեղ զի-
նեաց, ունէր և կոչումն անուանն Գին. ընդ որ
կարի զուարճացեալ, ասեն, Վաղարշակ, կարգէ
'ի թիւ նախարարութեան ազգաց մեծապէս:
Եւ են այս երկու տունքս 'ի զաւակէ Սենեքե-
րիմայ, արծրունիս և գնունիս:

Ասեմ և զսպանդունիսդ 'ի վերայ զենարա-
նաց, և զհաւենունիսդ՝ բազէակիրս և բազէա-
կալս յաղաքս 'ի մայրիս բնակելոյ: Եւ եթէ առ

ցովս ոչ ունիցիս, զձիւնականդ՝ ամարայնոցաց
պահակս և ձիւնակիրս, և յառաջադիմութենէ
ազատացեալս, որպէս ընտանիք թագաւորաց:

Եւ զունդս և պահապանս դրան արքունի
պատրաստէ զչորսս, զմի մի իւրաքանչիւր վա-
ռելովք 'ի նոյն հին զարմից թագաւորացն՝ որ
'ի Հայկայ, որ ընդ ժամանակս ժամանակս ժա-
ռանգութեան 'ի հարանց ստացեալ գեւղս և
դաստակերտս: Իսկ աստ ուրեմն Պարսից թա-
գաւորութեանն, որպէս լսեմ, յայլոց յարուցեալ
գունդս և ոստան անուանել. ոչ գիտեմ թէ
վասն սպառելոյ ազգին առաջնոյ, թէ վասն
ընդդիմութեան իրիք լինելոյ շկապեալ և 'ի
բաց ընկեցեալ զազգն, զայլս 'ի տեղիս նոցա
յարուցին գունդս անուամբ արքունի: Այլ ա-
ռաջինն հաստատ 'ի զարմից թագաւորացն ա-
ռաջնոց. որպէս և այժմ 'ի Վրաց աշխարհին,
որ Սեփծուղն կոչի: Նա և ներքինիս հրամայէ
'ի նոյն ազգէ խզել. և նահապետ նոցա զՀայր
իշխանն մասին յԱտրպատականէ մինչև ցծուաշ
և նախճաւան: Բայց թէ որպէս է և ուր սորա
իրք անցին անյիշատակելի, ես ոչ գիտեմ:

Ը

Երկրորդ Թագաւորութեան լինել 'ի զաւակէ Աշ-
դահակայ Մարաց Թագաւորին:

Բայց յետ կարգելոյ զտուն Թագաւորին, երկրորդ Թագաւորութեանն լինէր 'ի զաւակէ Աշդահակայ Մարաց եղելոյ Թագաւորի, որ այժմ Մուրացանդ կոչեն: Քանզի ոչ ասեն նահապետի ազգին՝ Մուրացան տէր, այլ մարացւոցն տէր: Եւ թողու 'ի վերայ նորա զամենայն շէնս, որ 'ի գերութենէն Մարաց: Եւ յարեւելից կողմանէ զեղերք հայկական խօսից կողմնակալս, զերկու ցեղից նահապետութեանցն՝ սիսակեան և կադմեայն, զորոց զանուանան յառաջնում ճառին կարգեցաք:

Յետ սորա մեծ և անուանի և բազմաբեր գարեւելից հիւսիսոյ կողմանն կարգէ կողմնակալութիւն՝ զայր անուանի և յամենայն գործ մտաւորութեան և հանձարոյ առաջին, զԱռան. առ մեծ գետովն, որ հատանէ զգաշան մեծ, որ անուանի Կուր: Բայց զայս գիտեա, զի բզ-ցեղս զայս մեծ և անուանի՝ մոռացումն եղև մեզ յառաջին մատենին յիշատակել, զգունգս սիսական՝ որ ժառանգեաց զգաշան Աղուանից, և զլեռնակողմն նորին դաշտի, 'ի դետոյն Երաս-

խայ մինչև ցամուրն՝ որ ասի Հնարակերտ. և աշխարհն յանուն քաղցրութեան բարուց նորա կոչեցան Աղուանք. զի աղու ձայնէին զնա: Եւ 'ի սորա ծննդոց այս Առան անուանի և քաջ կարգեցաւ 'ի պարթեէն Վաղարշակայ կողմնակալ բերաւոր: Ի սորա զաւակէ ասեն սերեալ զազգ ուսէացւոց և գարգմանացւոց և ծովզէացւոց և գարգարացւոց իշխանութիւնն:

Իսկ Գուշարայ, որ յորդոցն Նարայի, ժառանգեաց զլեռան մթին, որ է Կանգարք, և զկէս մասինն Ձաւախաց, զՎոլք, զՄոր, զԶոր՝ մինչև ցամուրն Հնարակերտ: Բայց զտէրութիւնն Աշոցայ, և զսեպհականութիւնն Տաշոյ՝ կարգէ Վաղարշակ 'ի զաւակացն Գուշարայ հայկազնոյ: Իսկ ընդդէմ լերինն Կաւկասայ կողմնակալ հիւսիսոյ կարգէ զմեծ և զհզօր ազգն. և նահապետութեանն անուն կարգայ՝ բոլշի գուգարացւոց. որ էր լեալ 'ի զաւակէ Միհրդաբատայ Գարեհի նախարարի, զոր ածեալ Աղեքսանդրի, թողեալ իշխան 'ի վերայ գերութեան 'ի վերիացւոց ազգացն, զորս էած Նաբուգոդոնոսոր, որպէս Աբիւղենոս պատմէ այսպէս ասելով. Մեծագօրն Նաբուգոդոնոսոր բռնագոյն էր քան զերակլէս լիբիացւոց. զօրածողով լեալ, հասանէր 'ի վերիացւոց աշխարհն, և վանեալ

խորտակեալ ընդ ձեռամբ նուաճէր. և զմասն մի ՚ի նոցանէ յաջակողմն Պոնդոս ծովու յարեմուտս տարեալ բնակեցուցանէր: Իսկ ՚ի հովտին մեծի Բասենոյ կարգէ նահապետութիւն զորդունին անուանեալ, որ ՚ի զաւակացն Հայկայ:

Իսկ զայր խոժոռագեղ և բարձր և կոպտարանձն և տափաքիթ, խորակն և դժնահայեաց, ՚ի զաւակէ Պասքամայ, ՚ի Հայկակայ թոռնէ, Տորք անուան կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահադեմութեանն ձայնէին անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ և ուժով, հաստատէ կուսակալ արեմոից. և յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն: Բայց եթէ կամիս, ստեմ և ես յաղագս նորա անյաջ և փցուն, որպէս պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագճկի հարեւր և քսան փղոց ոյժ ասեն ունել: Քանզի կարի իմն անյարմար թուէին նմա երգ բանիցն վասն ուժեղութեանն և սրտեայ լինելոյն. որում ոչ Սամանի և ոչ Երակլեայ և ոչ Սագճկին յարմարեն այս զըոյցքս: Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել զորձաքար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեղութիւն, և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր. և քերել ըղընգամբք և կազմել որպէս տախտակ, և գրել նոյնպէս ըղընգամբք իւրովք արծուիս և այլս այսպիսիս: Եւ յեղերս ծովուն

Պոնդոսի դիպեալ նաւաց թշնամեաց, դիմէ ՚ի վերայ. և ՚ի խաղալն նոցա ՚ի խորն իբրև սպարէզս ութ, և սա ոչ ժամանեաց նոցա. առնու, ասեն, զէմն բլրաձևս, և ձգէ զկնի. և ՚ի սաստիկ պատառմանէ ջուրցն ընկղմին նաւք ոչ սակաւք, և ամբարձումն ալեայն, որ ՚ի պատառմանէ ջուրցն, վարէ զմնացեալ նասն բազում մղոնս: Ոհ, կարի է առասպելս, այլ և առասպելաց առասպելը Բայց քեզ զե՞ է. քանզի էր արդարեւ սաստիկ հզօր, և այսպիսեաց զըուցաց արժանի:

Բայց զկնի դորա հաստատէ զմեծ նահապետութիւնն Ծոփաց ՚ի չորրորդն կոչեցեալ Հայս: Այլ և զնախարարութիւնն Թափառնեաց և ըզմանաւաղեանն և զբղնունեանն ՚ի նոյն զաւակացն Հայկայ. ՚ի բնակչաց գտեալ պերձագոյն, տեարս կարգէ յանուն շինից և գաւառաց կոչելով:

Այլ մոռացաք և զդժնեայ Սլաքն անուանեալ այր. զոր ոչ կարեմ հաւատտեաւ ասել, ՚ի Հայկայ եթէ յառաջագունից քան զնա եղելոց յաշխարհին, զոր հին զըոյցքն պատմեն լինել. բայց էր այր քաջ: Զսա կարգէ սակաւ արամբք պահել զլեառնն, որսալ զքօշն. որք անուանեցան Սղկունիք: Այսպէս և ՚ի նոյն իրս և զՅիանդակն անդառնալի. և ՚ի սմանէ մանդակունիք:

Բայց յորդուոցն Վահագնի գտեալ արս, որք ինքնակամ խնդրեցին զմեհննիցն պաշտամունս, պատուէ մեծապէս, ՚ի ձեռն տալով նոցա զքրքումութիւնն. և կարգէ ընդ առաջին նախարարութիւնսն, և անուն կոչէ վահնունիս: Սապէս և զառաւենեանն և զարեհաւանեանն գտեալ ՚ի զարմից առաջին թագաւորացն, կարգէ ՚ի նոյնանունսն աւանս:

Եւ զճարաշան ՚ի տանէ Սանասարայ հաստատէ բզեշխ մեծ և կուսակալ յարեմոնից հարաւոյ, յեղեր սահմանացն ասորեստանի, առ ափն Տիգրիս գետոյ, դաւառս պարզեելով զԱրձն, որ շուրջ զնովաւ, և զլեառն Տաւրոս, ուր և Սիմ, և զՎղեստւրն ամենայն:

Իսկ զմոկացին ՚ի նոյն գաւառէ գտեալ այր, որ ունէր ընդ իւրեաւ սրիկայս բազում, նախարարութիւնս հաստատէ: Նոյնպէս և զկորգուացիս, զանձևացիս, զակէացիս ՚ի նոյն գաւառաց: Իսկ զարշտունիս և զգողթնեցիս գտի պատմեալ ՚ի սիսականէն արդարեւ հատուած. ոչ գիտեմ, թէ յանուն արանցն զգաւառն անունեն, և թէ յանուն գաւառացն զնախարարութիւնսն կոչեցեալ:

Իսկ յետ այսր ամենայնի մեհեան շինեալ յԱրմաիր, անդրիս հաստատէ արեգական և

լուսնի և իւրոց նախնեաց: Եւ աղերսեալ որ ՚ի Հրէիցն Նամբայ Բագարատ, որ և թագապիր և ասպետ, հանդերձ հարկեցուցանող բանիւք, թողուլ զօրէնս հրէութեան, և պաշտել զմեհեանս. զոր չառեալ յանձն, ըստ կամաց թողու զնա արքայն Վաղարշակ:

Հրաման տայ և զքաղաքն Նամիրամայ նորոգել, և յայլ բազում տեղիս շինել քաղաքս բազմաբնակս, և շէնս գլխաւորս և մարդախիտս:

Եւ օրէնս իմն հաստատէ ՚ի տան թագաւորութեան իւրոյ, և ժամս որոշէ ելլեմոնից և խորհրդոց և խրախճանութեանց և զբօսանաց: Եւ կարգս զնուորութեանց, և նոցունց առաջինս և երկրորդս և երրորդս, և որ ՚ի կարգին: Եւ յիշեցուցանողս երկուս ՚ի ձեռն գրոյ. այլ ոմն զբարի յիշողութիւնն առնելով, և այլ ոմն զվրէժխնդրութեանցն: Եւ բարւոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ ՚ի բարկութեան արքայի և յանիրաւ հրամանս յիշեցուցանել զերաւն և զմարդասիրելն: Իրաւարարս ՚ի տան արքունի, իրաւարարս ՚ի քաղաքս և յաւանս: Հրաման տայ քաղաքացեաց մարդկան արգոյ և պատիւ լինել քան զգեղջկաց, և գեղջկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զելխանս. և քաղաքացեաց մի կարի առ գեղջկօքն պերճանալ, այլ եղբայրա-

բար վարիլ, վասն բարեկարգութեան և աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան և խաղաղութեան կենաց պատճառք. և որ ինչ նման այսոցիկ:

Եւ քանզի բազում ունէր ուստերս, պատշաճ վարկաւ ոչ ամենեցուն առ իւր կալ 'ի Մծբին. վասն որոյ առաքէ զնոսա բնակել 'ի գաւառս Հաշտենից, և 'ի ձորն նորին սահմանակալ, որ է արաքոյ ծարօնոյ. 'ի նոսա թողլով զչէնս ամենայն, հանդերձ յաւելուածով մտից առանձինն և ոռձկաց կարգելոց յարքունուստ: Եւ միայն զառաջին որդին իւր, որ կոչէր Արշակ, պահէ առ իւր 'ի համար թագաւորութեան, և զնորին ուսոր՝ զոր անուանեաց Արտաշէս, և յոյժ սիրեցեալ. քանզի էր արդարեւ տղայն կայտառ և հզօր մարմնով. որպէս զի կարծիս հայեցողացն տալ՝ որ 'ի նմայն աճելոց էին արութիւնք: Եւ եղև այս յայնմ հետէ և առ յապայօրէնք 'ի մէջ արշակունեաց, միոյ որդւոյ բնակել ընդ արքայի՝ փոխանորդ լինել թագաւորութեանն, և այլ ուստերաց և դստերաց գնալ 'ի կողմանս Հաշտենից՝ յազգին ժառանգութիւն:

Բայց Վաղարշակ յետ այսպիսեաց արութեանց և բարեկարգութեանց մեռանի 'ի Մծբին, թագաւորեալ ամս քսան և երկուս:

Թ

Յաղագս մերոյ Արշակայ առաջնոց, և նորին գործոց:

Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ 'ի վերայ Հայոց ամս երեքտասան. նախանձաւոր և հետևող հայրենի առաքինութեանցն լեալ, բազում կարգս ուղղութեանց գործեաց, պատերազմելով ընդ պոնդացիս, և նշանակ եթող յեզեր ծովուն մեծի. զնիպակն իւր զբողոքատէգ, որ էր արեամբ զեռնոց մխեալ, ձգեալ 'ի հետևակուց՝ խորագոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին, զոր կանգնեաց 'ի ծովեզերն: Չայս արձան բազում ժամանակս պատուեցին պոնդացիք որպէս զառ 'ի յաստուածոց գործ: Իսկ 'ի գունալն Արտաշէսի միւսանդամ ընդ պոնդացիս, ընկեցեալ ասեն զարձանն 'ի ծով:

Ի սորա աւուրս ազմուկ մեծ լեալ 'ի գօտիս մեծի լերինն Կաւկասու յաշխարհին Բուլլարայ, և բազումք 'ի նոցանէ հասուածեալք եկին յաշխարհս մեր, և բնակեցան ներքոյ Կողայ՝ յարգաւանդ և 'ի հացուէտ տեղիս բազում ժամանակս:

Ի սմանէ նեղեալ որդիք Բագարատայ վասն զկուռս պաշտելոյ, երկու 'ի նոցանէ սրով կա-

տարեցան արիաբար 'ի վերայ հայրենի օրինացն. զորս ոչ պատկանեմ ասել հետևող լինել անա-
նիանցն և եղիազարանց: Բայց այլքն յանձն
առնուն այսչափ միայն, 'ի շարաթու հեծանել
յորս և 'ի պատերազմունս, և զմանկունս թո-
ղուլ անթլփատս, յորժամ լինիցին. քանզի ան-
կին էին: Եւ հրամայեցաւ յԱրշակայ մի տալ
նոցա կանայս յամենայն նախարարութեանցն,
եթէ ոչ ուխտ պայմանի հաստատեսցեն՝ թո-
ղուլ զթլփատութիւնն: Զորս յանձն առնուն
զերկուսս զայս միայն, այլ ոչ զերկրպագութիւն
կռոցն:

Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար
Աբաս Կատինայ:

Ժ

Եթէ ուստի եզխտ զպատմութիւնն զկնի մատե-
նիցն Մար Աբաս Կատինայ:

Ակիզն արասցուք պատմել քեզ 'ի հինգե-
րորդ դրոցն Ափրիկանոսի ժամանակազրի, որում
վկայէ Յովսէպոս և Հիւպոլիտայ և այլք բա-
զումք Յունաց: Քանզի նա բովանդակ փոխադ-
րեաց և որ ինչ 'ի քարտէսս զիւանին Եղե-

սիայ՝ որ է Ուռհայ, որ յաղազս թագաւորացն
մերոց պատմէր. որ մատեանքն 'ի Մծբնայ էին
փոխեալ անդր. և 'ի Սինուպայ Պոնդոսէ 'ի մե-
հենական պատմութեանցն: Մի՛ ոք անհաւա-
տասցի, քանզի մեզէն իսկ ականատես եղաք
այն դիւանին: Եւ վկայ քեզ 'ի մտոյ երաշխա-
ւորեսցէ Եկէսիաստէ գիրք Եւսեբի կեսարացւոյ,
զորս ետ թարգմանել երանելի վարդապետն
Մաշտոց 'ի հայ լեզու: Խնդիր արասցես 'ի
Գեղաքունի 'ի գաւառին Սիւնեաց, և գտցես
յառաջին հազներգութեանն յերեքտասանե-
րորդ թուին, զի վկայէ յերեսիայ դիւանին լի-
նել ամենայն գործոց առաջին թագաւորացն
մերոց մինչև ցԱբգար, և զկնի Աբգարու մինչև
ցՆրուանդ: Որ այժմ կարծեմ գտանի պահեալ
'ի նոյն քաղաքի:

ԺԱ

Յագագս մերոց առաջնոց Արտաշեսի, և չափշտակե-
ւոյ զնախագահութիւնն:

Արտաշէս թագաւորէ Հայոց փոխանակ Ար-
շակայ հօր իւրոյ 'ի քսան և 'ի չորրորդ ամի
Արշականայ Պարսից արքայի. և յառաջադէմ

եղեալ, ոչ զերկրորդականն ունի գահ, այլ զաւազութեան թեկն ածէ. որում հաւանեալ, յանձն առնու Արշական տալ նմա զնախադահու թիւնն: Քանզի էր այր հպարտ և պատերազմասէր. որ և արքունիս իւր ՚ի Պարսից աշխարհին շինեաց, և դրամ առանձին զիւր պատկերն հարկանէր. և զԱրշական ընդ իւրով ձեռամբ կացուցանէր թագաւոր Պարսից, որպէս զՏիգրան որդի իւր՝ Հայոց:

Բայց տայ զՏիգրան որդի իւր ցպատանի ոմն Վարաժ անուն, որդի Դատայ, որ ՚ի զաւակէ Գառնկայ՝ որ ՚ի Գեղամայ, քանզի էր պատանին նշաւակ ՚ի նետաձգութիւն կորովութեան, ուսուցանել զՏիգրան: Զնա իշխան արքունականացն արարեալ որսոց, և շէնս պարգևեալ նմա առ Հրազդան գետով, յանուն նորա կոչի ազգն վարաժնունի: Բայց զդուստր իւր զԱրտաշամայ տայ կին Միհրդատայ ումեմն Վրաց բռնչի մեծի, որ էր ՚ի զաւակէ Միհրդատայ՝ Դարեհի նախարարի, զոր կացուցեալ էր Աղեքսանդր ՚ի վերայ գերութեանն վերիացւոց, որպէս յառաջագոյն պատմեցաք. և հաւատայ սմա զկողմնափայլութիւն հիւսիսային լերանցն և Պոնդոս ծովու:

ԺԲ

Խաղաչն Արտաշեսի յարեմուտս, և ձերբակալ առնել զՎրեւտս, և աւարել ընձեռել Հայոց զպատկերս կոտց:

Յայնժամ հրաման տայ Արտաշէս զօր յարուցանել յարեւելից և ՚ի հիւսիսոյ բազում յոյժ, մինչև ոչ գիտել նմա զհամարն, այլ յանցս և յիջևանս քար ըստ մարդաթուի կարկառ՝ նշան բազմութեանն թողուլ: Խաղայ յարեմուտս, և ձերբակալ արարեալ զՎրիւտս թագաւոր լիւրացւոց:

Եւ դաեալ յԱսիայ պղնձածոյլ ոսկէզօծ պատկերս զԱրտեմիդեայ և զՀերակլեայ և զԱպողոնի, տայ բերել յաշխարհս մեր, զի կանգնեացեն յԱրմաւիր: Զոր առեալ քրմապետացն, որ էին յազգէ վահունեաց, զԱպողոնին և զԱրտեմիդայն կանգնեցին յԱրմաւիր. իսկ զՀերակլայն զառնապատկերն, զոր արարեալ էր ՚ի Սկիւղեայ և ՚ի Դիպլինոսէ կրեոացւոյ, զՎահագն իւրեանց վարկաներով նախնի, կանգնեցին ՚ի Տարօն յիւրեանց սեփհական գեւղն յԱշտիշատ, յետ մահուանն Արտաշեսի:

Բայց Արտաշեսի նուաճեալ զցամաքս միջոցաց ծովուցն երկոցունց, լուռ զՈվկիանոս բազ-

մութեամբ նաւաց, ծառայեցուցանել կամելով զբոլոր արեւմուտս: Քանզի մեծ յոյզք խռովութեան եղեալ 'ի Հռովմէ, ոչ որ ընդդիմանայ նմա հզօրապէս: Այլ ոչ գիտեմ ասել յորպիսի ազգմանէ, ահագին իմն աղմուկ լեալ շփոթից, բազմութեան զօրացն զմիմեանս կոտորեալ: Իսկ Արտաշէս փախուցեալ մեռանի, որպէս ասեն, յիւրոց զօրաց. թագաւորեալ ամս քսան և հինգ:

Բայց և յնլլազայ առեալ պատկերս զՌիոսի, զԱրտեմիդայ, զԱթենայ, զՎիստու, զՎփրոզիտեայ, տայ բերել 'ի Հայս. որ ոչ ժամանեալ միջամուտ լինել յաշխարհս, լսեն զբօթ մահուանն Արտաշեսի. և փախուցեալ ընկենուն զպատկերսն յամրոցն յԱնի. և քուրմք զնոցին զհետ լինելով, դադարեն առ նոսա:

ԺԳ

Վկայութիւնք տեղեւրակալութեանն Արտաշեսի և կապելոյն զՎրիւսոս, չաչոց պատմագրաց:

Զայս ասացեալ պատմագրացն Յունաց, ոչ միոյ կամ երկուց, այլ բազմաց. ընդ որ տարակուսեալ մեր՝ բազում խոյզ խնդրոյ արարաք: Քանզի լսէաք 'ի պատմութեանց ոմանց՝ Վիւրոսի

սպանեալ զՎրիւսոս, և բարձեալ զթագաւորութիւնն լիւզէացուց: Եւ դարձեալ պատմի առաքիլութիւնն Վրիւսեայ և Նեքտանեբայ. և Նեքտանեբոսս այս վերջին թագաւոր է եզիւպոսցուց 'ի Մանեթոսէ պատմեալ, զոր ոմանք հայր Աղեքսանդրի ասացին: Եւ գտանեմք զժամանակս Վրիւսոսի երկերիւր ամառ յառաջ քան զՆեքտանեբայ, իսկ զՆեքտանեբայ ժամանակս աւելի ևս երկերիւր ամառ յառաջ եղեալ քան զառաջին Արտաշեսի թագաւորի Հայոց:

Բայց քանզի բազումք են, որ ասեն զՎրիւսոս մերոյ Արտաշեսի կալեալ, և ոճով իմն պատմեն, ես հաւանիմ: Քանզի ասէ Պոլիկրատէս այսպէս. Վեհ ինձ Արտաշէս պարթե քան զմակեդոնացին Աղեքսանդր, զի կալով յիւրում աշխարհին, իշխեաց Քեբայ և Բարելոնի. և չև ընդ Ալիւսս գետ անցեալ, զլիւդականն սատակեաց զզօրս, և կալաւ զՎրիւսոս. և յառաջ քան յԱիայ հասանելն՝ յնտտիկէ դղեկին քարոզեցաւ: Աւել բախտին. միայն թէ 'ի տէրութեանն և ոչ 'ի փախստեան էր վախճանեալ:

Հանգոյն դմին ասէ Եւագարոս. Փոքր Աղեքսանդրի և Գարեհի պատերազմ առ Արտաշեսին բաղդատեալ. քանզի նոցայն ոչ փոշուոյն մաքուր երևէր լոյս տուրնջեանն, այլ սա ծածկեաց

նետաձգութեամբն և ստուերացոյց զարեգակն, ձեռագործ գիշեր զմիջօրէիւ արարեալ: Ոչ փախըստեայ համբաւաբեր լիւղացւոցն թողեալ: այլ և զթագաւորն նոցին զԿրիւսոս ՚ի տապակի հրամայեաց կացուցանել: Վասն սորա և ոչ ուխք զգեան ստուարացուցին, արբամբն ՚ի ձմեռնային նուազութիւն իջուցանելով. վասն զի և զթուոցն եցոյց տկար՝ բազմութեամբ զօրացն, մինչ զի չափոյ պէտք եղեն առաւել քան զհամարոյ: Ընդ այս ոչ հպարտացեալ, այլ արտասուեաց ասելով. Աւաղ փառացս անցաւորի:

Գրէ և Կամարոս այսպէս. Խաբկանք լինէին հպարտացելոցն լիւղացւոց, Կրիւսեայ Պիւթիայ հարցուկն պատասխանելով. Կրիւսոս անցեալ ընդ Ալիւսս գետ քակեսցէ զեշխանութիւնս: Ձոր նորա զօտարաց կարծեցեալ, զինքն քակէ. քանզի կալեալ զնա պարթեւին Արտաշեսի, հրամայեաց հանել յերկաթեղէն տապակ: Իսկ Կրիւսոսի յիշեալ զբան Սողոմնի աթենացւոյ, ասէ յիւր լեզուն. Ով Սողոմն Սողոմն, զեղեցիկ բարբառեցար, ոչ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչև ցվախճան: Եւ լուեալ որ մերձն կային, պատմեցին Արտաշեսի, եթէ զնոր ոմն աստուած կարգայ Կրիւսոս: Եւ զթացեալ Արտաշեսի, հրարամայեաց ածել. և հարցեալ և ուսեալ, թէ

զինչ է որ աղաղակեացն, հրամայեաց ներել զտանջանսն:

Գրէ և Փղեդոնիոս. Ամենայն թագաւորաց հուժկու եղեալ պարթեւն Արտաշէս, և ոչ միայն զլիւղացիս վանեալ և զԿրիւսոս կապեալ, այլ յնչսպոնտոս և ՚ի Թրակէ զտարերացն փոխեաց զքնութիւն. ծովագնաց ընդ երկիր բերեալ լինէր, և ընդ ծով հետեւակելով. թետեղացւոցն սպառնալով, և համբաւն հիացուցանէր զհելլենականն: Կործանեաց զլակեղեմնացիս, փախոյց զփոկէացիս, զովկրացիք անձնատուրք եղեն, բիւտացիք մասն են ՚ի կազմածոյ նորա. առ հասարակ նմա Ելլադայ մատուցանէր զահն: Յետ փոքու ժամանակի աղէտք անցին զամենեքումբք, ոչ այնքան թշուառացաւ Կիւրոս ընդ Մաքրութս պատերազմելով, ոչ այսպիսի կիրս կրեաց Գարեհ ՚ի սկիւթացւոցն պահուստ, և ոչ Կամբիւսէս յեթովպացիս. փոքր և Քսերքսին յԵլլադայ զօրու երթալն, թողով նոցա զգանձս և զխորանս, միայն կենդանի փախուցեալ մազապուր: Այլ սա մեծամեծ յաղթանակօք պանծացեալ, ՚ի յիւրոց զօրացն խողխողել:

Արդ ես հաւատարմութեան արժանի համարիմ զայսոսիկ պատմութիւնս. և զայն Կրիւսոս, որ առ Կիւրոսիւ և կամ ներտանբաւն

պատմին, կամ սուտ լեալ և կամ միով անուամբ բազում թագաւորաց վարեալ, որպէս յոլովեց է սովորութիւն:

ԺԴ

Յաղագս թագաւորութեանն Տիգրանայ մեջնոց և ընդդէմ կալոց զօրացն Յունաց, և զմեհեանն շինելոց, և արշաւանս առնելոց ՚ի Պաղեստինէ:

Յետ Արտաշեսի առաջնոյ թագաւորէ Տիգրան որդի նորա յինն և տասներորդ ամի Արշանակայ թագաւորի Պարսից: Եւ ժողովեալ զզօրս Հայոց, ընդդէմ երթայ զօրացն Յունաց. որք յետ մահուանն Արտաշեսի հօրն իւրոյ և ցրուելոյ զօրացն՝ հետամուտ լեալ դիմեալ գային յաշխարհս մեր: Որոյ ընդդէմ պատահեալ Տիգրանայ, արգելեալ ՚ի վերջ նահանջէ: Եւ ՚ի քեռայր իւր Միհրդատ հաւատացեալ զՄաթաք և զհոգս մէջերկրայցն, և զօր բազում թողեալ նմա, դառնայ յաշխարհս մեր:

Առաջին գործ զմեհեանն շինել կամեցաւ: Իսկ քրմացն, որ եկեալ էին ՚ի Յունաց, զմտաւածեալ՝ զի մի ՚ի խորագոյն Հայս վարիցին, պատճառեցան ըղձութիւնս, իբր թէ դիքն անդէն կամին զընակին: Որում հաւանեալ Տիգ-

րան, կանգնեաց զշլումսիական պատկերն Գիոսի յամուրն յԱնի, և զԱթենաս ՚ի Քիլ, և զԱրտեմիդայ զմեւս պատկերն յերիզայ, և զՆփեստոն ՚ի Բագայառինջ: Բայց զԱփրոդիտայ զպատկերն իբրև Երակղեայ տարփաւորի՝ առ նորին պատկերին Երակղեայ հրամայեաց կանգնել յաշտից տեղին: Եւ ցասուցեալ ընդ վահունիսն, եթէ ընդէր յիւրեանց սեպհականին իշխեցին կանգնեցին զպատկերն Երակլե առաքեալ ՚ի նորին հօրէ, ընկենու զնոսա ՚ի քրմութենէն, և զգեւոյն յարքունիս առնու, յորում պատկերքն կանգնեցան:

Եւ այսպէս մեհեանս շինեալ, և առաջի մեհենիցն բազինս կանգնեալ, զոհս ամենայն նախարարացն հրամայէ մատուցանել հանդերձ երկրպագութեամբ. զոր չառեալ յանձն ազգին բազրատունեաց, զմիոյ զլեզուն հատեալ, որում անուն էր Ասուդ, վասն պատկերացն անարզութեան, և ոչ այլ իւրիք խոշտանգէ. քանզի յանձն առին ուտել ՚ի զոհիցն և զմիս խոզի, թէպէտ և ոչ ինքեանք զոհեցին երկրպագութեամբ: Վասն որոյ առնու ՚ի նոցանէ ՚ի բաց զեշխանութիւն զօրուն. բայց միայն զթագաւորս ասպետութիւնն ոչ հանէ: Ինքն իջանէ ՚ի Միջագետս, և գտեալ անդ զԲարշամինայ

զպատկերն, զոր ՚ի փղոսկրոյ և ՚ի բիւրեղէ կազմեալ էր արծաթով, հրամայէ տանել կանգնել յաւանին Թորդան:

Եւ նոյնհետայն դիմէ յաշխարհն պաղեստինացոյ վրէժ պահանջել ՚ի Պողոմայիզ Կղէոպատրայ յաղազս Իիոնիսի որդւոյ նորա առ հայր իւր յանցանաց: Առեալ գերի բազում և ՚ի Հրէիցն, նստի շուրջ զՊողոմայիզ քաղաքաւ: Իսկ դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրիայ, որ և Մեսաղինայ, որ էր լեալ կին Աղեքսանդրի, որդւոյ Յոհաննու, որդւոյ Նմառոնի, եղբոր Յուդայ Մակաբէի, որ զայնու ժամանակաւ ունէր զԹագաւորութիւնն Հրէից, ինչս բազումս տալով դարձոյց զնա անտի: Քանզի էր լուեալ և համբաւ, թէ Վայկուն ոմն անուն յեղուզակ խռովէ զերկիրն Հայոց, զլեառն ամուր կալեալ. որ և այժմ յանուն յեղուզակին կոչին վայկունիք:

Ժ Ե

Դիմումն ՚ի մեզ Պոմպիոսի հռոմայեցոց զօրավարի, և առնուլն զՄաթաք, և մահն

Միհրդատայ:

Յայնմ ժամանակի Պոմպիոս հռոմայեցոց զօրավար զօրօք բազմօք եկեալ հասեալ ՚ի մէջերկրայս, զՍկաւրոս սպարապետ իւր յԱսորիս

առաքէ՝ տալ պատերազմ ընդ Տիգրանայ: Որոյ եկեալ, և ոչ պատահեալ Տիգրանայ, քանզի էր դարձեալ յիւր աշխարհն վասն խուճապանաց յեղուզակին, անցեալ Սկաւրոս ՚ի Դամասկոս, և տեսեալ զքաղաքն առեալ ՚ի Մետեղայ և ՚ի Ղուղայ, զնոսա հալածեալ անտի, ինքն ՚ի հըրէաստան փութայր հասանել ՚ի վերայ Արիստարուղի օգնականութեամբ եղբոր նորա երիցու՝ Հիւրկանու քահանայապետի, որդւոյ Աղեքսանդրի:

Իսկ Պոմպիոս պատերազմեալ ընդ Միհրդատայ, տեսանէ սաստիկ ընդդիմակացութիւնս և ահագին մարտս, և վտանգի յոյժ. սակայն բազմութեանն յաղթեալ, փախստական լինի Միհրդատ ՚ի կողմանս Պոնդոսի: Յորմէ իբր թէ զերծեալ Պոմպիոս, որում ակն ոչ ունէր, և առեալ զՄաթաք, և կալեալ զորդի նորա զՄիհրդատ, նստուցանէ զօր ՚ի քաղաքին. և ինքն ոչ հետամուտ լինի նմա, այլ ընդ Ասորիս ՚ի հրէաստան փութայ հասանել: Եւ ՚ի ձեռն հօրն պոնդացոյ Պիղատոսի զՄիհրդատ սպանանէ թունաւոր դեղովք: Վկայէ այսմ բանիս և Յովսէպոս ՚ի Ճառին, որ վասն Սպրսամին պատմէ, այսպէս ասելով. Պոմպէի հուպ յերկրով հասանն աւետիք մահուանն Միհրդատայ:

Ժ Զ

Յաղագս չարձակմանն Տիգրանայ 'ի վերայ զօրացն
Հռոմայեցւոց, և խոչս տալ Գաբրիանոսի,
և արձակելոց զմանուկն Մեհրատ:

Իսկ թագաւորն Հայոց Տիգրան զգերութիւն
Հրէիցն նստուցեալ 'ի յԱրմաւիր և 'ի յաւանին
Վարդգէսի, որ 'ի վերայ Քասաղ գետոյ, և զյե-
ղուզակնն բնաջինջ արարեալ 'ի լեռնէն, և ըզ-
սուգն Միհրդատայ կատարեալ, խաղայ գնայ
յԱսորիս 'ի վերայ զօրացն Հռոմայեցւոց՝ առ 'ի
վրէժս պահանջել: Ընդդէմ նորա դայ Գաբրիա-
նոս սպարապետն Հռովմայեցւոց, զոր թողեալ
էր Պոմպիոս իգառնալն իւրում 'ի Հռոմ: և Գա-
բրիանոս ոչ իշխեաց 'ի դիմի հարկանել Տիգրա-
նայ, դռնայ յեփրատայ յեգիպտոս, զՊողոմէոս
ունելով պատճառս: Եւ գաղտնի հաշտութիւն
խօսեցեալ ընդ Տիգրանայ, տայ զքեռորդին Մի-
հրդատ, զորդին Միհրդատայ, զոր կալեալ
էր Պոմպէի 'ի Մաժաք, ասելով՝ թէ գաղտ
գնաց:

Ժ Է

Պատերազմ Կրասոսի, և սատակումն նորին
'ի Տիգրանայ:

Չկասկած առեալ Հռոմայեցւոցն, զԳաբրիա-
նոս փոխեն, և զԿրասոս փոխանակ առաքեն.
որոյ եկեալ և առեալ զամենայն գանձս գտեալս
'ի տաճարին Աստուծոյ յԵրուսաղէմ, խաղայ 'ի
վերայ Տիգրանայ: Եւ անցեալ ընդ եփրատ,
սատակի ամենայն զօրօքն հանդերձ 'ի պատե-
րազմնն ընդ Տիգրանայ: Զորոյ ժողովեալ Տիգ-
րանայ զգոնձն, դառնայ 'ի Հայս:

Ժ Ը

Թէ ո՞րպէս Կասսիոս ընդդիմակաց եղև Տիգրանայ,
և ապստամբելն Մեհրատայ, և շինելն զԿեսարիա:

Զչարեալ Հռոմայեցւոց, առաքեն զԿասսիոս
անթիւ զօրօք: Սա եկեալ և ընդդէմ կացեալ
չտայ թոյլ զօրացն Հայոց անցանել ընդ եփրատ
և ասպատակել յԱսորիս:

Զայսու ժամանակաւ թերահաւատութիւն
լեալ Տիգրանայ 'ի պատանին Միհրդատ, չկար-
ծելով ինքեան քուեր որդի, չտայ նմա մասն ինչ
իշխանութեան, այլ և ոչ զիւր աշխարհն Վը-

րաց: Եւ Միհրդատայ արհամարհութիւն կրեալ
'ի քեռուոյն իւրմէ Տիգրանայ, ապստամբութեամբ
անկանի առ Կեսար. իշխանութիւն գտեալ 'ի
նմանէ զՊերգեայ քաղաքի, զօրավիզ օգնակա-
նութեան լինի Անդիպատրոսի հօր Հերովդի,
Կեսարու հրամանաւ: Սա շինէ զՄաթաք ըն-
դարձակագոյն և պայծառ շինուածովք, և ա-
նուանէ Կեսարիայ 'ի պատիւ Կեսարու: Եւ
յայնմ հետէ բարձեալ լինի իշխանութիւն Հա-
յոց 'ի քաղաքէն յայնմանէ:

ԺԹ

Յաղագս միաբանութեան Տիգրանայ և Արտաշէլի,
և առաքեալ ասպատակ 'ե Պաղեստինէ. և գե-
րութիւն Հիւրկանու քահանայապետի
և այլ բազմութեան Հրէեց:

Յետ այսր ամենայնի 'ի հիւանդութիւն ե-
ղեալ Տիգրան, աղերսէ 'ի սէր զԱրտաշէզ արքայ
Պարսից, յաղագս հպարտութեան հօրն՝ հանե-
լով 'ի նոցանէ զնախագահութիւնն: Իսկ սա
իւրովք կամօք զերկրորդականն ունելով ըստ
իրաւանց, դարձուցանէ 'ի նա զնախագահու-
թիւնն. և 'ի հաշտութիւն ածեալ զԱրտաշէզ,
առնու 'ի նմանէ զօր յօգնականութիւն ինքեան:

Յայնմ ժամանակի առեալ Տիգրանայ զԲար-
զափրան նահապետ ըռըշտունեաց նախարա-
րութեանն, սպարապետ կացուցանէ Հայոց և
Պարսից զօրաց, և առաքէ 'ի վերայ զօրացն
հռովմայեցոց, հրաման տուեալ զԸնակիչս աշ-
խարհին Ասորոց և պաղեստինացոց 'ի հաշ-
տութիւն հաւանութեան խօսել: Նմա ընդ
առաջ լինի ոմն Պակարոս անուն, որոյ հայրն
Թազաւոր լեալ Ասորոց, և ինքն խնամի Ան-
տիգոնեայ արիստաբուղեանց: Եւ եկեալ առ
Բարզափրան նահապետ ըռըշտունեաց և սպա-
րապետ Հայոց և Պարսից, և խոստանայ հինգ
հարիւր կին գեղեցիկ և հազար քանքար ոսկոյ,
զի օգնեսցէ նոցա՝ ընկենլով 'ի Թազաւորու-
թենէ Հրէից զՀիւրկանոս, և Թազաւորեցու-
ցանէ զԱնտիգոնոս:

Իբրև ետես Հիւրկանոս Հրէից քահանայա-
պետ և Թազաւոր, և Փասայեղոս եղբայր Հե-
րովդէի, եթէ զզօրս հռովմայեցոց փախստական
արարեալ, զոմանս 'ի ծով, զոմանս 'ի քաղաքս,
խաղաղութեամբ ընդ երկիրն անցանէր Բար-
զափրան, խօսին և ինքեանք զխաղաղութիւն
առ Բարզափրան: Եւ նորա զՔնէլ ոմն տակա-
ռապետ արքային Հայոց, որ էր յազգէն գնու-
նեաց, առաքէ յԵրուսաղէմ հանդերձ հեծելա-

զօրու. իբր թէ ՚ի պատճառս խաղաղութեան. բայց ՚ի գաղտնիս՝ օգնել Անտիգոնեայ: Եւ Հիւրկանոս զտակառապետն ամենայն զօրօքն ոչ ընդունէր յՆրուսաղէմ, այլ միայն հինգ հարիւր հեծելով: Եւ տակառապետին դաւով խրատ տրւեալ Հիւրկանու՝ զի առ Բարզափրան երթիցէ վասն աւերածոյ աշխարհին. և ինքն խոստանայր լինել բարեխօս: Եւ Հիւրկանու երդումն խնդրեալ ՚ի Բարզափրանայ, երգնու նմա յարեզակն և յամենայն պաշտամունս իւրեանց երկնայինս և երկրայինս, և յարե Արտաշէզի և Տիգրանայ: Ընդ որ վստահացեալ Հիւրկանոս, թողու զՀերովդէս ՚ի վերայ Նրուսաղէմի, և ըզՓասայելոս երէց եղբայր Հերովդէի առեալ ընդ իւր, գայ առ Բարզափրան ՚ի ծովեզրն՝ ՚ի գետին որ կոչի Նքտիպոն:

Եւ Բարզափրան խորամանկութեամբ պատուէր զնոսա. և ինքն յանկարծակի զնացեալ անտի, մնացելոց զօրացն հրաման տայր՝ ՚ի բուռն առնուլ զնոսա, և ՚ի ձեռն Անտիգոնի մատնել: Եւ Անտիգոնոս ՚ի վերայ Հիւրկանու անկեալ, զականջն ատամամբքն ՚ի բաց կորէր. զի թէ և այլ ժամանակ փոխեսցի, անհնար լնցի նմա զքահանայապետութիւնն ունել. քանզի օրէնքն զողջանդամն հրամայեն կացու-

ցանել քահանայս: Եւ Փասայել եղբայր Հերովդի իւրովն զարկեալ զզուս իւր գբարի, առաքեցաւ բժիշկ յԱնտիգոնէ, իբր թէ բժշկել զնա. ելնց զվէրն թունաւոր դեղովք և վախճանեցոյց:

Եւ Բարզափրանայ հրաման տուեալ տակառապետին Հայոց յՆրուսաղէմ զՀերովդէս որսալ իսկ տակառապետն ելեալ արտաքս քան զպարիսպն, զՀերովդէս պատրել զոր չառեալ յանձն Հերովդի, այլ և ոչ կալ ՚ի քաղաքին, երկուցեալ ՚ի պատառմանէ անտիգոնեանցն, ՚ի գիշերի ՚ի ծածուկ ընդանեօքն հանդերձ առ երոմայեցիս փախչէր. ՚ի Մասանդան յամուր թողեալ զընտանիսն, ինքն ՚ի Հում փութայր հասանել: Բայց զօրքն Հայոց ձեռնտուութեամբ անտիգոնեանցն յՆրուսաղէմ մտանեն՝ ոչ ինչ ումեք վնասեալ, բայց միայն զՀիւրկանու զինչն առնուին աւելի քան զերեքարիւր քանքար: Եւ ընդ գաւառն ասպատակեալ, զՀիւրկանեանսն առեալ աւերէին. և զմարիսացոց քաղաքն գերի առեալ, թագաւոր կացուցանելով զԱնտիգոնոս: Եւ զՀիւրկանոս կապեալ ածեն Տիգրանայ հանդերձ գերութեամբն. և Տիգրան հրաման տայ Բարզափրանայ նստուցանել զգերին Հրէից՝ որ ՚ի մարիսացոց, ՚ի քաղաքն Շամիրամայ: Եւ Տիգրանայ ոչ աւելի բաւեալ քան զերեամ յետ

այնորիկ՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս երեսուն
և երիս:

Ի

Այլ պատերազմ Հայոց ընդ զօրս Հռոմայեցոց,
և պարտումն Սիղոնի և Բենդեղեայ:

Հերովդէս անցեալ ՚ի Հռովմէ առաջի Անտոնի
և Կեսարու և սինկղիտոսին, զինքեան միամտու-
թիւն առ Հռոմայեցիսն պատմէ, և թագաւոր
եղեալ Տրէաստանի յԱնտոնինէ, առնու իւր զօ-
րավիգ օգնականութեան զԲենդիղիոս սպարա-
պետ Հռոմայեցոց զօրօք, ՚ի պատերազմել ընդ
զօրս Հայոց և քակել զԱնտիգոնոս: Որոյ Հա-
սեալ յԱսորիս, փախստական առնէ զզօրս Հա-
յոց, և զՍիղոն թողեալ ընդգիմակաց Հայոց
մերձ ՚ի յՖիրատ, և զՊակարոս սպանեալ, դառ-
նայ յԵրուսաղէմ ՚ի վերայ Անտիգոնի: Իսկ Հա-
յոց միւսանգամ օգնականութիւն գտեալ ՚ի
Պարսից, դիմեալ ՚ի վերայ Սիղոնի, և փախստա-
կան ՚ի Բենդիղիոս արկանեն, հեղումն արեանց
առնելով անբաւս:

ԻԱ

Եթէ զինորդ Անտոնինոս իւրովի դիմեալ ՚ի վերայ
զօրացն Հայոց, առնու զՇամշատ:

Չչարեալ Անտոնինոս, իւրովի Հասանէ ամե-
նայն զօրօք Հռոմայեցոց. և Հասեալ ՚ի Շամ-
շատ, լսէ զմահն Տիգրանայ. և առեալ զքա-
ղաքն, և թողեալ զՍովսիոս զօրավիգն Հերովդի՝
մարտ դնել ընդ Երուսաղէմի ՚ի վերայ Անտի-
գոնի, և ինքն ՚ի ձմերոց գնայ յԵգիպտոս: Փու-
թայր Հասանել ըստ շամշութեան առնն կնա-
մոլոյ, ցանկութեամբ վառեալ ՚ի Կղէոպատրեայ
գըշոյն եգիպտացոց: Այս Կղէոպատրեայ դուստր
էր Պաղոմէոս Գիոնիսի, թուռն Պողոմայիզ Կղէո-
պատրայ, և Հերովդի յոյժ սիրելի. վասն որոյ
առաւել ևս յանձնէ Անտոնինոս զՀերովդէս
Սովսիայ: Որ և մարտուցեալ իսկ քաջապէս,
առնու զԵրուսաղէմ. և սպանեալ զԱնտիգոնոս,
թագաւորեցուցանէ զՀերովդէս ամենայն հրէ-
աստանի և Գալիլեայ:

ԻԲ

Յաղագս Թագաւորելոցն Արտաւազդայ, և սլատե-
րագմել ընդ հռոմայեցես:

Հայոց Թագաւորէ Արտաւազդ որդի Տիգ-
րանայ: Սա ժառանգեցուցանէ զեղբարս իւր և
զքորս ՚ի գաւառս Աղիովտի և Արբերանոյ,
Թողլով ՚ի նոսա զմասն արքունի որ ՚ի շէնս
այնմ գաւառաց, հանդերձ առանձին մտից և
ռոճկաց, ըստ օրինակի աղգականացն՝ որ ՚ի
կողմանս Հաշտենից. որպէս զե լինել նոցա սա-
տուականագոյն և առաւել Թագաւորազնն քան
զայնս արշակունիս. միայն օրինադրէ ոչ կեալ
յԱյրարատ ՚ի բնակութիւն արքայի:

Բայց այլ ոչ ինչ գործ արութեան և քա-
ջութեան եցոյց. այլ ուտելեաց և ըմպելեաց
պարագեալ, մօրից և եղեգնասպուրակաց Թա-
փառեալ շրջէր և առապարաց, զելավայրիս և
զխոզս արածելով. զեմաստութենէ և զքաջու-
թենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ,
ճառայ և սարուկ արդարեւ որովայնի լինելով,
զազբիսս մեծացուցանէր: Սա բասրելով յիւրոց
զօրացն վասն առաւել պղերգութեանն և սաս-
տիկ որկորամոլութեանն, մանաւանդ զե և զՄի-
ջագետս Անտոնի հանեալ էր ՚ի նմանէ, զայրա-

ցեալ հրաման տայր զօր յարուցանել զբիւրա-
ւորս Ատրպատական նահանգին և զբնակիչս լե-
րինն Կաւկասու հանդերձ Աղուանիւք և Վրօք.
Խաղայ իջանէ ՚ի Միջագետս, և հալածական
առնէ զզօրս հռոմայեցոց:

ԻԳ

Ձերբակալ արարեալ Անտոնինոս զԱրտաւազդ:

Մտնչեալ առիւծաբար գազանութեամբ Ան-
տոնինոս, առաւել ևս թունեալ ՚ի Կղէոպատ-
րայ, քանզի քէն պահէր վասն լլկանաց իւրոյ
հանոյն, որ ՚ի Տիգրանայ. և ոչ միայն Հայոց,
այլ բազում Թագաւորաց լինէր մահաբեր, զե
նոցայոցն տիրեսցէ իշխանութեանց: Սակս որոյ
բազում Թագաւորս սպանեալ Անտոնի, ՚ի Կղէո-
պատրայ հաւատայ զնոցա իշխանութիւնն,
բայց ՚ի Տիւրոսէ և ՚ի Սիդոնիէ, և որ միանգամ
ընդ Ազատ գետովն էին: Եւ առեալ զբազմու-
թիւն զօրացն, զիմէ ՚ի վերայ Արտաւազդայ, և
անցեալ ընդ Միջագետս, կոտորէ անհնարին
զզօրս Հայոց, և ձերբակալ առնէ զարքայն նոցա:
Եւ դառնայ յԵգիպտոս պարգևել Կղէոպատրի
զԱրտաւազդ որդի Տիգրանայ, հանդերձ բազում
ընչիւք յանկածէ պատերազմին:

Ի Դ

Յաղագս թագաւորելոյն Արշամայ. և զառաջինն մասնաւոր հարկիւ Հայոց հռոմայեցւոց, և արձակումն Հիւրկանոսի և վասն նորին վտանգ աղգին բազրատունեաց:

Ի քսաներորդի ամի ՚ի կատարումն աւուրց թագաւորութեանն Արշէզն, ժողովեալ զօրք Հայոց՝ հրամանաւ նորին թագաւորեցուցին ՚ի վերայ ինքեանց զԱրջամ, որ և Արշամ, որդի Արտաշեսի եղօր. Տիգրանայ, հայր Արգարու: Զսա ոմանք յԱսորւոց կոչեցին Մանովայ, ըսա յողովեց սովորութեան կրկին ունելով անուանս. որպէս Հերովդէս Ագրիպաս, և որպէս Տիտոս Անտոնինոս և կամ Տիտոս Յոստոս: Բայց քանզի ՚ի նմին ամի վախճանեցաւ Արշէզն թողլով զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Արշաւրի, որ էր փոքրիկ մանուկ և տղայ, ոչ ոք էր որ օգնէր Արշամայ՝ ընդդէմ կալ հռոմայեցւոց. խօսի ընդ նոսա ՚ի հաշտութիւն խաղաղութեան, տալով հարկս ՚ի Միջագետաց և ՚ի կողմանց Վեսարու ՚ի ձեռն Հերովդի: Այս եղև սկիզբն Հայոց մասնաւոր մտանել ընդ հարկաւ հռոմայեցւոց:

Զայսու ժամանակաւ եղև մեծ ցասումն Ար-

շամայ ՚ի վերայ Ննանոսի ասպետի որումն թագակապի. քանզի նա արձակեաց զՀիւրկանոս Հրէից քահանայապետ, զոր գերեալ էր Բարզափրանայ ըռըշտունւոյ յաւուրս Տիգրանայ: Իսկ Ննանոս պատճառի արքայի, ասելով՝ եթէ փրկանս խոստացաւ հարեւր քանքար. ակն ունելով առնուլ ՚ի նմանէ. և յանձն էառ տալ Վասն որոյ ժամադրութիւն ՚ի վերայ նորա սահմանէ Արշամ: Եւ նորա առաքեալ զմի յեղբարց իւրոց ՚ի հրէաստան առ Հիւրկանոս, որում էր Սենեքիայ, զի տացէ ինչս վասն փրկութեան իւրոյ: Եւ երթեալ առաքեալն յՆնանոսէ, պատահէ սպանեալ Հերովդէս ըզՀիւրկանոս, զի մի ինչ դաւ լիցի թագաւորութեան նորա: Արդ իբրև եհաս ժամադրութիւնն և չտայ դանձս փրկանացն Հիւրկանու Ննանոս, բարկանայ ՚ի վերայ նորա Արշամ, և ընկեցեալ ՚ի պատուոյն՝ հրամայէ դնել ՚ի բանտի:

Յայնմ ժամանակի քսութիւն զմանէ մատուցանէ արքայի Զօրայ նահապետ աղգին գընթութունեաց, ասելով. Գիտեա, արքայ, զի ապրստամբել ՚ի քէն կամեցաւ Ննանոս, խորհուրդ ընդ իս բերելով, զի երդումն խնդրեսցուք ՚ի Հերովդէէ թագաւորէ հրէաստանի, իբր ընդունել զմեզ և տալ ժառանգութիւն ՚ի բնակ երկրի

մերում: քանզի նորակտուտ ծանակեցաք յաշխարհիս յայսմ: Եւ իմ ոչ առնելով յանձն, առեմ ցնա. Ընդէն պատրիմք զըուցօք վաղընջուց եւ պառաւեալ առասպելօք, պաղեստինացիս զմեզ վարկանելով: Եւ նորա անյուսացեալ յինէն, նմին իրի առաքեաց զքահանայապետն Հիւրհանոս, եւ առաւել ևս ՚ի Հերովդէէ անյուսացաւ. այլ ոչ մեկնի ՚ի դրժողութեան բարուցն, եթէ ոչ արքայդ աճապարեսցես նմա: Այս քսութեանցս հաւատայ Արշամ: Հրամայեաց տանջանս պէս պէս ՚ի վերայ Ենանոսի կուտել. եւ վախճան գործոյն, կամ թողուլ ՚ի սպառ զօրէնս հրէութեան, եւ երկիր պագանել արեգական, եւ պաշտել զկուռս արքայի, ընդ որով հարկեալ արքայ տացէ նմա զնոյն իշխանութիւնն, կամ կախել զփայտէ եւ բնաջինջ լինել ազգի դորա: Եւ սպանեալ մի յազգականացն առաջի նորա, որում անուն էր Սարիայ, եւ առ ընթեր զօրդիսն մատուցեալ ՚ի տեղի սպանմանն, որոց անուանքն Սափատիայ, եւ Ազարիայ, յերկիւղէ մահուան որդւոցն եւ ՚ի թախանձելոյ կանանցն կատարէ զկամս արքայի՝ հանդերձ ամենայն ազգատոհմիւն, եւ յառաջին պատիւն իւր հաստատի: Սակայն ոչ ամենեին վստահացաւ ՚ի նա արքայ. այլ առաքէ ՚ի Հայս, հաւաաալով

նմա զաշխարհն, զի ՚ի Միջագետաց միայն հռացուցէ:

ԻԵ

Գժտութիւն ընդ Հերովդէ Արշամայ, եւ ակամայ հնազանդութիւն:

Յետ այսր եղև խռովութիւն ՚ի մէջ Հերովդէի արքայի հրէաստանի եւ մերոյն արքայի Արշամայ: Քանզի Հերովդէս, յետ բազում գործոց արութեանց, ձեռնամուխ լինի ՚ի բարեգործութիւնս, շնուածս բազումս առնելով յորով քաղաքաց, սկսեալ ՚ի Հոովմէ մինչև ցճամասկոս: Խնդրեալ ՚ի յԱրշամայ բազմութիւն արանց անարուեստից գործաւորաց, որովք զԱսորոց զԱնտիոքայ զանանց եւ զանկոխ հրապարակն ՚ի խոհերացն եւ ՚ի տղմոցն՝ լցցէ: Զոր չառեալ յանձն Արշամայ, զօրս ժողովէ ընդդիմանալ Հերովդի. եւ ՚ի ձեռն հրեշտակաց յղէ առ կայսրն ՚ի Հռոմ, զի մի զնա ընդ իշխանութեամբ Հերովդի արասցէ: Իսկ կայսրն ոչ միայն զԱրշամ չազատէ յիշխանութենէ Հերովդի, այլ եւ զամենայն միջերկրայս նմա հաւատայ:

Յայնմ ժամանակի Հերովդէս զաներ Աղեքսանդրի որդւոյ իւրոյ, որ էր ՚ի հօրէ Տիմոնէ եւ ՚ի մօրէ թագաւորութենէ Մարաց՝ ՚ի զուակէ

Դարեհի վշտասպեանց, ընդ իւրով ձեռամբ
 Թագաւոր միջերկրեացն կացուցանէր, առեալ
 իւր ՚ի սպասաւորութիւն տասն զունդ ՚ի գա-
 ղատացւոց և ՚ի պոնդացւոց: Տեսեալ զայն Ար-
 շամայ, երկրպագէ Հերովդի իբրև տեսան ա-
 մենայնի, տալով զոր խնդրէրն զործաւորս.
 որովք լցեալ զՏրապարակս անտիրքացւոց քսան
 վտաւանաւ երկայնութեամբ, յատակեաց սպի-
 տակ կճասալ յատակօք, զի ուխաւորք յատա-
 կացն զիւրագոյնս կարգեսցեն առ ոչ ինչ վնաս
 առնել քաղաքին: Բայց Արշամայ վարեալ զԹա-
 գաւորութիւնն ամս քսան, վախճանեցաւ:

Ի 2

Թագաւորութիւն Աբգարու, և մտանել բոլորովմբ
 Հայոց ընդ Հարկաւ Հռոմայեցւոց. և պա-
 տերազմ ընդ զորս Հերովդի, և սպանա-
 նել զեղբօրորդի նորա զՅուսիսի:

Թագաւորէ Աբգար որդի Արշամայ ՚ի քսա-
 ներորդ ամի Արշաւրի արքայի Պարսից: Այս
 Աբգարէս կոչիւր աւագ այր՝ վասն առաւել հե-
 ղութեանն և իմաստութեանն. որում յետոյ և
 տիրէ. զայս ոչ կարելով ուղղախօսել Յունաց և
 Ասորւոց, կոչեցին Աբգարիոս: Ի սորա երկրորդ

ամի Թագաւորութեանն Հարկին Հռոմայեցւոց
 բոլորովմբ ամենայն կողմանքն Հայոց: Քանզի
 հրամայեալ յԱւգոստոս կայսերէ, որպէս ասի
 ՚ի Ղուկայ աւետարանին, աշխարհագիր լինել
 ընդ ամենայն տիեզերս. վասն որոյ և ՚ի Հայս
 առաքեալ զործակալք Հռոմայեցւոց բերելով
 զպատկերն Աւգոստոսի կայսեր, կանգնեցին յա-
 մենայն մեհեանս: Չայտու ժամանակաւ լինի
 ծնեալ Փրկիչն մեր Յիսուս Քրիստոս որդի Աս-
 տուծոյ:

Չամին աւուրբք լինի խռովութիւն ՚ի մէջ
 Աբգարու և Հերովդի: Քանզի Հերովդի հրա-
 մայեալ զիւր պատկերն հուպ ՚ի կայսերական
 պատկերն կանգնել ՚ի մեհեանս Հայոց, զոր չա-
 ռեալ յանձն Աբգարու, պատճառս ՚ի վերայ
 նորա յուզէր Հերովդէս: Առաքէ զզօրս Թրա-
 կացւոց և գերմանացւոց ասպատակաւ հինից
 յերկիրն Պարսից, հրաման տուեալ ընդ աշ-
 խարհն Աբգարու անցանել: Իսկ Աբգարու ոչ
 հաւանեալ, ընդդիմանայ ասելով, եթէ ընդ
 անապատ է հրաման կայսեր անցանել զօրացդ
 ՚ի յերկիրն Պարսից: Ընդ որ դառնացեալ Հե-
 րովդէս, անձամբ ինչ ոչ կարէր վճարել, պէս
 պէս ցաւոց զնա ըմբռնեալ վասն որոյ ՚ի Քրիս-
 տոս համարձակեցաւ, որպէս պատմէ Յովսէպոս.

առաքէ զեղբօրորդին իւր, որում տուեալ էր զդուստր իւր որ էր յառաջ կին Փերուրի եղբօր իւրոյ: Եւ նորա առեալ զբաղմութիւն զօրացն, գայ հասանէ յաշխարհն Միջագետաց, պատահէ Աբգարու ՚ի զօրանխատ գաւառին Բուզնան. և մարտուցեալ մեռանի, և զօրքն փախստական լինին: Նոյն հետայն վախճանի և Հերովդէս, և Հրէից ազգապետ զԱրքեղայոս նորին որդի Աւգոստոս կացուցանէ:

Ի Է

Շինուած Նդեսիայ քաղաքի, և չեչատակումն սակաւուք ազգի մերոյ Լուսաւորչին:

Չկնի ոչ բազում աւուրց վախճանի Աւգոստոս, և փոխանակ նորա թագաւորէ հռոմայեցւոց Տիրեր. և Գերմանիկոս կեսար եղեալ, ձաղէ զառաքեալսն ՚ի Հռովմ զեշխանս Արշաւրի և Աբգարու, յաղագս պատերազմին նոցա՝ յորում սպանին զեղբօրորդին Հերովդի: Ընդ որ խստացեալ Աբգարու, խորհի ապստամբութիւն և պատրաստութիւն պատերազմի: Յայնժամ շինէ քաղաք զտեղի պահպանութեան գնդին Հայոց, ուր յառաջագոյն զգուշանային Եփրատու ՚ի Կասսիոսէ, որ կոչի Նդեսիայ, և փոխէ ՚ի նա

զարքունիս իւր՝ որ ՚ի Մծբին, և զամենայն կուռս իւր, զՆաբոզ և զԲէլ և զԲաթնիքաղ և զՔարաթայ, և զմատենոս մեհենիցն վարժարանին, և միանգամայն զղիւանս թագաւորացն:

Յե՞ս այսր մեռեալ Արշաւիր, թագաւորէ ՚ի վերայ Պարսից Արտաշէս որդի նորա: Արդ թէպէտ և ոչ է կարգ պատմութեանս ՚ի ժամանակի, և ոչ ըստ կարգի՝ զոր ասելս ձեռնարկեցաք, այլ քանզի սերունդք Արշաւրի թագաւորին են, և արիւն և հարսզատութիւն Արտաշեսի որդւոյ նորա, սկիզբն արասցուք յաղագս պատուականութեան մարդկանն, նախակարգեալ ՚ի զիրսս առ ընթեր Արտաշեսի. զի իմասցին որք ընթեռնունն, եթէ համազգիք քաջին են: Իսկ զկնի ապա նշանակեսցուք և զժամանակ գալստեան հարցն նոցա ՚ի Հայս, որք են կարենանք և սուրենանք, յորմէ սուրբն Գրիգոր, և յորմէ կամարականք, յորժամ ՚ի շարի կարգին հասանիցեմք ՚ի ժամանակս թագաւորին, որ զնոսս ընկալաւ:

Բայց Աբգարու ոչ յաջողեցաւ խորհուրդն ապստամբութեան. զի խռովութիւն անկեալ ՚ի մէջ ազգականաց իւրոց՝ թագաւորութեանն Պարսից, զօր ժողովեալ անդր չուէր ՚ի համոզել և ՚ի դադարեցուցանել զնոսս:

ԻԸ

Յաղաքս երթալոյն Աբգարու յարևելս և թագա-
 ւորեցուցանելոյ Պարսից զԱրտաշէս. և թէ
 զինորդ կարգեաց զեղբարս իւր, յորոց մեր
 Լուսաւորեչն և նորին ազգակեցքն:

Երթեալ Աբգարու յարևելս, գտանէ թագա-
 ւորեալ Պարսից զԱրտաշէս որդի Արշաւրի, և
 ընդգլխմացեալ նմա զեղբարս իւր. քանզի նա
 խորհէր ազգաւ ՚ի վերայ նոցա թագաւորել, և
 նոքա ոչ առնուին յանձն: Վասն որոյ պաշա-
 րեալ զնոսա Արտաշեսի և երկիւղ մահու եղեալ
 ՚ի վերայ նոցա, բազում պատառմունք և ան-
 միաբանութիւնք ՚ի մէջ զօրացն և այլ ազգա-
 կանայն լինէին: Քանզի էին Արշաւրի թագա-
 ւորի որդիք երեք և դուստր մի. առաջին՝ նոյն
 ինքն արքայն Արտաշէս, երկրորդն Վարէն, եր-
 րորդն Սուրէն, և քոյր սոցին՝ որ անուանեալ
 Կոչի Կոչմ, կին զօրավարին ամենայն Արեաց ՚ի
 Հօրէն կարգեցեալ:

Իսկ Աբգարու համոզեալ զնոսա խաղաղա-
 նալ, ՚ի մէջ ամենեցունց հաստատէ զայս
 ինչ սահմանելով. թագաւորել Արտաշեսի հան-
 դերձ ծննդովք իւրովք՝ որպէս և խորհեցաւն,
 և զեղբարսն անուանեալ Պահլաւս՝ յանուն քա-

ղաքին իւրեանց և աշխարհին մեծի և քաջա-
 բերոյ. որպէս զի լինել նոցա պատուականագոյն
 և առաջին քան զամենայն նախարարութիւնս
 Պարսից՝ որպէս արդարեւ զարմն թագաւորաց:
 Եւ դաշինս և երդմունս ՚ի միջի հաստատեալ, զի
 թէ լեցի սպառել զարմից Արտաշեսի ՚ի պատա-
 նեաց, նոքա մատիցեն ՚ի թագաւորութիւնն:
 Եւ արտաքոյ ցեղի նորա թագաւորեցելոյ՝ ցեղս
 որոշել զնոսա երիս, կոչմամբ այսպիսեաւ. Վա-
 րենի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, և զքոյրն՝
 ասպահապետի Պահլաւ, յառնն տանուաւելու-
 թիւնէ զանունն որոշեալ:

Եւ ասն զսուրբն Գրիգոր ՚ի սուրենեանն
 Պահլաւէ, և զկամարականս ՚ի կարենեանն Պահ-
 լաւէ: Այլ զայսր գալոյն զորպիսութիւն ՚ի
 կարգին պատմեսցուք. միայն նշանակելով այժմ
 առ ընթեր Արտաշեսի, զի ծանիցես զազգս
 զայս մեծ, թէ հաւաստի արիւն Վաղարշակայ
 ւն. այս ինքն զարմ Արշակայ մեծի, ելբօր
 Վաղարշակայ:

Եւ այսոցիկ այսպէս կարգեցելոց, և զգիր
 ուխտին ընդ իւր առեալ Աբգարու՝ դառնայ ոչ
 առողջ մարմնով, այլ չարաչար ցաւովք ակ-
 տացեալ:

ԻԹ

Գարձ Աբգարու չարեւելից և տալ օգնականութիւն Արեւտայ 'ի մարտ ընդ Հերովդէի չորրորդապետի:

Իբրև գարձաւ Աբգարիոս չարեւելից, լուաւ նա զհռովմայեցւոց, թէ 'ի կասկածանս անկեալ են վասն նորա, որպէս թէ զլինի զօրու գնաց չարեւել Աբգար: Վասն որոյ յղէ առ գործակալս հռովմայեցւոց զպատճառս երթալոյն իւրոյ 'ի Պարսս, միանգամայն և զղիր ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս և ընդ եղբարս նորա՝ տայ տանել: Եւ նոքա ոչ հաւատացին նմա. վասն զի և թշնամիք չարախօսէին զնմանէ, Պիղատոս և Հերովդէս չորրորդապետ և Նիւսանիա և Փիլիպպոս: Իսկ Աբգարու եկեալ 'ի քաղաքն իւր յնդեսիայ, միաբանեաց ընդ Արեւտայ արքայի պատրիսցւոց, սատարս տալով նմա 'ի ձեռն Խոսրանայ որումն արծրունեոյ՝ մարտնչել ընդ Հերովդէի: Քանզի նախ զդուստրն Արեւտայ կին առեալ Հերովդէի, և անարգեալ 'ի բաց եթող. և զՀերովդէիադայ մեկնեալ յառնէ իւրմէ եհան կենդանեոյն, յաղագս որոյ սպանեալ զՅովհաննէս Մկրտիչ: Եւ եղև պատերազմ ընդ նա և ընդ Արեւ վասն անարգանաց դատերն. յորում սաստկապէս հարեալ սատակեցան զօրքն Հե-

րովդի յօգնականութենէ քաջացն Հայոց. որպէս յաստուածային գողցես տեսութենէ, վրէժս հատուցանել ընդ մահուան Մկրտչին:

Լ

Առաքումն իշխանացն Աբգարու առ Մառինոս, յորում տեսին զՓրկիչն մեր Քրիստոս, ուստի եղև սկեզքն հաւատոյն Աբգարու:

Ընդ այն ժամանակս եկաց 'ի գործ հաղարպետութեան կայսեր 'ի վերայ փիւնիկեցւոց և պաղեստինացւոց, Ասորւոց և Միջագետաց Մառինոս որդի Ստորգեայ. առ որ առաքեաց Աբգարիոս երկուս 'ի գլխաւորաց իւրոց, զՄար Իհաբ բղեշխն Աղձնեաց, և զՇամշազրամ նահապետ ապահունեաց տոհմին, և զԱնան հաւատարիմ իւր՝ 'ի քաղաքն Բեթբուբին, զգացուցանել նմա զպատճառս երթալոյն իւրոյ չարեւելս, ցուցանելով և զղիր ուխտին՝ որ ընդ Արտաշէս և ընդ եղբարս իւր, և առնել զնա թիկունս օգնականութեան: Որոց եկեալ գտին զնա յնլթերոյսոյն: Եւ նորա ընկալեալ զնոսա խաղաղութեամբ և մեծարանօք, առնէ պատասխանի Աբգարու. Մի կասկածեր 'ի կայսերէ սակս

այնր, միայն զի զհարկեալն լինով փութասցիս: Եւ նոցա դարձեալ անտի, ելին յերուսաղէմ տեսանել զՓրկիչն մեր Քրիստոս վասն լոյ համբաւուց սքանչելագործութեանցն. որում և ականատես եղեալ, պատմեցին Աբգարու: Ընդ որ զարմացեալ Աբգարու, հաւատաց ճշմարտապէս իբր յարգարեւ որդի Աստուծոյ, և ասէ. Այն զօրութիւնք ոչ մարդոյ են, այլ Աստուծոյ. զի չեք ոք ՚ի մարդկանէ որ կարէ զմեռեալս յարուցանել, բայց միայն Աստուած: Եւ քանզի ապականեալ էր մարմինն իւր ՚ի չարաչար ցաւոց, որ պատահեցին նմա ՚ի Պարսից աշխարհին յառաջ քան զեւթն ամ, և ՚ի մարդկանէ ոչ եղև նմա հնար բժշկութեան, ետ տանել նմա թուղթ աղաչանաց, գալ և բժշկել զնա ՚ի ցաւոցն, օրինակ զայս:

ԼԱ

Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն Յեսուս Քրիստոս:

Աբգար Արշամայ իշխան աշխարհի, առ Յեսուս Փրկիչ և բարերար, որ երևեցար աշխարհի երուսաղէմացւոց, ողջոյն:

Լուեալ է իմ վասն քոյ և վասն բժշկու-

թեանդ, որ լինին ՚ի ձեռս քո առանց դեղոց և արմատոց. զի որպէս ասի, տաս դու կուրաց տեսանել և կաղաց գնալ և զբորոտս սրբել, և զայս պիղծս հանես, և որ միանգամ չարչարեալ են երկար հիւանդութեամբք՝ բժշկես. դու և զմեռեալս յարուցանես: Եւ իբրև լուայ վասն քո զայս ամենայն, եդի ՚ի մտի իմում մի յերկուց աստի. կամ թէ դու աստուած իցես, իջեալ յերկնից գործես զայդ. կամ թէ որդի իցես դու Աստուծոյ, և զայդ առնես: Արդ վասն այնորիկ գրեցի ես առ քեզ՝ աղաչել զքեզ, զի աշխատ լինիցիս և եկեսցես առ իս և բժշկեսցես զհիւանդութիւնս, զոր ունիմ ես: Նա և լուայ զի Հրեայք արտնջեն զքէն և կամին չարչարել զքեզ. բայց քաղաք մի փոքրիկ և գեղեցիկ է իմ, և բաւական է մեզ երկոցունցս:

Որոց տարեալ զթուղթն, պատահեցին նմա յերուսաղէմ: Զայս վկայէ աւետարանական բանն, եթէ էին ոմանք ՚ի հեթանոսաց ելելոց առ նա. վասն որոյ ոչ համարձակին, որք լուանն, ասել ցՅիսուս, այլ ասեն ցՓիլիպպոս և ցԱնդրէաս. և նոքա ասեն ցՅիսուս: Իսկ ինքն Փրկիչն յայնմ ժամանակի յորում կոչեացն զնա, ոչ առ յանձն. բայց թղթոյ արժանի արար զնա, որ ունի այսպէս:

ԼԲ

Պատասխանի թղթոյն Արգարու, զոր գրեաց թու-
մաս Առաքեալն Հրամանաւ Փրկչին:

Երանի իցէ այնմ, որ հաւատայ յիս՝ իբրև
ոչ իցէ նորա տեսեալ զիս. զի գրեալ է վասն
իմ այսպէս. Զի որք տեսանեն զիս՝ ոչ հաւա-
տասցեն յիս, և որք ոչն տեսանեն՝ նոքա հա-
ւատասցեն և կեցցեն: Իսկ վասն այնր զի գրե-
ցեր դու առ իս գալ ինձ առ քեզ, արժան է
ինձ կատարել աստ զամենայն ինչ վասն որոյ
առաքեցայ ես: Եւ իբրև կատարեցից զայս,
ապա համբարձայց առ այն՝ որ առաքեացն զիս.
և յորժամ համբարձայց, առաքեցից զմի յաշա-
կերտաց աստի իմոց, զի զցաւս քո բժշկեսցէ,
և կեանս քեզ և որոց ընդ քեզ են շնորհեսցէ:

Զայս թուղթ եբեր Անան սուրհանդակ Ար-
գարու, ընդ որում և զկենդանագրութիւն
փրկչական պատկերին, որ կայ յեղեսացւոց քա-
ղաքին մինչև ցայսօր ժամանակի:

ԼԳ

Քարոզութիւն յԵղեսիայ Առաքելոյն Փաղէի,
և պատճէն թղթոյն Հնգեց:

Բայց յետ համբառնալոյ Փրկչին մերոյ՝ Թու-
մաս առաքեալ, մի յերկոտասանիցն, առաքեաց
մի յեւթանասնից անտի՝ զՓաղէոս, ՚ի քաղաքն
Եղեսիայ՝ բժշկել զԱրգար և աւետարանել ըստ
բանին Տեառն: Որոյ եկեալ ՚ի տուն Տուբիայ
իշխանի հրէի, զոր ասն լինել յազգէն բազ-
րատունեաց. որոյ խուսեալ յԱրշամայ՝ ոչ ու-
րացաւ զհրէութիւնն ընդ այլ ազգականս իւր,
այլ նոյն օրինօքն եկաց մինչև հաւատալ ՚ի
Քրիստոս: Եւ ել համբու նորա ընդ ամենայն
քաղաքն: Կուեալ Արգարու ասէ. Նա է վասն
որոյ գրեացն Յիսուս. և իսկոյն կոչեաց զնա:
Եւ եղև ՚ի մտանելն Փաղէի, տեսիլ մեծ երևե-
ցաւ Արգարու յերեսն Փաղէի. և յարուցեալ
՚ի դահոյիցն անկաւ ՚ի վերայ երեսաց իւրոց և
երկիր եպագ նմա. և զարմացան ամենայն իշ-
խանքն՝ որ շուրջն կային, զի ոչ գիտացին ըզ-
տեսին: Ասէ ցնա Արգար. Եթէ դու իցես ար-
գարեւ աշակերտ օրհնելոյն Յիսուսի, զոր ասաց
առաքել ինձ այսր, և կարող իցես բժշկել զցաւս
իմ: Պատասխանի ետ Փաղէ. Եթէ հաւատաս-

ցես 'ի Քրիստոս Յիսուս յորդին Աստուծոյ, տա-
ցին խնդրուածք սրտի քո: Ասէ ցնա Աբգար-
ես հաւատացի 'ի նա և 'ի հայրն նորա. վասն
որոյ կամեցայ առնուլ զզօրս իմ և գալ կոտո-
րել զՀրեայն, որ խաչեցին զնա, եթէ ոչ էր
արգելեալ վասն թագաւորութեանն հռովմա-
յեցւոց:

Եւ յայսմ բանէ սկիզբն արարեալ Քաղէի,
աւետարանեաց նմա և քաղաքի նորա. և եղեալ
ձեռն 'ի վերայ բժշկեաց զնա, և զԱբդիուս պա-
տազրոս իշխան քաղաքին և պատուական յա-
մենայն տանն արքայի. նա և զամենայն որ էին
'ի քաղաքին հիւանդք և ախտաժեարք, բժը-
կեաց: Եւ հաւատացին ամենեքեան. և մկրտե-
ցաւ ինքն Աբգար և ամենայն քաղաքն. և ըզ-
դուրս տաճարաց կոոցն փակեցին. և որ 'ի վե-
րայ բազնին և սեանն կային պատկերքն՝ ծած-
կեալ պատեցին եղեգամբ. և ոչ զոք ածէր բրու-
նութեամբ 'ի հաւատս, բայց օր ըստ օրէ յա-
ւելեալ 'ի հաւատացեալն բազմանային:

Իսկ Առաքելոյն Քաղէի զխոյրարար ոմն մե-
տաքսագործ մկրտեալ, և անուն կոչեցեալ Ադդէ,
ձեռնադրեալ 'ի վերայ Եղեսիայ, փոխանակ իւր
թողու առ արքայի: Եւ իւր առեալ հրովար-
տակ յԱբգարէ, զի ամենեքեան լուիցեն աւե-

տարանին Քրիստոսի, զայ առ Սանատրուկ քե-
ռորդի նորին, զոր կարգեալ էր 'ի վերայ աշ-
խարհին և զօրացն: Բայց Աբգար յօժարեցաւ
գրել թուղթ առ Տիրերիոս կայսր, որ ունի օրի-
նակ զայս:

Թուղթ Աբգարու առ Տիրերիոս:

Աբգար արքայ Հայոց, տեսուն իմում Տիրերի
կայսեր հռովմայեցւոց խնդալ:

Գիտելով իմ, թէ ոչ ինչ ծածկի 'ի քումմէ
թագաւորութենէդ, այլ իբրև զմտերիմ քո՝
աւելի ևս իմացուցանեմ 'ի ձեռն զրոյ: Զի Հը-
րեայք, որ բնակեալ են 'ի գաւառս պաղեստի-
նացւոց, ժողովեալ խաչեցին զՔրիստոս առանց
իրիք յանցանաց, 'ի վերայ մեծամեծ երախ-
տեացն՝ զոր արար առ նոսա, նշանս և սքան-
չելիս, մինչև զմեռեալս անգամ յարուցանել: Եւ
զիտեա, զի զօրութիւնքս այս ոչ են սոսկ մար-
դոյ, այլ Աստուծոյ: Զի և 'ի ժամանակին յո-
բում խաչեցինն զնա՝ արեգակն խաւարեցաւ, և
երկիր շարժեալ տատանեցաւ. և ինքն յետ երից
աւուրց յարեաւ 'ի մեռելոց և երևեցաւ բազ-
մաց: Եւ այժմ յամենայն տեղիս անուն նորա 'ի
ձեռն աշակերտաց նորա սքանչելիս մեծամեծօ

կատարէ. որ և առ իս ինքեան եցոյց յայտնապէս: Եւ արդ այսուհետև տէրութիւնդ քո գիտէ, որ ինչ արժան է հրամայել ՚ի վերայ ժողովրդեանն Հրէից, որք զայն գործեցին, և զրել ընդ ամենայն տիեզերս, զի երկրպագեսցեն Քրիստոսի իբրև ճշմարիտ Աստուծոյ: Ողջ լեր:

Պատասխանի թղթոցն Աբգարու ՚ի Տիբերեայ:

Տիբերիոս կայսր հռովմայեցւոց, Աբգարու թագաւորի Հայոց խնդալ:

Զթուղթ մտերմութեանդ քո ընթերցան առաջի իմ, վասն որոյ շնորհակալութիւն ՚ի մէնջ քեզ հասցէ: Թէպէտ և ՚ի բազմաց մեր լուեալ զայդ յառաջագոյն, եցոյց և Պիղատոս ստուգապէս վասն նշանացն նորա, և եթէ յետ յարութեանն ՚ի մեռելոց հաւատարիմ եղև բազմաց, թէ Աստուած է: Վասն որոյ և ես կամեցայ առնել զայդ, զոր և դու խորհեցար: Այլ քանզի սովորութիւն է հռովմայեցւոց՝ աստուած ՚ի հրամանէ թագաւորի միայնոյ ոչ նստուցանել, մինչև ոչ փորձեալ քննեսցի նա ՚ի սինկղիտոսէն, վասն որոյ և իմ յայտնեալ զբանս զայս սինկղիտոսին, արհամարհեաց սինկղիտոսն, զի ոչ քննեցաւ նա յառաջագոյն ՚ի

ամանէ: Այլ մէք տուաք հրաման ամենայն ումէք որում և հաճոյ թուեսցի Յիսուս, ընկալցին զնա ընդ աստուածս. և մահ այնոցիկ սպառնացեալ, որ չարախօս կայցեն զքրիստոնէից: Եւ վասն ժողովրդեանն Հրէից, որ յանդրգնեցան խաչել զնա, զորմէ լսեմ՝ թէ ոչ արժանի խաչի էր նա և մահու, այլ պատուի և երկրպագութեան, յորժամ առից պարապումն ՚ի պատերազմէս սպանիացւոց ապստամբողաց յինէն, քննեալ հատուցից նոցա զարժանն:

Կարձեալ գրէ թուղթ Աբգար առ Տիբերիոս:

Աբգար արքայ Հայոց, տեսուն իմում Տիբերի կայսեր հռովմայեցւոց խնդալ:

Զթուղթ գրեալ ըստ արժանի քոյոյ տէրութեանդ տեսի, և ընդ հրաման մտածութեանդ քո ուրախացայ. և եթէ ոչ ցասնուցուս ինձ, զործ սինկղիտոսիդ յոյժ այպանելի է. քանզի առ դոսա՝ ՚ի քննութենէ մարդկան տուեալ լինի աստուածութիւնն: Եւ արդ այսուհետև եթէ ոչ լինիցի հաճոյ Աստուածն մարդոյն, Աստուած լինել նա ոչ կարէ. և իբրև յայտնանէ մարդոյն արժան է քաւել զԱստուածն: Բայց քեզ տեսուն իմոյ հաճոյ թուեսցի առաքել զայլ ոք յերու-

սաղէմ փոխանակ Պիղատոսի, զի լուծցի նա անարգանօք յիշխանութենէն՝ յոր կարգեցեր զնա. վասն զի արար զկամս Հրէիցն, և խաչեաց զՔրիստոս ՚ի տարապարտուց առանց քոյոյ հըրամանի: Ողջ լինել քեզ ըզձամ:

Ձայս գրեալ Արգարու, զհաւասար թղթոյն եդ ՚ի դիւանի իւրում, որպէս և զայլն: Գրեաց և առ Ներսէհ մանուկ արքայ ասորեստանի ՚ի Բաբելոն:

Թուղթ Արգարու առ Ներսէհ:

Արգար արքայ Հայոց, որդւոյ իմոյ Ներսէհի խնդալ:

Ձգիր ողջունի քոյոյ տեսի, և զՊերոզ լուծի ՚ի կապանաց, և զՎնաս նորա թողնմա. և եթէ կամ իցէ քեզ, կարգեսցես զնա ՚ի վերակացութիւն Նինուէի, որպէս և կամիս: Այլ վասն այնր զի գրեցեր առ իս, թէ տուր ածել զայրդ բժիշկ, որ զնշանադ առնէ և քարոզէ այլ աստուած ՚ի վեր քան զհուր և զջուր, զի տեսից և լուայց դմա, նա ոչ էր բրժիշկ ըստ արուեստի մարդկան, այլ աշակերտ էր որդւոյն Աստուծոյ՝ արարչի հրոյ և ջրոյ. և վիճակ հասեալ ՚ի կողմանս Հայոց առաքեցաւ: Բայց յընկերաց նորա զլիաւորաց Սիմոն ա-

նուն, նա ՚ի կողմանս Պարսից առաքեալ է. խնդիր արարեալ լուիցես նմա, յորժամ և հայրն քո Արտաշէս: Եւ նա բժշկեսցէ զամենայն հիւանդութիւնս, և ճանապարհ կենաց ցուցցէ:

Եւ յաւել ևս գրել առ Արտաշէս արքայ Պարսից օրինակ զայս:

Թուղթ Արգարու առ Արտաշէս:

Արգար արքայ Հայոց, Արտաշէսի եղբոր իմում Պարսից արքայի խնդալ:

Գիտեմ զի արդ լուեալ է քո վասն Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ, զոր խաչեցին Հրեայքն. որ յարեան ՚ի մեռելոց, և առաքեաց զաշակերտան իւր ընդ ամենայն տիեզերս՝ ուսուցանել ընդ հանուր: Եւ մի յաշակերտաց նորա զլիաւորաց Սիմոն անուն՝ է ՚ի կողմանս քոյոյ տէրութեանդ: Արդ խնդիր արարեալ գտցես զնա, և նա բժշկեսցէ զամենայն ախտս հիւանդութեանց՝ որ ՚ի ձեզ, և ճանապարհ կենաց ցուցցէ. և հաւատացես բանի նորա, զու և եղբարք քո և ամենեքեան, որ հնազանդին քեզ կամաւոր: Զի ախորժելի է ինձ, զձեզ ըստ մարմնոյ ազգականս՝ լինել ինձ մտերիմ հարազատս և ըստ հոգւոյ:

Եւ մինչ դեռ պատասխանի այսց թղթոյ ոչ

էր ընկալեալ, վախճանի Աբգարիոս, թագաւորեալ ամն երեսուն և ութ:

ԼԳ

Յաղագս վկայութեան Առաքելոյն մերոց:

Յետ մահուանն Աբգարու բաժանի թագաւորութիւնն Հայոց յերկուս. քանզի Անանուն որդի նորա կապեաց թագ՝ թագաւորել յնդեսիայ, և քեռորդի նորա Սանատրուկ ՚ի Հայս: Գտանի որ ինչ առ սոցա ժամանակաւ՝ յառաջագոյն գրեալ յայլոց, զգալուստ Առաքելոյն ՚ի Հայս, և հաւատալ Սանատրկոյ, և թողուլ ըզհաւասն յերկիւղէ նախարարացն Հայոց, և կատարումն Առաքելոյն և որք ընդ նմա՝ ՚ի գաւառին Շաւարշան՝ որ այժմ կոչի Արտազ, և պատառումն քարին և յիրար գալ և ընդունել զմարմին Առաքելոյն, և առնուլ անտի աշակերտացն և թաղել ՚ի դաշտին. և մարտիրոսանալ թագաւորի դստերն Սանդխտոյ հուպ ՚ի ճանապարհն. և աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցունց, և փոխել յառապարն: Այս ամենայն, որպէս ասացաք, այլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ, ոչ ինչ կարեւորագոյն համարեցաք

ոճով երկրորդել: Գոյնպէս և որ ինչ վասն կատարմանն Ազդէի աշակերտի Առաքելոյն յնդեսիայ յորդուոյն Աբգարու, գտանի յայլոց պատմեալ յառաջագոյն քան զմեզ:

Որ իբրև թագաւորեաց յետ մահուան հօրն, ոչ եղև ժառանգորդ հայրենի առաքինութեանն, այլ եբաց զտաճարս կռոյն և կալաւ զպաշտօն հեթանոսութեանն: Եւ յղեաց առ Ազդէ, զի արասցէ նմա խոյր բեհեզեայ անգուածով ոսկոյ, որպէս յառաջագոյն առնէր հօրն նորա: Եւ պատասխանի ընկալաւ, թէ ոչ արասցեն ձեռք իմ խոյր զագաթան անարժանի, որ ոչ երկրպագէ Քրիստոսի Աստուծոյ կենդանոյ: Եւ իսկոյն հրամայեաց միում ՚ի զինակրացն կտրել զոտս նորա սրով: Արոյ երթեալ, և տեսեալ զնա՝ զի նստէր յաթոռ վարդապետութեանն, էած սուսերաւ և ՚ի բաց կտրեաց ըզսրունս նորա. և նոյն ժամայն աւանդեաց զոգին: Զայս ծայրաքաղ արարեալ համառօտ յիշատակեցաք, որպէս զառ ՚ի յայլոց պատմեալ նախկին:

Բայց վիճակեցաւ Հայոց և Բարդուղիմէոս Առաքեալ, որ և կատարեցաւ առ մեզ յԱրեւբանոս քաղաքի: Իսկ զՍիմոնէ, որ Պարսիցն վիճակեցաւ, ոչ զհաւաստին կարեմ պատմել

եթէ զինչ գործեաց և կամ ուր կատարեցաւ: Քանզև պատմի յոմանց, Սիմոնի ումեմն Առաքելոյ կատարիլ ՚ի Վերիսփորայ. և թէ նա իցէ ճշմարտիւ, և թէ էր աղագաւ գալուստ նորա անդր, ոչ գիտեմ: այլ միայն նշանակեցի, զի գիտացես՝ թէ ոչ ինչ մնայ յիմէ ջանից պատմել քեզ զամենայն, որ ինչ անկ է:

ԼԵ

Վասն Սանատրուց թագաւորութեանն, և սպանման ճննդոցն Աբգարու, և վասն Հեղինեայ տիկնոջ:

Սանատրուկ թագաւորեալ, զօրս ժողովէ ՚ի ձեռն քաջացն բազրատունեաց և արծրունեաց դայեկաց իւրոց, իջանել տալ պատերազմ ընդ որդիսն Աբգարու, զի բոլորին տիրեսցէ թագաւորութեան: Եւ մինչ գեռ նա յայտ էր, աստուածային իմն ակնարկութեամբ խնդրեցաւ վրէժ մահուանն Աբգէի յորդոց Աբգարու: Քանզև սին կճեայ կանգնել տայր յնդեսիայ ՚ի վերնատունն ապարանից իւրոց, և ինքն ՚ի ներքոյ կալով հրամայէր զորպէսն առնել որ զերծեալ յունողացն, անկաւ ՚ի վերայ նորա և խորտակեաց զտան և սատակեաց:

Եւ իսկոյն պատգամ բնակչաց քաղաքին եկն առ Սանատրուկ, խնդրելով պայման ուխտի, զի մի վրդովեսցէ զնոսա ՚ի քրիստոնէութեան հաւատոց, և նոքա տացեն զքաղաքն ՚ի ձեռս և զգանձս թագաւորին: Զոր արարեալ, յետոյ ստեաց. նա և զամենայն զաւակ տանն Աբգարու մաշեաց սրով, բայց յաղջկանց՝ զոր եհան ՚ի քաղաքէն բնակել ՚ի կողմանս Հաշտենից: Սապէս և զգլուխ կանանցն Աբգարու, որում անուն էր Հեղինէ, առաքեաց յիւրային քաղաքն բնակել ՚ի Սառան, ՚ի վերայ թողլով նմա զտիկնութիւնն ամենայն Միջագետաց, փոխանակ բարեացն զոր գտեալ էր ՚ի ձեռն նորա յԱբգարէ:

Այս Հեղինէ վարդարեալ հաւատովք, որպէս և զայր իւր զԱբգար, ոչ հանդուրժեաց բնակել ՚ի մէջ կռապաշտիցն. այլ չոգաւ յնրուսաղէմ յաւուրս Կղաղեայ, ՚ի սովին՝ զոր մարգարէացան Ագարոս. և տուեալ զամենայն գանձս իւր յնդիպտոս, և գնեաց ցորեան բազում յոյժ և բաշխեաց ամենայն կարօտելոց. որում և վկայէ Յովսէպոս. որոյ և շերիմ նշանաւոր կայ առաջի զրանն յնրուսաղէմ մինչև ցայսօր ժամանակի:

Լ Զ

Յաղագս նորոգման Մծբին քաղաքի, և անուանա-
կոչութեանն Սանատրկոյ, և մահուան նորին:

Այլ որ ինչ գործք եղեալ Սանատրկոյ, ոչ
ինչ յիշատակաց արժանի համարեցաք բայց ՚ի
շինուածոց Մծբին քաղաքի: Զի ՚ի շարժմանէ
խախտեալ, քակեաց և վերստին շինեաց պայ-
ծառագոյն, և պարսպեաց կրկին պարսպով և
պատուարաւ. և զինքն անդրի ՚ի միջին հաս-
տատեաց, մի դրամ ՚ի ձեռն ունելով. որ նշա-
նակէ այսպիսի ինչ, եթէ ՚ի շինել քաղաքիս
ամենայն դանձքս ծախեցան, և այս միայն մնաց:

Բայց թէ ընդէր Սանատրուկ կոչեցաւ, ա-
սելի է: Քանզի յաւուրս ձմերայնոյ ճանապար-
հորդեալ ՚ի Հայս քոյր Աբգարու Օդէ, պատա-
հէ բքոյ ՚ի լերինս Կորդուաց. ցրուեաց զամե-
նեսեան մրբիկ, մինչ ոչ գիտելով ընկեր զընկեր՝
ընդ որ վարեցաւ: Իսկ դայեկին նորա Սանոտայ,
քեռ Բիւրատայ բազրատունւոյ, կնոջ Խոսրենայ
արծրունւոյ, առեալ զմանուկն, քանզի տղայ
էր, եղ ՚ի մէջ ստեանց իւրոց, մնալով ՚ի ներ-
քոյ ձեանն զերիս տիւս և զերիս զիշերս: Զորմէ
առասպելաբաննն, եթէ կենդանի իմն նորահը-
րաշ սպիտակ յաստուածոցն առաքեալ պահէր

զմանուկն: Բայց որչափ եղաք վերահասու, այս-
պէս է. շուն սպիտակ ընդ խնդրական լեալ, պա-
տահեաց մահկանն և դայեկին: Արդ կոչեցաւ
Սանատրուկ, ՚ի դայեկէն զանուանակոչութիւնն
առեալ, որպէս թէ տուրք Սանոտայ:

Սա թագաւորեալ յերկոտասաներորդի ամի
Արտաշէսի Պարսից արքայի, կեցեալ ամս երե-
սուն՝ մեռաւ յորսի, նետիւ ուրուք դիպեալ
փորոտեացն. իբր թէ վրէժս հատուցեալ ընդ
չարչարման սրբոյ դատերն: Աերուբնայ որդի
Ափշաղարայ դպրի գրեաց զամենայն գործս, որ
ինչ յաւուրս Աբգարու և Սանատրկոյ, և եղ ՚ի
գիւանին յեղեսիայ:

Լ Է

Թագաւորել Նրուանդայ և կոտորել զորդեան Սա-
նատրկոյ, և զերժանել Արտաշէսի փախստեամբ:

Յետ մահուանն Սանատրկոյ շփոթի թագա-
ւորութիւնն: Քանզի Նրուանդ ոմն, որդի կնոջ
արշակունւոյ, թագաւորէ յութերորդ ամի Դա-
րեհի վերջնոյ: Եւ ունին զըոյցք յաղագս նորա
այսպէս: Կին ոմն յազգէ արշակունեաց, անձամբ
խարստի և խոշորագեղ, վարար, զոր ոչ ոք զի-

մագրաւեաց առնուլ կնութեան, ծնանի երկուս մանկունս յանկարգ խառնակութենէ, որպէս Պասիփայէ զՄինտովրոս: Եւ ՚ի զարգանալ մանկանցն կոչեն անուանս Երուանդ և Երուազ: Եւ ՚ի չափ հասեալ Երուանդայ, լինի սրտեայ և անդամովք յաղթ: Սա ՚ի բազում իրս վերակացու առաջնորդութեամբ առաքեալ Սանատրկոյ, գտանի երևելի. մինչև ամենայն նախարարացն Հայոց առաջին լինել. և խոնարհութեամբ և առատաձեռնութեամբ զամենայն ոք յինքն յանգուցանէր: Եւ ՚ի մեռանելն Սանատրկոյ, միաբանեալ թագաւորեցուցին զնա առանց արանց յազդէն բազրատունեաց լինել թագադիր:

Բայց ՚ի թագաւորելն իւրում Երուանդ, կասկած ունելով յորդուցն Սանատրկոյ, կոտորէ զամենեսեան: Թուի թէ վրէժս հատուցաւ սպանման որդուցն Աբգարու: Բայց մի ոմն տղայ Արտաշէս անուն, զոր առեալ ստընտուի նորա, փախեալ ՚ի կողմանս Հերայ՝ ՚ի հովուականս Մաղխաղանի, լուր առնելով դայեկի նորա Սըմբատայ, որդույ Բիւրատայ բազրատունույ, ՚ի Սպեր գաւառի, ՚ի շէնն Սմբատաւանի: Արդ իբրև լսէ Սմբատ, որդի Բիւրատայ, զթօթն Սանատրկոյ և զգոյժ կոտորման որդուց նորա, առեալ զերկուս դստերս իւր՝ զՍմբատանոյշ և

զՍմբատուհի, նստուցանէ ՚ի Բայբերդի, արաքաջս թողլով ՚ի վերայ ամրոցին. և ինքն հանդերձ միով կնաւ իւրով և սակաւ արամբք դայ անցանէ ՚ի Էնդիր մանկանն Արտաշէսի: Որում իրազգած եղեալ արքային Երուանդայ, հետսյոյցս առաքէ, վասն որոյ բովանդակ ժամանակս ընդ երեսս լերանց և դաշտաց այլակերպեալ շոջելով հետի հանդերձ մանկամբն, անուցանէ ՚ի հովուականս և յանդէորդս, մինչև պարսպ գտեալ ժամ, անցանէ առ Պարեհ արքայ Պարսից: Եւ քանզի այր քաջ էր Սմբատ և ծանօթ յառաջագոյն, պատուի մեծապէս ընդ զորազլուխն Պարսից, որպէս և մանուկն ընդ որդիս թագաւորին, անդի բնակելոյ առեալ զՔատ և զՈղոմն կոչեցեալ գաւառս:

ԼԸ

Որ ինչ ջան Երուանդայ վասն ՚ի բուռն ամեւոյ զմանուկն Արտաշէս և ՚ի բաց թողոյ զՄեջագետս:

Բայց Երուանդայ զմտաւ ամեալ, թէ որպիսի չար թագաւորութեան նորա սնանի ՚ի Սարս, ինէթ սրտի լեալ՝ ոչ հեշտայլ էր նմա քուն: Հանապաղ ՚ի յալթնութեան յայն հոգալով,

նաև ՚ի քուն անուրջս ահագինս նմին իրի տեսանէր: Վասն որոյ ՚ի ձեռն հրեշտակաց և պատարագաց խնդրէր հաշտեցուցանել զարքայն Պարսից, տալ ՚ի ձեռս զԱրտաշէս. ասելով, թէ Արիւն իմ և հարազատութիւն, ընդէր անուցանես զՄարդ Արտաշէս հակառակ ինձ և իմոյ թագաւորութեանս, լսելով բանից Սմբատայ յեղուզակի, որ ասէ, թէ որդի է Արտաշէս Սանատրկոյ. և զորդի հովուաց և զանդէորդաց ջանայ առնել արշակունի, և արիւն քո և հարազատութիւն համբաւելով զնմանէ: Նա չէ որդի Սանատրկոյ, այլ ընդ խաբս գտեալ Սմբատայ զմար ոմն տղայ, բաջաղի: Նոյնպէս և առ Սըմբատ յղէր բազում անգամ, թէ ընդէր այդ քո անտի աշխատութիւնդ. խաբեալ ՚ի ստնտուէդ, անուցանես զորդի Մարիդ հակառակ ինձ: Եւ լսէ ոչ սիրելոյ բանս պատասխանեաց: Յայնժամ առաքէ Երուանդ և սատակէ զքաջսն ՚ի Բայբերդի, գերեալ զգստերսն Սմբատայ՝ պահէ յամբողջին յԱնի ոչ վատթարապէս:

Բայց թիկունս առնել Երուանդայ զհռովմայեցիս՝ ոչ ինչ վտանգի ՚ի թագաւորութեանն Վեսպիանու և Տիտոսի, թողլով ՚ի նոսա զՄիջագետս: Եւ յայնմ հետէ բարձաւ իշխանութիւնն Հայոց ՚ի Միջագետաց. և հարկս առա-

ւելագոյնս տայր Երուանդ ՚ի Հայոց: Իսկ գործակալացն հռովմայեցոց մեծապէս հանդերձեալ զքաղաքն Եդեսիայ, ՚ի նմա հաստատեն զտունս զանձուց հարկաց ժողովելոց ՚ի Հայոց, ՚ի Միջագետաց և յասորեստանեաց: Եւ ժողովեն ՚ի նմա զամենայն դիւանս, և կարգեն դպրոցս երկուս. մի՛ զբունն իւրեանց զԱսորին, և մեւս ևս զՅոյնն. և զգիւանն հարկաց և զմեհենականն, որ կայր ՚ի Սինոպ պոնդացոց, անդր փոխեն:

ԼԹ

Յաղագս շինուածի Երուանդաշատ քաղաքի:

Յաւուրս սորա փոխին արքունիքն յԱրմաւիրն անուանեալ բլոյն. քանզի էր հեռացեալ գետն Երասխ, և յերկարել ձմերայնոյն, և ՚ի դառնահոտ հնչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն, ոչ ուստեք արբուցումն բաւական թագաւորականին գտանէր տեղոյ: Բնդ որ նեղեալ Երուանդայ, նա և ամրագունի ևս տեղոյ եղեալ ՚ի խնդիր, փոխէ զարքունիսն յարեմուտս կոյս ՚ի քարակտուր մի բլուր, զորով պատ առեալ Երասխայ ընդգէմ Ախուրեանն հոսի գետ: Պարսպէ զբլուրն, և ՚ի ներքսագոյն քան զպա-

րիսպն ընդ բազում տեղիս կտրեալ զքարինսն մինչև յատակս բլրոյն հաւասար գետոյն, մինչև դիմել ջուրց գետոյն ՚ի փորուածն, յըմպելեաց պատրաստութիւն: Զմիջնաբերդն ամրացուցանէր բարձր պարսպօք, և զրուեսս պղնձիս կանգնէր ՚ի միջոցի պարսպին, և ելանելիս երկաթիս ՚ի ներքուստ ՚ի վեր մինչև ցղուռնն. և ՚ի նմա որոգայթս իմն ծածուկս ընդ մէջ աստիճանացն, որպէս զև ըմբռնեսցի՝ թէ ոք գալտ ելանելով դաւել կամիցի զարքայն: Եւ էր, ասնն, երկդիմի որպէս զև մինն լիցի սպասաւորացն արքունի և ամենայն ելեմտից ճանապարհ տուրնջնային, իսկ մեւսն գիշերային և մարդադաւաց:

Խ

Թէ որպէս շինեաց զԲագարան քաղաք կոոց:

Բայց Երուանդ շինեալ զքաղաքն իւր, և փոխեալ անդր զամենայն ինչ յԱրմաւրայ ուրոյն ՚ի կոոցն, զոր ոչ օգուտ իւր համարեալ յիւրն փոխել ՚ի քաղաքն, զև մի՛ ՚ի գալն և ՚ի զոհել անդ աշխարհի, ոչ զգուշութեամբ պահեսցի քաղաքն. այլ հեռագոյն ՚ի նմանէ իբր քառատուն ասպարիսաւ զհիւսիսով՝ նման իւր քա-

ղաքին շինեաց քաղաք փոքր ՚ի վերայ գետոյն Ախուրենայ, և անուանեաց Բագարան, այս ինքն թէ ՚ի նմա յօրինեալ է զկազմութիւն բազնացն: և փոխեաց անդր զամենայն զկուռսն որ յԱրմաւիր: Եւ մեհեանս շինեալ զեղբայր իւր զերուազ քրմապետ կացուցանէր:

ԽԱ

Վասն տնկելոց զանտառն, որ կոչի Ծննդոց:

Տնկէ և մայրի մեծ ՚ի հիւսիսոյ կողմանէ գետոյն, և որմովք ամրացուցանէ, արգելլով ՚ի ներքս այժեմունս երագունս, և զեղանց և զեղջերուաց ազգ, և ցիռս և վարազս. որք ՚ի բազմութիւն աճեցեալ լցին զանտառն, որովք ուրախանայր թագաւորն յաւուրս որսոց: Եւ անուանէ զանտառն Ծննդոց:

ԽԲ

Վասն ձեռակերտին, որ կոչի Երուանդակերտ:

Քաղցր է ինձ ասել և յաղազս զեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն

ինքն Երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուածովք: Քանզի զմիջոց հովտին մեծի ընու մարդկութեամբ և պայծառ շինուածովք, լուսաւոր որպէս ական բիբ. իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկոցաց և հոտարանաց կազմութիւն, որպէս շուրջ զբբովն զայլ բոլորակութիւն ական: Իսկ զբազմութիւն այգեստանոյ, իբր զարտեանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր. որոյ հիւսիսային կողմանն զիր կարակնաձև՝ արդարեւ գեղաւոր կուսից յօնից դարեանդաց համեմատ: Իսկ ՚ի հարաւոյ հարթութիւն դաշտաց, ծնօտից պարզութեան գեղեցկութիւն. իսկ գետն բերանացեալ դարաւանդօք ավանցն՝ զերկթերթիան նշանակէ շրթունս: Եւ այսպիսի գեղեցկութեան զիր՝ անբթթելի իմն գողցես ՚ի բարձրաւանդակ թագաւորանիստն զհայեցուածն ունի. և արդարեւ բերրի և թագաւորական դաստակերտն:

Չայս ամենայն զգործեցեալն Երուանդայ՝ պարգևէ մեծն Տրդատ մարդկան ազգին կամնարականաց, որպէս զմտերմաց և արեան կցորդաց ազգին արշակունեաց. զոր յիւրում տեղին պատմեսցուք:

Բայց ասն զԵրուանդայ՝ ըստ հմայից զբժնեայ գորով ական հայեցուածով. վասն որոյ ընդ այգանալ աշարջացն սովորութիւն ունել

սպասաւորացն արքունի՝ վէմն որձաքարեայս ունել ընդդէմ Երուանդայ, և ՚ի հայեցուածոցն գժնութենէ ասնն պայթել որձաքար վիմացն: Բայց այս կամ եղիցի սուտ և առասպել և կամ դիւական ինչ առ իւր ունել զօրութիւնս, զի այսպէս հայեցուածոցն անուամբ վնասեսցէ զորս կամի:

ԽԳ

Թէ՛ որպէս Սմբատայ օգնական արարեալ զնախաւարս Պարսից՝ խնդրէ թագաւորեցուցանել զԱրտաշէս:

Իսկ ՚ի զարգանալ մանկանն Արտաշէսի, և ՚ի բազում արութիւնս քաջութեան ցուցանել դայեկին Սմբատայ, հաճեալ ընդ նա նախարարք Արեաց, մաղթեն զթագաւորն տալ նմա պարգևս զինչ և խնդրեսցէ: Եւ յանձն առեալ թագաւորին, ասէ ցնախարարն. Տեսէք զինչ կամի այրն քաջ: Եւ նոքա ասնն. Անմահ բարերարութիւնդ քո. ոչ այլ ինչ կամի Սմբատ, քան թէ զարիւնդ քո և հարազատութիւն, զԱրտաշէս որդի Սանատրկոյ զմերժեալն ՚ի թագաւորութենէ իւրմէ, հաստատել յիւրում թագաւորութեանն: Եւ յանձն առեալ արքային ար-

քայլից, տայ ՚ի ձեռն Սմբատայ մասն ինչ ՚ի զօրացն ասորեստանի և զզօրս Ատրպատականի, զի տարեալ զԱրտաշէս հաստատեսցեն ՚ի դահն հայրենի:

ԽԳ

Յաղագս լսելոյ Նրուանդայ զգալն Արտաշեսի, և զուժարեալ զզօրս ՚ի պատրաստութիւն պատերազմի:

Լուր հասանէ առ Նրուանդ յուտէացւոց զաւառին, եթէ զուժարեաց արքայն Պարսից զօր բազում ՚ի ձեռն Սմբատայ, զի ՚ի վերայ քօ խաղացեալ աճցէ զմանուկն Արտաշէս ՚ի թագաւորութիւն իւր: Զայս իբրև լուաւ Նրուանդ, եթող անդէն զբազումն ՚ի նախարարացն կողմ նապահոս, և ինքն զնաց ՚ի քաղաքն իւր փութանակի, կուտել առ ինքն զզօրս Հայոց և զՎրաց և զկողմանցն Կեսարու, այլ և զՄիջագետացն աղերսիւք և տրովք: Եւ էին աւուրք զարնայնոյ. վասն որոյ երազ ժողովեցան զօրքն ամենայն. նա և Արգամ տանուտէր աղգին Մուրացան, որ ՚ի ծննդոցն Աժդահակայ, ամբօխ հետեակաւ: Քանզի էր Նրուանդայ դարձուցեալ ՚ի նա զգահն երկրորդական, զոր հանեալ էր

՚ի նոցանէ Տիգրանայ և տուեալ էր իւրում քեւառնն Միհրդատայ. իսկ յետ մահուանն Միհրդատայ՝ ոչ լինէր ումէք տուեալ, մինչև Նրուանդայ դարձուցանել զնա առ Արգամ: Եւ ոչ միայն նմա, այլ և ամենայն նախարարացն տայր պարզևս, և զօրացն ամենեցուն պարզևէր առ առապէս:

ԽԵ

Քէ իրպէս ընդ մուտն Արտաշեսի յիւր աշխարհն աջողեցաւ գործն:

Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշեսիւ աճապարէր հասանել ՚ի սահմանս ուտէացւոց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն, նա և նախարարքն զորս եթող Նրուանդ: Զայն իբրև լուան այլ նախարարքն Հայոց՝ լուծանէին լքանէին և զատչել յՆրուանդայ խորհէին. նա և զայն ևս տեսանէին, եթէ զօրքն հռովմայեցւոց ոչ հասանեն նմա ՚ի թիկունս: Իսկ Նրուանդ առաւել ևս յորդորագոյն տայր զպարզևսն, և բաշխէր միոյ միոյ ումէք ՚ի նոցանէ զգանձսն. և որչափ առատանայր, առաւել ևս ատել լինէր: Քանզի գիտէին ամենեքեան, եթէ

ոչ առ առատութեան տայ, այլ առ երկիւղի վատնէ: Եւ ոչ այնչափ սիրելի զայնոսիկ առնէր՝ որոց շատն տայր, քան թէ թշնամի զայնս՝ որոց ոչն տայր պերճագոյնս:

Խ Զ

Նրուանդայ պատերազմ ընդ Արտաշիսի և փախուստ, և առումն քաղաքի նորա և մահ:

Բայց Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսիւ ելանէ առ ափն ծովուն Գեղամայ, զթիկամբք Արագածն կոչեցեալ լերինն. ածուպարէին հասանել ՚ի բանակն Նրուանդայ: Առ ոչինչ համարեալ զբազմութիւն զօրաց նորա, միայն կասկածէին ՚ի Մուրացանէն Արդամայ, զի այր քաջ էր և բազմաց տէր օրհաւորաց: Եւ ճամբարն Նրուանդայ էր բացագոյն ՚ի քաղաքէ նորին աւելի քան երեքհարեւր ասպարիսու ՚ի հիւսիսոյ ՚ի վերայ գետոյն Ախուրեան: Զայս իբրև լսէր Նրուանդ, հանէր ընդ առաջ զբազմութիւն զօրացն, և ճակատէր ոչ հեռի յիւրմէ բանակէն: Իսկ Արտաշիսի առաքեալ պատգամ առ Արգամ նահապետ Մուրացանաց հանդերձ բազում երգմամբք, թողուլ ՚ի վերայ նորա զօրինչ գտեալ է յնրուանդայ, և կրկին այլ յաւե-

լուլ միայն զի զնրուանդ թողեալ ՚ի բաց զընացէ:

Եւ իբրև հանդէպ ճակատուն Նրուանդայ ելին նշանք Արտաշիսի, Արգամայ առեալ զբազմութիւն հեռակացն՝ ՚ի կողմ ելանէր: Եւ Սմբատ հրամայէր զփողն պղնձիս հնչեցուցանել. և յառաջեալ զճակատն իւր, իբրև զարծիւ յերամն կաքաւուց խոյանայր: Իսկ նախարարքն Հայոց, որ յաջ և յահեակ թևն էին, ՚ի նա խառնեալ միանային: Եւ զօրքն Վրաց, հանդերձ արքայիւն իւրեանց Փարամանաւ, թէպէտ և յանդուզն յարձակմամբ յառաջեալ բախէին, արագապէս դառնային ՚ի մեւս կողմն փախուցեալ: Եւ անդ էր տեսանել կոտորած անհնարին զգնդին Նրուանդայ և զօրաց Միջագետաց: Եւ ՚ի խառնակել այսպիսի ճակատուց, պատահեն Արտաշիսի արք քաջք տաւրացիք, որոց զողիս ՚ի բաց եղեալ, Նրուանդայ պայմանեալ սպանանել զԱրտաշէս: Որոց զիպեալ հետի ընդ մջ անցանէր Գիսակ որդի ստնտուին Արտաշիսի, և սատակեալ գնոսա, ուր և զկէս դիմաց նորա ՚ի վայր բերեալ սուսերաւ, զյաղթութիւն ստացեալ՝ մեռանի ՚ի վերայ այսպիսեացս: Եւ մնացեալ զօրքն ՚ի փախուստ դառնային:

Իսկ Երուանդ ձիովն իւրով բովանդակ ասպարէզս անցեալ, ելանէ ՚ի խանս կարգեալս ՚ի բանակէն իւրմէ ՚ի քաղաքն իւր, հեծեալ ՚ի նոր ձիս հանգոյց ՚ի հանգուցէ փախչել: Եւ քաջն Սմբատ զհետ մտեալ, սաստկագոյն վարէր զնա ՚ի գիշերի մինչև ցգուռն քաղաքին: Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ՚ի կողմն երուանդական գնդին, նսեմաւ ՚ի վերայ դիականցն բանակէին: Իսկ Արտաշեսի հասեալ Երուանդայ, ընդ շրջապատեալ առագաստն ՚ի կաշոյ և ՚ի կտաւէ պարբսպին էջ, և ՚ի խորանս նորա բնակեցաւ զայն գիշեր: Եւ այգուն եղելոյ՝ տիրաբար արարեալ, զսպանեալսն թաղել հրամայեաց. և անուանեաց զհովիտն, ուր ՚ի վերայ դիակացն բանակեցաւ, Մարաց մարգ. և զտեղի ճակատուն՝ Երուանդավան, որ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի. այս ինքն եթէ յայսմ տեղւոջ վանեաց զԵրուանդ: Եւ ինքն չուեաց ՚ի քաղաքն Երուանդայ. յառաջ քան զմիջօրեայ հասեալ ՚ի դաստակերտն Երուանդայ, և միաբան գոչմամբ հրամայեաց աղաղակել զօրացն՝ Մար ամատ, որ թարգմանի Մարս եկն. յիշեցուցանելով զթշնամանն, զոր յղէր Երուանդ առ թագաւորն Պարսից և առ Սմբատ, Մար զնա կոչելով: Յայսմ ՚ի սոյն ձայն անուանեցաւ զաստակերտն Մարմէտ, իբր ՚ի

կամաց Արտաշեսի, բառնալ զանուն Երուանդայ ՚ի տեղւոջն. այս պատճառ է անուանակոչուած թեան դասուակերտին:

Յայց Սմբատայ գիշերոյն զհետ Երուանդայ եկեալ սակաւ վաշտկանաւ, գգուռն քաղաքին պահէր մինչև ՚ի գալն Արտաշեսի և զօրացն ամենեցուն: Եւ ՚ի մարտնչել քաջացն ընդ ամրոցին, անձնատուրք եղեն մարդիկ ամրոցին, և բացին գգուռն քաղաքին: Իսկ մի ոմն ՚ի զինուորացն մտեալ եհար վաղերբ զգլուխն Երուանդայ, և ցրուեաց զուղիղն ՚ի յատակ տանն. և այսպիսի ջախմամբ վախճանեցաւ, կալեալ զթագաւորութիւնն ամս քսան: Բայց Արտաշեսի յիշեալ թէ խառնուած արշակունւոյ է Երուանդ, հրամայէ զգի նորա թաղել մահարձանօք:

ԽԵ

Թագաւորել Արտաշեսի և առնել բարի իւրոց երախտաւորացն:

Յետ մահուան Երուանդայ մտեալ Սմբատայ զարքունականն յուզէր զգանձան. և գտեալ զթագն Սանատրկոյ արքայի, զնէ ՚ի զլուխն Արտաշեսի և թագաւորեցուցանէ ՚ի վերայ ամե-

նայն երկրիս Հայոց ՚ի քսան և իններորդի ամի Դարեհի Պարսից արքայի: Իսկ Արտաշեսի առեալ զԹագաւորութիւնն, տայ պարգևս զօրացն Մարաց և Պարսից, և արձակեաց յաշխարհն իւրեանց: Տայ և առնն քաջին և պատուականին Արգամայ զխոստացեալ զահն երկրորդական, և պսակ յակնթակապ, և զինդ յերկոսին ականջսն, և կարմիր զգեստ միոյ օտինն. տարգալ ունել ոսկի և պատառաքաղ, և ոսկեղինօք ըմպել նուազօք: Եւ ոչ ինչ ընդհատ յայց պատուոց տայ դայեկին իւրոյ Սմբատայ, բայց միայն յերկուց գնդաց և ՚ի կարմիր կօշիկ. և աւելի քան զհայրենական զիւր Թագակապ ասպետութիւնն և զիշխանութիւն արեւմտեայ զօրուն, հաւատայ ՚ի նա զամենայն զօրս Հայոց, և զբոլոր աշխարհիս զգործակարս և զհամօրէն տունն արքունի: Եւ զներսէս զորդի որդւոյ իւրոյ ստընտուին Գիսակայ՝ ազգ զնա սերելով, անուն կոչէ զնահատակութեանցն հօրն, Գիմաքսեան. քանզի, որպէս ասացաքն, զկէս զիմացն սուսերաւ ՚ի վայր բերին ՚ի վերայ Արտաշեսի:

Պատմի սորա ՚ի նոյն աւուրս սերեալ ազգ և զորդինն Տուրայ, պատանիս հինգ հանդերձ տասամբ, յանուն հօրն իւրեանց տրունիս. ոչ

վան արութեան ինչ գործոց, այլ միայն վանքսութեան հօրն նոցա, զոր առնէր ՚ի տանէն արքայի աւ Սմբատ, քանզի ընտանի էր Երուանդայ, սակս նորին և սպանաւ ՚ի նմանէ:

ԽԸ

Սպանումն Երուազայ, և շինել միւսոց Բաղարանի, և հարկել Արտաշեսի հւովմայեցւոց:

Զինի այսորիկ հրաման տայ Սմբատայ, երթալ յամուրն Բաղարան, որ հուպ ՚ի քաղաքն Երուանդայ ՚ի վերայ Ախուրեան գետոյ, զի սպանցէ զԵրուազ եղբայր Երուանդայ: Զոր կալեալ Սմբատայ, երկան զուլանէ հրամայէ կապել, և ընկենուլ ՚ի պտոյտ մի գետոյն: Եւ ՚ի տեղի նորա ՚ի վերայ բազնացն կացուցանէ զընտանի Արտաշեսի, աշակերտ մօզի որումն երազահանի, որ յայն սակս և Մոզպաշտէ անուն կարդային: Եւ ապա աւար առեալ զգանձսն Երուազայ, և ծառայս անձինս հինգ հարեւր, նա և զընտիր ընտիր գանձուցն մեհենից, բերէ Արտաշեսի: Եւ Արտաշէս պարգևէ Սմբատայ զծառայան Երուազայ. բայց զգանձսն հրամայէ տանել Դարեհի Պարսից արքայի, յաւելլով և

ինքն 'ի գանձսն, 'ի շնորհակալութեան պատիւ իբրու հօր և օգնականի:

Յայնժամ Սմբատայ զճառայսն Նրուազայ, զոր գերեացն 'ի Բագարանէ, տարեալ բնակեցուցանէ 'ի Թիկանց Մասեաց, 'ի նոյն անուն Բագարան կոչելով զձեռակերսն: Ինքն անցանէ 'ի Պարսս ընծայատար Դարեհի, ոչ ինչ փոյթ առնելով զհօովմայեցոց իշխանութենէն: Իսկ 'ի գնալն Սմբատայ 'ի Պարսս հասաննն հարկահանք կայսեր և սպայ ծանր 'ի սահմանս Հայոց, զորս մաղթեալ Արտաշեսի և կրկին տուեալ զհարկսն, հաշտեցուցանէ: Եւ զայս մեզ ստուգապէս պատմէ Ուղիււկ քուրմ Հանույ, գրող մեհնական պատմութեանց, և զայլ բազում գործս՝ զոր ասել կայ մեզ առաջի, որում և Պարսից մատեանքն վկայեն և Հայոց երգն վիպասանաց:

Խ թ

Վասն շինուածոց Արտաշատ քաղաքի:

Արտաշեսի վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ 'ի վիպասանացն, որ պատմին 'ի Գողթան. շինել զքաղաքն, և խնամութիւն

ընդ Ալանք և Տնունդք զարմիցն, և իբր տըրփանք Սաթինկան ընդ վիշապազունսն՝ առասպելաբար, այս ինքն ընդ զարմս Աշոհակայ, որ ունին զամենայն զառ ստորոտովն Մասեաց. մարտ ընդ նոսա և քայքայումն յիշխանութենէն, և սպանումն նոցա և հրկիզութիւն շինուածոցն, և նախանձ որդւոցն Արտաշեսի և զրդուութիւն ընդ միմեանս 'ի ձեռն կանանցն: Այս ամենայն, որպէս ասացաք, յայտնի են քեզ յերգս վիպասանացն. բայց յիշատակեսցուք և մէք կարճառօտիւք, և զայլաբանութիւնն ճշմարտեսցուք:

Երթեալ Արտաշեսի 'ի տեղին, ուր խառնին Նրասխ և Մեծամօր, և հաճեալ ընդ բլուրն, շինէ քաղաք յիւր անուն անուանեալ Արտաշատ: Ձեռնտու լինի նմա և Նրասխ փայտիւք մայրից. վասն որոյ անաշխատ և երազ շինեալ կանգնէ 'ի նմա մեհեան, և փոխէ 'ի Բագարանէ զպատկերն Արտեմիդայ և զամենայն կուռս հայրենիս. բայց զԱպողոնի պատկերն արտաքոյ քաղաքին կանգնէ հուպ 'ի ճանապարհն: Եւ յարուցանէ 'ի քաղաքէն Նրուանդայ զգերութիւն Հրէիցն, որ փոխեալ էին անդ յԱրմաւրայ, և նստուցանէ զնոսա յԱրտաշատ: Նա և զամենայն վայելչութիւն քաղաքին Նրուանդայ, զոր տա-

ընալ էր յԱրմաւրայ և զոր անդէն արարեալ նորա, փոխէ յԱրտաշատ. և առաւել ևս յինքենէ յօրինէ իբր զքաղաք արքայանիստ:

Յարձակումն Ալանաց ՚ի մեղ և պարտումն, և խընամուծիւն Արտաշեսի ընդ նոսա:

Չայսու ժամանակաւ միաբանեալ Ալանք լեռնականօքն ամենայնիւ, յինքեանս արկանելով և զկէս Արաց աշխարհին, մեծաւ ամբօխիւ տարածեալ ընդ աշխարհս մեր: Ժողովէ և Արտաշէս զԼւրոյ զօրացն բաղմութիւն, և լինի պատերազմ ՚ի մէջ երկրիս երկոցունց ազգացն քաջաց և աղեղնաւորաց: Սակաւ ինչ տեղի տայ ազգ Ալանաց, և գնացեալ անցանէ ընդ գետն մեծ Կուր, և բանակի առ եզերք գետոյն ՚ի հիւսիսոյ. և հասեալ Արտաշեսի բանակի ՚ի հարաւոյ, և գետն ընդ մէջ նոցա: X

Բայց քանզի զորդի Ալանաց արքային ձերբակալ արարեալ զօրացն Հայոց ածեն առ Արտաշէս, զխաղաղութիւն խնդրէր արքայն Ալանաց, տալ Արտաշեսի զինչ և խնդրեօցէ. և երդմունս և դաշինս ասէր հաստատել մշտնջենա-

ւորս, որպէս զի մի ևս մանկունք Ալանաց սպատակաւ հինից ելցեն յաշխարհն Հայոց: Եւ ՚ի շտնուլ յանձն Արտաշեսի առ ՚ի տալ զպատանին, զայ քոյր պատանւոյն յափն գետոյն ՚ի դարաւանդ մի մեծ, և ՚ի ձեռն թարգմանչաց ձայնէ ՚ի բանակն Արտաշեսի. Բեզ ասեմ, այր քաջ Արտաշէս, որ յաղթեցեր քաջ ազգին Ալանաց. եկ հաւանեաց աչազեղոյ դատերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ. զի վասն միոյ քինու ոչ է օրէն դիւցազանց զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն, կամ ծառայեցուցանելով և ՚ի սարկաց կարգի պահել և թշնամութիւն յաւիտենական ՚ի մէջ երկոցունց ազգաց քաջաց հաստատել: Եւ լուեալ Արտաշեսի զայսպիսի իմաստուն բանս, զնաց յեզր գետոյն. և տեսեալ զկոյսն դեղեցիկ, և լուեալ ՚ի նմանէ բանս իմաստութեան, ցանկացաւ կուսին: Եւ կոչեցեալ զգայեակն իւր Սմբատ, յայտնէ նմա զկամս սրտի իւրոյ, առնուլ զօրիորդն ՚ի կնութիւն իւր, և դաշինս և ուխտս հաստատել ընդ ազգի քաջացն, և զպատանին արձակել ՚ի խաղաղութիւն: Եւ հաճոյ թուեցեալ Սմբատայ, առ արքայն Ալանաց յէ՛ տալ զտիկին օրիորդն Ալանաց զՍաթինիկ ՚ի կնութիւն Արտաշեսի: Եւ ասէ արքայն Ալանաց. Եւ ուստի՞ տացէ քաջն

Արտաշէս հազարս ՚ի հազարաց և բեւրս ՚ի բերուց ընդ քաջագոյ կոյս օրիորդիս Ալանաց:

Չայս տեղն առասպելաբանելով վիպասանքն յերգելն իւրեանց ասեն. ՚ի նեճաւ արի արքայն Արտաշէս ՚ի սեճաւն գեղեցիկ, և հանեալ զուկէօղ շիկափոկ պարանն, և անցեալ որպէս զարծուի սրաթև ընդ գետն, և ձգեալ զուկէօղ շիկափոկ պարանն ընկէց ՚ի մէջ օրիորդին Ալանաց, և շատ ցաւեցոյց զմէջք փափուկ օրիորդին, արագ հասուցանելով ՚ի բանակն իւր: Որ և ճշմարտութեամբ ունի այսպէս: Քանզի պատուեալ է առ Ալանս մորթ կարմիր, լայքա շատ և ոսկի բազում տուեալ ՚ի վարձանս, առնու զտիկին օրիորդն Սաթինիկ: Այս է ոսկէօղ շիկափոկ պարանն: Գոյնպէս զհարսանեաց առասպելեալ երգեն, այսպէս ասելով. Տեղ ոսկի տեղայր ՚ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղայր մարգարիտ ՚ի հարսնութեան Սաթինկանն: Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց, փեսայութեամբ ՚ի դուռն տաճարին հասանել զահեկանս ճապաղել իբրև զհիւպատեանն հրուովմայեցոց. սապէս և թաղուհեացն յառաջատին՝ մարգարիտ: Այս է ճշմարտութիւն բանիցս:

Սա առաջին եղեալ ՚ի կանանցն Արտաշիսի՝

Տնանի նմա զԱրտաւազդ և այլս բազումն, զորս ոչ կաշեոր համարեցաք այժմ անուամբ թուել. բայց զկնիսն յորժամ ՚ի գործ ինչ հասանիցեմք:

ԾԱ

Սպանումն Արգամայ և որդւոց նորա:

Ի չափ հասեալ Արտաւազդայ որդւոյ Արտաշիսի, եղև այր քաջ, անձնահաճ և հպարտ. և նախանձ բերելով ընդ Տերուհայն Արգամայ, հրապուրեաց զհայր իւր ցաննու Արգամայ, որպէս թէ թագաւորել ՚ի վերայ ամենայնի խորհիցի: Այսպէս ընկեցեալ զնա ՚ի պատուոյն, ինքն առնու զերկրորդութիւնն: Յետ այս երթալով Արտաշիսի ՚ի ճաշ Արգամայ, կասկած իմն անկեալ, իբր թէ դաւել զարքայն խորհեցան, յարուցանեն որդիքն արքայի ապշոպ, և անդէն իսկ ՚ի հացին քարչեն զալիսն Արգամայ: Եւ խռովութեամբ մեծաւ եկեալ յԱրտաշատ Արտաշէս արքայ, դարձեալ արձակեաց զորդի իւր զՄաժան մեծաւ զնդաւ, և զբազումն յսգգէն Մուրացան սպանանել հրամայեաց, և զպարանան Արգամայ այրել և զհարձ նորին, որ կարի չքնաղ էր գեղով և մնացեալ զնացիւք

ոտից, զոր կոչէին Մանգու, ածել 'ի հարձու-
թիւն Արտաշէսի: Զոր դարձեալ նուաճեալ յետ
երկուց ամաց, 'ի բաց տալ հրամայէ զինչսն
բայց 'ի հարձէն:

Իսկ Արտաւազդայ ոչ շատացեալ առնուլ 'ի
բաց 'ի նոցանէ զերկրորդութեան պատին, յա-
ւելլու ևս հանել և զնախճաւան, և ըստ հիւ-
սիտոյ Երասխայ զամենայն զեւղս, յորում և
ապարանս և բերդս 'ի նոցանէ շինէ իւր 'ի
ժառանգութիւն: Այամ ոչ կարացեալ համբե-
րել որդւոյն Արգամայ, ընդդիմանայ նմա պա-
տերազմաւ. բայց յաղթեալ արքայորդոյն՝ սա-
տակէ զամենայն ծնունդս Արգամայ հանգերձ
հարբն, և որք միանգամ երևելիք յազգէ Մու-
րացան. և զրուէ յինքն զշէնս և զամենայն իշ-
խանութիւնս նոցա: Եւ ոչ որ ապրեաց 'ի նո-
ցանէն, բայց միայն աննշանաւորք ոմանք և
կրտսերք փախուցեալ առ Արտաշէս ապրեցան
'ի զրան արքունի: Այս Արգամ է որ յառաս-
պելին Արգաւանն անուանի, և այս պատճառ
պատերազմին ընդ Արտաւազդայ:

ԾԲ

Եթէ որպէս Սմբատ, և զինչ յԱլանս գործեաց.
և բնակել Արտազու:

Միրելի է ինձ ասել և վասն առնն քաջին
Սմբատայ. քանզի արդարեւ ըստ առասպելին ոչ
ինչ կարի հեռի 'ի ճշմարտութենէն. որ ունէր
հասակ անդամոց համեմատ քաջութեանն, և
առաքինութեան ոգւոյն որսորդ, և գեղեց-
կութեան ալեօք վայելչացեալ. սակաւ ինչ ա-
րեան նիշ ունելով յաչսն՝ որպէս դրակոնտիկոն
'ի վերայ ոսկւոյ և 'ի մէջ մարգարտոյ ծագէր. և
'ի վերայ շոյտ անձին և մարմնոյ՝ զգոյշ յամե-
նայնի, և տուչութիւն յաջողուածոց ունէր 'ի
մարտս առաւել քան զամենայն որ: Զի յետ
այնչափ արութեանց՝ օգնական Սաթինկայ եղ-
բօրն յաշխարհին Ալանաց հանգերձ զօրու եր-
թայ հրամանաւ Արտաշիսի: Քանզի մեռաւ
հայր Սաթինկան, և այլ ոմն բռնացեալ թագա-
ւորեաց աշխարհին Ալանաց, և հալածէր զեղ-
բայրն Սաթինկան. զոր վանեալ հերքէ Սմբատ,
և տիրացուցանէ 'ի վերայ ազգին զեղբայրն Սա-
թինկան, և զերկիր հակառակորդացն աւերէ.
զամենայն միահամուռ ածէ զերի սաստիկ յԱր-
տաշատ: Եւ հրամայեալ Արտաշիսի բնակեցու-

ցանեւ զնոսա ՚ի հարաւոյ յարեւելից կուսէ Մասեաց, որ կոչէր Շաւարշական գաւառ, ՚ի վերայ պահելով զքնիկ անուէն Արտազ. քանզի և աշխարհն՝ ուստի գերեցանն՝ Արտազ կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի:

ԾԳ

Աւերուան Կասբից, և գրգռութիւն ընդ Սմբատայ զարմնցն Արտաշես և ընդ միմեանս:

Յետ մեռանելոյ վերջնոյ Արշակայ թագաւորի Պարսից, թագաւորեցուցանէ մերս Արտաշէս զհոմանուն իւր զԱրտաշէս որդի նորին ՚ի վերայ Պարսից աշխարհին: Եւ ոչ կամեցան հնազանդել նմա բնակիչք լերինն, որ անուանեալ կոչի յիւրեանց լեզուն Պատիժահար գաւառ, որ է Գեղմանց լեռոն, և ծովեղերայք, և այսր ևս քան զնոսա. նա և Կասբից երկիրն յայն սակս ապստամբն ՚ի մերոյ արքայէն: Վասն որոյ առաքէ ՚ի վերայ նոցա Արտաշէս զՍմբատ ամենայն զօրօքն Հայոց, ինքն արքայ յուղարկաւոր երթալով աւուրս եւթն: Իսկ Սմբատայ երթեալ հնազանդէ զամենեսեան. բայց զերկիրն Կասբից աւերեալ առաւել քան զարտաղեան

գերին ածէ ՚ի Հայս. ընդ որս և զՋարդմանոս անուն թագաւոր նոցին: Վասն որոյ արժանի ըստ վաստակոցն պարգևէ նմա Արտաշէս զմասն արքունի, որ ՚ի շէնս Գողթան, և զՈւղտու աւուես, և առ այսոքիկ՝ և զաւարն ամենայն նմա թողու: Ընդ որ նախանձեալ Արտաւազդ, կամեցաւ սպանանել զՍմբատ. և յայտնեալ խորհրդոյն, բազում խռովութիւն վասն այնր լինէր հօրն: Իսկ Սմբատայ տեղի տուեալ զնաց զկողմամբք ասորեստանի. իւրով կամաւ թողու զէշխանութիւն զօրացն Հայոց, ընդ որ խանդայր Արտաւազդ: Հրամանաւ Արտաշիսի բժակէ ՚ի Տմորիս, որ այժմ կոչի Կորդրիք, ՚ի յԱլկի նստուցեալ զբազմութիւն գերւոյն. քաղէ էր ՚ի ծերութեան կին արարեալ յասորեստանեաց հուպ յայն կողմանս, զոր յոյժ սիրեաց, վասն այնորիկ և զնորին կողմամբք բնակեցաւ:

Իսկ Արտաւազդ յետ գնալոյն Սմբատայ առնու ՚ի հօրէն, որում ցանկայրն, զէշխանութիւն զօրացն ամենայնի: Եւ նախանձ բերելով ընդ նմա եղբարցն՝ ՚ի գրգռութենէ կանանց իւրեանց, վասն որոյ կարգէ Արտաշէս զՎրոյր՝ հազարապետ, զայր իմաստուն և բանաստեղծ, և հաւատայ ՚ի նա զամենայն զործս տանն արքունի. և զՄաժան կարգէ քրմապետ ՚ի յԱնի

դիցն Արամազդայ: Բաժանէ Արտաշէս և զԷ-
խանութիւն զօրուն ընդ չորս. զարևելեանն
Թողու ՚ի վերայ Արտաւազդայ, և զարևմտեանն
տայ Տիրանայ, զհարաւայինն ՚ի Սմբատ հաւա-
տայ և զհիւսիսայինն ՚ի Զարեհ: Եւ Զարեհ էր
այր սէզ և յորս էրէոց նահատակ, իսկ առ պա-
տերազմունս վատ և տաղտուկ. զորոյ զփորձ ա-
ռեալ Քարձամայ որումն արքայի վրաց, ապրս-
տամբեցուցանէ զերկիրն. և կապեալ զԶարեհ,
՚ի բանտի դնէ ՚ի Կաւկաս: Ընդ որում պատե-
րազմեալ Արտաւազդայ և Տիրանայ հանդերձ
Սմբատաւ, զարձուցանեն զեղբայրն ՚ի մեծ կա-
պանաց և ՚ի բանտէ:

ԾԴ

Պատերազմ ընդ զօրս Գոմեախանոսի ՚ի Բասեան:

Ազմուկ շփոթից իմն լեալ յարևմուտս, ընդ
որ վստահացեալ Արտաշէս՝ նշկահեալ ընդդի-
մանայ հռովմայեցւոցն, ոչ տալով հարկս: Իսկ
Գոմեախանոսի կայսեր ցասուցեալ զօրս ՚ի վե-
րայ Արտաշէսի առաքէ. որոց հասեալ ՚ի կող-
մանս Կեսարու, զՏիրան և զզօրսն արևմտեան
առաջի եղեալ՝ ածին տազնապաւ մինչև ցքաջ

ընդարձակ հովիտն Բասենայ. յորում ընդդէմ
դիպեալ Արտաւազդ արևելեայ և հիւսիսային
զօրօքն, հանդերձ ամենայն որդուովքն արքայի,
և պատերազմեալ սաստկապէս, վտանգին: Յորոյ
՚ի վերջս պատերազմին հասեալ Սմբատ հարա-
ւային զօրօքն, ընդ մէջ անցեալ ապրեցուցանէ
զորդիսն արքայի, յաղթութիւն և զրաւ պա-
տերազմին արարեալ: Զի թէպէտ և Տերազոյն
էր, երիտասարդապէս յարդարեաց և մղեաց ըզ-
ճակատն, և հետամուտ եղեալ հալածեաց զզօրսն
հռովմայեցւոց մինչև ՚ի սահմանս Կեսարու:

Չայս կամելով երգել յառասպելսն, Գոմեա
զոմն ասեն եկեալ, որ է ինքն կայսրն Գոմեախ-
անոս. ոչ եկեալ այսր, այլ զհրաման նորա և
զզօրս այլաբանելով յանուն նորա կոչեն:

Բայց ըստ բախտին եղեալ Արտաշէսի, մե-
ռանի ՚ի նոյն ժամանակի Գոմեախանոս ՚ի Հռոմ,
և զկնի նորա ներուսս ոչ աւելի թագաւորեալ
քան զմի ամ: Ընդ որս առաւել հպարտացեալ
զօրացն Հայոց և Պարսից, ասպատակ ևս ՚ի
Յոյնս արարին: Ընդ սոսա հայելով եզիպտա-
ցւոց և կողմանցն պաղեստինացւոց, արգելուն
և նոքա զհարկին հռովմայեցւոց:

ԾԵ

Յաղագս Տրայխանոսի և նորին գործոց, և մահուանն Մաժանայ չեղբարցն:

Ձայսու ժամանակօք լինի թագաւորեալ հրուանայեցւոց Տրայխանոս, և խաղաղացուցեալ զամենայն արեւմուտս, դիմէ ՚ի վերայ եգիպտացւոց և պաղեստինացւոց. և նուաճեալ զնոսա ընդ իւրով ձեռամբ, խաղայ յարեւելս ՚ի վերայ Պարսից: Աստ աճապարեալ Արտաշէս մեծապէս ընծայիւք իջանէ ընդ առաջ նորա, զմեղանս ՚ի յանձն առեալ, հանդերձ հարկօք անցելոց ամացն լինի առաջի նորա. և թողութիւն ՚ի նմանէ գտեալ, դառնայ յաշխարհս Հայոց: Եւ Տրայխանոս անցեալ ՚ի Պարսս, և զամենայն ըզկամս իւր կատարեալ, դառնայ ընդ Ատրիս:

Ընդ առաջ նորա իջանէ Մաժան. մատնութիւն զեղբարցն առնէր. Գիտեա, ասէ, արքայ, եթէ զԱրտաւազդ և զՏիրան վտարանդիս ոչ արացես, և զգօրսն Հայոց Ձարեհի ոչ հաւատասցես, հարկքն անաշխատ ՚ի քեզ ոչ եկեսցեն: Ձայս արար Մաժան քէն պահելով վասն Սմբատայ, զև և զնա նորա էր անուցեալ. ընդ նմին և զՏիրան խորհեցաւ հանել, զև ինքն լիցի

քրմնպետ միանգամայն և սպարապետ արեւմտից: Ձարմէ ոչ ինչ փոյթ արարեալ Տրայխանու, արձակէ ունայն: Իսկ Արտաւազդայ և Տիրանայ իմացեալ զխորհուրդն նորա, դարան գործեալ յորս սպանին զՄաժան, զոր տարեալ թաղեցին ՚ի բազնացն աւանի իբր զքրմնպետ: Իսկ Արտաշէս յայնմ հետէ անսայթաք հարկեաց Տրայխանու, և յետ նորա Ագրիանոսի զամենայն աւուրս իւր:

ԾԶ

Թէ սրպէս բաղմամարդացոց Արտաշէս զաշխարհս, և սահմանս հաստատեաց:

Յետ ամենայն առաքինութեանց և գործոց ուղղութեանց Արտաշիսի, հրամայէ զսահմանս գիւղեց և ագարակաց որոշել. քանզի բաղմամարդացոց զաշխարհս Հայոց՝ եկամուտ բազում ածելով յազգս, և բնակեցուցանելով ՚ի լեռինս և ՚ի հովիտս և ՚ի գաշտս: Եւ նշանս սահմանաց հաստատեաց այսպէս. հրաման տալով քարինս կոփել չորեքիուսիս, և պնակաձև փոսել զմէջսն, ծածկելով յերկրի. և չորեքիուսիս ՚ի վերայ յարուցանել ամբարտակս, սակաւ ինչ բարձրագոյն

յերկրէ: Ընդ որ նախանձեալ Արտաշըի, որդւոյ Սասանայ, զնոյն նման հրամայէ առնել և ՚ի Պարսից աշխարհին և յիւր անունն անուանել, զև մի ևս յիշեսցի անունն Արտաշեսի:

Բայց ասի, ՚ի ժամանակս Արտաշեսի ոչ գտանել երկիր անգործ յաշխարհիս Հայոց, ոչ լեռնային և ոչ դաշտային, յաղագս շինութեան երկրիս:

ԾԷ

Յաղագս նախարարութեանն ամատունեաց:

Յաւուրս սորա ասն եկեալ զազգ ամատունեաց ՚ի կողմանցն արևելից Արեաց աշխարհին: Բայց են սոքա բնութեամբ Հրեայ ՚ի Մանուէայ ումեմնէ. որոյ որդի իւր մեծահասակ և ուժեղ, Սամսոն անուն կոչեցեալ, որպէս սովորութիւն է Հրէիցն՝ ըստ յուսոյ զնախնեացն կոչել անուանս: Բայց է ճշմարիտ և այժմ իսկ տեսանել ՚ի զարմն ամատունեաց, քանզի անձնեայքն և բարեձևք ըստ պատշաճի վայել են ամենայն իրօք և ուժեղք: Տարեալք են սոքա ՚ի յԱրշակայ առաջին ՚ի Պարթևաց թագաւորեցելոյն, և յառաջադիմութեամբ անդէն յԱրեաց աշխար-

հին ՚ի պատիւ հասեալք ՚ի կողմանս Ահմատանի: Բայց թէ յինչ պատճառաց զալուստ նոցա այսր՝ ոչ գիտեմ. այլ պատուին յԱրտաշեսէ գեղեւք և դաստակերտօք, և անուանին ամատունիք, որպէս թէ եկք: Եւ կէսք ՚ի Պարսից մանուեանս զնոսա կոչեն յանուն նախնւոյն:

ԾԸ

Վասն առուելինից տոհմին, թէ ուստի սերեալ ազգ:

Ի սորա աւուրս և առուելեանքդ յազգէ Ալանաց մերձաւորք Սաթինկայ զհետ նորա եկեալք, կարգեցան յազգ և ՚ի նախարարութիւն աշխարհիս Հայոց, որպէս հարազատք թագուհւոյն մեծի. և ՚ի ժամանակս Խոսրովու հօրն Տրդատայ խնամեցեալ ընդ ումեմն քաջի Բասղացն եկեալ հատուածի:

ԾԹ

Արուեստից գիտութիւնն որ էնչ յաւուրս Արտաշեսի:

Քանզի բազում ինչ գործք յաւուրս Արտաշեսի գործեցան, վասն այնորիկ ՚ի բազում ճառս

կոտորեցաք, զի մի երկայնութեամբ բանից տաղակութիւն ընթերցողացն լինիցի. որոյ է վերջին ճառս այսպիսի ինչ, յիշատակել և զայլն ևս որ ինչ ՚ի ժամանակս Արտաշիսի: Զի թէպէտ և զայլն ամենայն զոր ինչ յիշատակեցաք յառաջագոյն ճառիցն, կարգք և սովորութիւնք գեղեցիկք հաստատեցան ՚ի Վաղարշակայ և յայլոց առաջնոց թագաւորացն, այլ ՚ի մեծամեծ արուեստից և ՚ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից և ասպատակաց պարսպեալք, և այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ անրեալք, և կամ ոչ հասեալք. զչաբաթուց ասեմ և զամսոց և զտարեաց բոլորմանց: Քանզի ոչ այսպիսի ինչ ճանաչելու առ նոսա, այլոց ազգաց վարելով. և ոչ ՚ի ծովակս աշխարհիս նաւազնացութիւնք, և ոչ ՚ի վերայ գետոց ճանապարհորդութիւնք, և ոչ գործիք ձկանց որսոց. այլ և ոչ յամենայն տեղիս երկրագործութիւնք, բայց դոյզն ուրեք. ըստ օրինակի հիւսիսականաց կողմանց շաղկակերութեամբ և այլովք այսպիսեօք կեցեալք: Եւ այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշիսի:

Կ

Յաղագս Մահուանն Արտաշիսի:

Գեղեցիկ իմն պատմէ և Արիստոն փեղզացի յաղագս մահուանն Արտաշիսի: Քանզի ՚ի ժամանակի որպէս ապստամբեցին Հրեայք յԱղբիա նոսէ հռովմայեցւոց թագաւորէ, և ետուն պատերազմ ընդ Բուփոսի եպարքոսի առաջնորդութեամբ առն ուրումն աւազակի, որոյ անունն էր Բարքորայ, այս ինքն աստեղ որդի, որ էր գործովք չարագործ և սպանող, բայց անուամբ իւրով մեծաբանեալ պարծէր, որպէս թէ յերկնից ծագեաց նոցա փրկիչ, իբր նեղելոց և դերեաց: Եւ այնքան սաստկացոյց զմարտն, մինչև ՚ի նա հայելով ՚ի բաց կացին ՚ի հարկելոյ հռովմայեցւոց Ստրիք և Միջագետք և Պարսք ամենայն. քանզի էր և լուեալ նթէ եմուտ յԱղբիանոս ակառ ուրկութեան: Բայց մերն Արտաշէս ոչ երկմտեաց ՚ի նմանէ:

Եւ եղև ընդ այն ժամանակս հասանել Աղբիանոսի ՚ի Պաղեստինէ և սատակել զապստամբսն պաշարմամբ ՚ի քաղաքի մի փոքր՝ հուպ յերուսաղէմ. վասն որոյ և ամենայն ազգին Հրէից հրամայեաց մերժել ՚ի հայրենի աշխարհէն, որ

և ոչ ՚ի բազում հեռաստանէ հայեսցին յերուսաղէմ: Եւ ինքն շինէր զերուսաղէմ զաւերեալն ՚ի Վեսպիանոսէ և ՚ի Տիտոսէ և յիւրմէ. և աւուանեաց Եղեայ յիւր անուն՝ որպէս և կոչէրն իսկ Աղբրիանոս՝ արեգակն: Բնակեցոյց ՚ի նմա հեթանոսս և քրիստոնեայս, որոց եպիսկոպոս էր Մարկոս ոմն: Ընդ այն ժամանակս առաքեաց զօր ծանր զլիողմամբք ասորեստանեաց, և մերոյն Արտաշէսի հրամայեաց երթալ ՚ի Պարսս հանդերձ իւրովք զԼեզոստաօք. զորոյ զհետ քարտուղարութեամբ լեալ այս այր, որ զայս պատմութիւնս ետ մեզ, հանդիպի Արտաշէսի ՚ի Մարսս, ՚ի Սոհունդ անուանեալ տեղոջ:

Պատմի և հիւանդանալ նմա ՚ի Մարանդի, ՚ի Բակուրակերտ աւանի. և զԱբեղոյ զոմն նահապետ արեղինից տոհմին, զայր շոյա և շղողմարար և սուտակասպաս ՚ի նորին խնդրոյ արձակէ յեկեղեաց յերիզայ, ՚ի մեհեանն Արտեմիզայ, խնդրել ՚ի կռոցն բժշկութիւն և զբազում կեանս: Որոյ ոչ ժամանեալ դառնալ, հասանէ վախճան Արտաշէսի: Եւ գրէ, եթէ որչափ ամբօխութիւնք մեռան ՚ի մահուանն Արտաշէսի, սիրելի կանայք և հարճք և մտերիմ ծառայք. և որպիսի շուք բազմադիմիս արարին առ ՚ի պատիւ դիոյն, քաղաքական կարգօք և ոչ որպէս զբար-

բարոսս: Դագաղքն էին ոսկեղէնք, գահոյքն և անկողինքն բեհեզեայ. և պատմութեանն որ ըզմարմնովն՝ ոսկէթել. թագ կապեալ ՚ի գլուխն, և զէնն ոսկեով առաջի եղեալ. և զգահոյիւքն շուրջ՝ որդիքն և բազմութիւն ազգականացն, և առ այսոքիւք պաշտօնէիցն զինուորութիւնք, և նահապետքն և նախարարութեանցն գունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք, ամենեքին կազմեալ զինու հանդերձ, իբր թէ ՚ի պատերազմ ճակատիցին. և առաջի պղնձիս հարկանելով փոյս, և զկնիսն ձայնարկու կուսանք սեւաղդեստք և աշխարող կանայք, և զհետ՝ բազմութիւն ռամկին: Եւ այսպէս տարեալ թաղեցին: Եւ շուրջ զգերեզմանան լինէին կամաւոր մահունք, որպէս վերագոյնն ասացաք: Եւ սորա այսպէս սիրելի եղեալ աշխարհիս մերոյ, թագաւորեալ ամս քառասուն և մի:

ԿԱ

Արտաւազդայ թագաւորութիւն, և հալածել զեղբարս իւր և զքորս, և մահ հանդերձ աշխարհանելով:

Յետ Արտաշէսի թագաւորէ Արտաւազդ որդի նորա, և հալածէ յԱյրարատոյ զամենայն եղբարս իւր ՚ի գաւառս Աղիովտայ և Աբերամոյ, զի մի

բնակեացն յԱյրարատ ՚ի կալուածս արքայի-
բայց միայն զՏիրան պահէ փոխանորդ իւր, զե-
որդի ոչ գոյր նորա: Որ յետ սակաւ ինչ աւուրց
Թագաւորելոյն իւրոյ, անցեալ զկամրջան Ար-
տաշատ քաղաքի՝ որսալ կինձս և իշափայրիս
զակամբք Գինայ, աղմկեալ իմն ՚ի ցնորից խե-
լագարանաց, ընդ վայր յածելով երկվարան,
անկանի ՚ի խոր իմն մեծ, և խորասոյց լեալ՝
անհետի:

Չամանէ երգիչքն Գողթան առասպելաբանն
այսպէս. եթէ ՚ի մահուանն Արտաշեսի բազում
կոտորածք լինէին ըստ օրինի հեթանոսաց.
դժուարի, ասեն, Արտաւազդ՝ անելով ցհայրն.
Մինչ դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ
քեզ տարար, ես աւերակացս որպէս Թագաւո-
րեմ: Վասն որոյ անիծեալ զնա Արտաշեսի՝ ասաց
այսպէս. եթէ դու յորս հեծցիս յազատ ՚ի վեր
՚ի Մասիս, զքեզ կալցին քաջք, տարցին յազատ
՚ի վեր ՚ի Մասիս, անդ կացցես, և զլոյս մի՝
տեսցես: //

Չրուցեն զամանէ և պառաւունք, եթէ ար-
գելեալ կայ յայրի միում՝ կապեալ երկաթի
շղթայիւք. և երկու շունք հանապազ կրծելով
զշղթայն, ջանայ ելանել և առնել վախճան աշ-
խարհի. այլ ՚ի ձայնէ կռանարկութեան դարբ-

ԿԿԿԿ

նաց զօրանան, ասեն, կապանքն: Վասն որոյ և
առ մերով իսկ ժամանակաւ՝ բազումք ՚ի դարբ-
նաց, զհետ երթալով առասպելին, յաւուր միա-
շաբաթուոյ երիցս կամ չորիցս բախեն զսալն,
զե զօրասցին, ասեն, շղթայքն Արտաւազդայ:
Բայց է ճշմարտութեամբ այսպէս, որպէս ասա-
ցաքս վերագոյն:

Այլ ոմանք ասեն և ՚ի ծնանելն զսա դիպեալ
պատահարաց իմն. զոր համարեցան կախարդել
զսա կանանց զարմիցն Աշդահակայ. վասն որոյ
դնոսս բազում չարչարեաց Արտաշէս: Եւ զայս
նոյն երգիչքն յառասպելին ասեն այսպէս. եթէ
վիշապազունք գողացան զմանուկն Արտաւազդ,
և դե փոխանակ եղին: Բայց ինձ արդարացեալ
Թուի լուրն այն, թէ ՚ի ծննդենէն և եթ մո-
լութեամբ լեալ, մինչ նովիմբ և վախճանեցաւ:
Եւ առնու զԹագաւորութիւնն Տիրան եղբայր
նորին:

ԿԲ

Ու ինչ վասն Տիրանայ:

Թագաւորէ Հայոց Տիրան որդի Արտաշեսի
յերրորդ ամի Պերոզի առաջնոյ Պարսից ար-
քայի: Սորա ոչ ինչ պատմին գործք մեծամեծք,

այլ միայն՝ թէ մտերմութեամբ ծառայեաց հը-
ռովմայեցուոց. եկաց խաղաղութեամբ, որոց և
զքօսանաց պարապեալ, որպէս ասեն: Եւ ձիոց
երկուց լեալ՝ թեթեւ առաւել քան զՊիզասոս
երագութեամբ անբաւ. զորս ոչ երկրակոխս,
այլ օդադնացս համարէին. յոր խնդրեալ հեծա-
նել Դատաքէի ուրումն իշխանի բզնունեաց,
պարծէր ընչեղագոյն գոլ քան զարքայ:

Եւ եկեալ առ նա կանխագոյն իւրոյ ազգին
արշակունեաց, որ էին ՚ի կողմանս Հաշտենից,
ասեն. Բնդարձակեա մեզ զժառանգութիւնս,
զի նեղ է. քանզի բազմացաք: Եւ նա հրամայէ
ոմանց ՚ի նոցանէ երթալ ՚ի գաւառն Աղիովտի
և Առբերանոյ: Իսկ սոցա առաւել ևս բողոք
կալեալ առ արքայի, թէ առաւելագոյն նեղ է
մեզ, ոչ ինչ ունկնդիր լինի Տիրան. այլ հաս-
տատեալ վճիռ՝ ոչ այլ ժառանգութիւն տալ
նոցա, բայց զոր ունին հաւասար տրոհել յին-
քեանս: Զոր բաժանեալ ըստ մարդաթուի, գը-
տաւ պակաս ժառանգութիւն բնակողացն Հաշ-
տենից. վասն որոյ բազումք ՚ի նոցանէ եկեալ
՚ի գաւառն Աղիովտի և Առբերանոյ:

Յաւուրս սորա ասեն լեալ զպտտանի ոմն
յազգէն անձաւացեաց, սէզ յամենայնի, Երախ-
նաւու անուն կոչեցեալ. որ առնէ կին զվերջին

կանանցն Արտաւազդայ, զոր ՚ի Յունաց էր ածեալ
Եւ քանզի զաւակ ոչ գոյր Արտաւազդայ, ար-
քայ թողու յերախնաւու զամենայն տունն Ար-
տաւազդայ: Զի ասէին զնա այր ընտիր լինել
և համեստ յամենայնի, այլ և ՚ի ցանկութիւն
մարմնոյ իբրև զօրինաւոր ոք: Զոր սիրեալ ար-
քայի, տայ նմա զգահն երկրորդական, զոր ու-
նէրն Արտաւազդ. և զհոգս արեւելեան զօրուն
՚ի նա հաւատացեալ, առ նմա թողու զԳրուսայ
ոմն պարսիկ զմտերիմ իւր, որ խնամացեալ էր
ընդ նախարարս Վասպուրականի, որում տուեալ
էր զաւանն ծատծնս հանդերձ ազարակօքն, և
զայլին մեծ՝ յոր մտանէր առուն՝ գետ հանեալ
՚ի Տովէն Գայլատուայ: Եւ ինքն զնաց զկող-
մամբք Եկեղեաց, ՚ի յաւանին Զըրմէս հաստա-
տելով զարքունիան: Ի հանդարտութեան վա-
րեաց զթագաւորութիւնն՝ ամս քսան և մի. և
մեռաւ ՚ի ճանապարհի, ձեան հիւսիսոյ կալեալ:

ԿԳ

Յաղաղս Տրդատայ բազրատունուոյ և անուանց
ազգի նորա առաջնոց:

Տրդատ ոմն անուն յազգէն բազրատունեաց,
որդի Սմբատուհեայ դստեր քաջին Սմբատայ,

այր սրտեայ և ուժեղ, կարճ հասակաւ և գծուծ տեսեամբ, զոր իւր փեսայացոյց արքայ Տիրան ՚ի դուստր իւր յՆրանեակ: Որ ատեցեալ զայր իւր զՏրդատ, պչրանօք և պուտեղեաւ կայր զօրհանասարգ, աւաղելով զինքն, իբր թէ չքնաղազեղ ընդ վատակերպոյ և քաջատոհմիկ ընդ վատթարազգւոյ բնակէ: Ընդ որ զայրացեալ Տրդատ, յաւուր միում գանէ զնա սաստկապէս. և կտրեալ զդեղձան հերան և զվարսիցն փետտեալ զսոպոպիս, հրամայէ քարշել արուաքս և ընկենուլ ՚ի սենեկէն: Եւ ինքն գնաց ապստամբեալ ՚ի կողմանս ամրութեանն Մարաց. և հասեալ ՚ի Սիւնեաց աշխարհն, ժամանէ նմա համբաւ մահուանն Տիրանայ. զոր լուեալ դադարէ անդ:

Եւ եղև յաւուր միում կոչել զնա յընթրիս Բակրոյ նահապետին Սիւնեաց. և յուրախանալն զինուով՝ տեսեալ Տրդատոյ զկինն մի, զի յոյժ գեղեցիկ էր, և երգէր ձեռամբ, որում անուն էր Նազինիկ, տրփացաւ և ասէ ցԲակուր. Տուր ինձ զվարձակս զայս. և նա ասէ. Ոչ տամ, զի հարձ իմ է: Իսկ Տրդատայ բուռն հարեալ ՚ի կինն, յիւրն քարշեաց ՚ի բազմականն. շամշելով վաւաշէր ըստ օրինակի երիտասարդի անարգել տարփաւորի: Ընդ որ խանդացեալ Բակրոյ, յա-

րեաւ հանել զնա ՚ի նմանէ: Բայց յոտն կացեալ Տրդատայ, ծաղկակալ սկտեղէն իբր զինու վարեցաւ, նա և զբարձակիցան ՚ի բազմականացն ՚ի բաց պուղեաց: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Ուրխես՝ զՊէնելոպայ զսեղեխն սատակելով, և կամ զՂապիթեայցն և զյուշկապարկացն կռիւս ՚ի վերայ Պերիթեայ հարսանեացն: Եւ այնպէս յիւր վանան եկեալ, իսկոյն ՚ի ձի ելեալ հանդերձ հարձիւն ՚ի Սպեր գնաց: Ձայս աւելորդ եղև պատմել մեզ զնահատակութիւն առնն ցանկասիրի:

Բայց զիտեա, զի ՚ի թողուլ ազգին բազրատունեաց զօրէնս հարցն, նախ խժական ժառանգեցին յորջորջումն, Բիւրատ և Սմբատ և այլ այսպիսի կոչմունս, զրկեալ ՚ի նախնական անուանցն, որպէս կոչէին յառաջ քան զուրանալն՝ Բագադիա, Տուբիա, Սենեքիա, Ասուդ, Սափատիա, Վազարիա, Ենանոս: Եւ ինձ թուի, թէ որ այժմդ կոչին բազրատունիք Բագարատ՝ Բագադիա է դա, և Ասուդ՝ Աշոտ. դոյնպէս և Վազարիա՝ Վարազ, որպէս Շամբատ՝ Սմբատ:

ԿԴ

Եթէ զևանդ Տևգրան վերջին, և զինչ ՚ի նմանէ
գործք:

Փոխանորդէ զՏիրան՝ եղբայր իւր Տիգրան
վերջին, թագաւորեալ Հայոց ՚ի քսան և ՚ի
չորրորդի ամի Պերոզի Պարսից արքայի. և եր-
կայնակեաց եղեալ ամս քառասուն և երկու՝
մեռանի, ոչ ինչ գործ արժանի յիշատակի ցու-
ցեալ, այլ ՚ի յաղջկանէ միօջէ ՚ի յունէ ՚ի կա-
լանս ըմբռնեալ ՚ի ժամանակին յորում վախ-
ճանեցան Տիտոս երկրորդ թագաւոր հռովմա-
յեցւոց, որ անուանեցան Անտոնինոս Աւգոս-
տոս: Եւ Պերոզ արքայ Պարսից ՚ի հռովմայե-
ցւոց իշխանութիւնն արշաւեաց, ուստի և Պե-
րոզ անուանեցաւ, որ է յաղթող. քանզի յա-
ռաջ անուանիւր Վաղէգեսոս ՚ի Յունաց ընդուն-
բայց թէ Պարսք զինչ կոչին զնա, ոչ գիտեմ:

Արդ յասպատակելն Պերոզի ընդ Ասորիս՝ ՚ի
կողմանս պաղեստինացւոց, վասն նորա և հրա-
մանաւ նորին՝ և մերն Տիգրան ՚ի մէջերկրեայս.
և ՚ի կալանս ըմբռնեալ յաղջկանէ միօջէ իշխե-
լոյ կողմանցն այնոցիկ, մինչ դեռ Առկիանոս
կեսար յԱթէնս զմեհեանն շինէր. որոյ և ան-

ցեալ զժրօք բազմօք ՚ի մէջերկրեայն յետ մե-
ռանելոյն Պերոզի նուաճեաց զՀայս, և արձա-
կեաց զՏիգրան: Ետ զՌոմի զկոյս, զմերձաւոր
իւր, նմա կ'նութեան. զոր եկեալ ՚ի Հայս ՚ի բաց
թողու, և ՚ի նմանէ լեալ պատանիս չորս՝ ազգ
սերէ յանուն մօրն իւրեանց Ռոմեայ՝ ռոմիսեան.
և զառաջին մանկանցն գլուխ նահապետ կա-
ցուցանէ, և կարգէ ընդ այլ նախարարութիւնս,
զի մի՝ անուանեցին արշակունիք:

Եւ այլ՝ որ ինչ կրտսերագոյն ազգ, եթէ աստ
և եթէ զկողմամբ Կորճէից, հաստատէ այս
Տիգրան. որք միանգամ անազգիք էին ՚ի վաշտս
և անձամբ երևելիք, և վասն նորա փրկութեան
պատերազմեալ ընդ Յոյնս, որք ՚ի Կորճէից և
որք ՚ի մերմէ կողմանէս, գլառաջագունից ասա-
ցելոց մօտաւորաց Վաճենից և զարմից հայկա-
ղանց, ոմանք ՚ի յեկաց: Զոր ոչ անուամբ պատ-
մեցուք. է ինչ՝ որ վասն յայտնի ոչ լինելոյ
մեղ, և է ինչ՝ որ վասն աշխատութեան ՚ի վաս-
տակիլն խոյս տալով. երրորդ, զի և անհաստա-
տութիւնն բազմաց՝ կարծիս ՚ի ներքս ածէ ընդ
բնուն անցանել: Եւ այսորիկ ազգաւ՝ ոչ ինչ
վասն այնց ազգաց, որք ՚ի վերջնոյն Տիգրանայ
կարդեցան, ճառեսցուք, թէ և բազում անգամ
վասն այսր ՚ի մէնջ աղերսիցես. այլ միայն զորս

հաւաստի գիտեմք զկնիսն: Զի որչափ էր հնար, փախեաք յաւելորդ և ՚ի պաճուճեալ բանից, և որ ինչ յանհաւաստին հայեր բանն և մտածութիւնն. միայն զհետ երթալով ըստ կարողութեան՝ որ ինչ այլուստ և կամ ՚ի մէնջ՝ զարդարոյն և զճշմարտի: Զնոյն և աստանօր պատրաստելով, արգելում զընթացս բանից յոչ պատշաճէն և որ զանհաւատութեանն ՚ի ներքս ասել ակնարկէ կարծիս: Եւ զքեզ, որպէս բազում անգամ, և այժմ աղաչեմ, մի յաւելորդան հարկաւորել զմեզ. և սակաւ և կամ յոլով բանիւք՝ զմեծ և զհաւաստի բովանդակ աշխատութիւնս մեր՝ ընդ վայր և աւելորդ ցուցանելով գործ. զի նմանագոյնս որպէս ինձ և քեզ գործէ վտանգս:

ԿԵ

Յազազս թագաւորելոյն Վաղարշայ, և շինելոյ զաւանն Բասենոյ, և պատել պարսպաւ զՆոր քաղաք, և պատերազմ ընդ Խաղրայ և մահ նորին:

Յետ մահուանն Տիգրանայ թագաւորէ Վաղարշ որդի նորին յերեսուն և երկու ամի հումանուանն իւրոյ Վաղարշայ Պարսից արքայի:

Սա շինէ աւան մեծ զտեղի ծննդեան իւրոյ ՚ի վերայ ճանապարհին. ուր ՚ի գնալն մօր իւրոյ ՚ի ձմերոց յԱյրարատ, յանկարծակի պատեալ երկանց ՚ի գնացու՝ ծնաւ ՚ի վերայ ճանապարհին, ՚ի գաւառին Բասեան, ՚ի տեղւոջ՝ ուր խառնին Սուրբ և Նրասխ. զոր շինեաց յիւր անուն, և կոչեաց Վաղարշաւան: Սա պատեաց պարսպաւ և զհզօր աւանն Վարդգէսի, որ ՚ի վերայ Բասախ գետոյ. զորմէ յառասպելն ասեն. Հատուած զնացեալ Վարդգէս մանուկն ՚ի Տուհայ գաւառէն, զՔասաղ գետով, եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով, զՆրտիմէզ քաղաքաւ, զՔասաղ գետով, կուել կոփել զգուռն Նրուանդոյ արքայի: Այս Նրուանդ՝ առաջինն է սակաւակեացն, որ ՚ի հայկազանց, զորոյ զքոյրն կին առեալ Վարդգէսի, շինեաց զաւանս զայս. յորում և Տիգրան միջին յարշակունեաց նստոյց զհասարակ առաջնոյ գերութեանն Հրէից, որ եղև քաղաքադեղ վաճառօք: Այժմ այս Վաղարշ պատեաց պարսպաւ և հզօր պատուարաւ, և անուանեաց Վաղարշապատ, որ և Նոր քաղաք:

Սա թագաւորեալ ամս քսան, մեռաւ. թէ լոկ և այլքն կեցին. բայց ասեմ զսա և յետ մահուանն կեալ, յաղազս բարի անուանն քան զթուրազոյնս ՚ի թագաւորաց: Վասն զի ՚ի սորա

աւուրս միաբանեալ ամբօխութիւն ՚ի հիւսիսականացն, զՆազրաց ասեմ և զԲասրայ, արտաքս քան զԲուռն ձորայ ելանել, աւաջնորդ և թագաւոր ունելով ինքեանց զՎնասեպ ոմն Սուրհայ. որք անցեալ վարարին այսր զՎուր գետով: Որոց պատահեալ Վաղարշ ամբօխութեաւ և արամբք մարտկօք՝ ցիր զիաթաւալ կացուցանել զամբօխն ընդ երեսս գաշտին, և ձիգ զհետ եղեալ անցանէ ընդ կապանն ձորայ: Ուր մուսանգամ միաբանեալ թշնամեացն, յօրինեցին ճակատ. զորս թէպէտ և վանեալ քաջացն Հայոց՝ փախստականս առնէին, սակայն Վաղարշ մեռանի ՚ի ձեռաց կորովեաց աղեղնաւորաց:

Եւ առնու զթագաւորութիւնն Խոսրով որդի նորա յերրորդ ամի Արտաւանայ Պարսից արքայի: Եւ նոյն հետայն միաբանեալ զգօրս Հայոց, անցանէ ընդ լեռնն մեծ, վրէժս պահանջելով զմահուան հօրն. և վանեալ սրով և գեղարդեամբ զհօրս ազգն զայնոսիկ, մի ՚ի հարիւրոց յամենեցունց պիտանեացն առնու պատանդս. և զիւրոյ տէրութեանն նշանակ՝ արձան հաստատէ հելլենացի գրով, որպէս զէ յայտ լեցի ընդ հնազանդութեամբ լինել հռովմայեցւոց:

ԿԶ

Եթէ ուստի դաշտուիկ պատմէ:

Ջրուցէ մեզ զայս Բարդաճան, որ յԵգեսիայ. քանզի նա յաւուրս Անտոնինոսի վերջնոյ երեւեցաւ պատմագրոյ: Որ յաւաջ աշակերտեալ էր աղանդին Վաղենտինանոսի, զոր յետոյ անարգեալ յանդիմանեաց. ոչ գալով ՚ի Ճշմարտութիւն, այլ միայն ՚ի նմանէ զատուցեալ՝ այլ հերձուած յարգարեաց յինքենէ: Սակայն զպատմութիւնս ոչ ստեաց, զի էր այր կորովի բանիւք. որ և առ Անտոնինոս համարձակեցաւ գրել թուղթ, և բազում ասացուած արար ընդդէմ աղանդոյն մարկիոնացւոց և բաշխից և կռոց պաշտաման, զոր ՚ի մերում աշխարհիս:

Վասն զի եկն նա այսր, որպէս զի աշակերտել զօք կարացէ ՚ի խուժ հեթանոսացս, և իբրև ոչ ընկալեալ եղև, եմուտ նա յամուրն յԱնի, և ընթերցեալ զմեհենական պատմութիւնն, յորում և զգործս թագաւորացն, յաւելլով իւր և որ ինչ առ իւրեանն, և փոխեաց զամենայն ՚ի լեզու ասորի. որ և ապա անտի յեղաւ ՚ի յոյն բան: Յորում պատմէ ՚ի մեհենիցն պաշտամանց, վերջին Տիգրանայ արքայի

Հայոց պատուեալ զգերեզման եղբօրն իւրոյ Մա-
ժանայ քրմապետի ՚ի բազնացն աւանի, որ ՚ի
Բաղրեանդ դաւառի, բազին ՚ի վերայ գերեզ-
մանին շինեալ զի ՚ի զոհիցն ամենայն անցա-
ւորք վայելեացեն, և ընդունիցին հեւրք երեկօ-
թիւք: Յորում և զկնի Վաղարշ տօն աշխար-
հախումբ կարգեաց իսկզբան ամի նորոյ, ՚ի
մուտն Նաւասարդի: Յայսմ պատմութենէ ա-
ռեալ մեր երկրորդեցաք քեզ ՚ի թագաւորու-
թենէն Արտաւազդայ մին և յարձանն Խոսրովու:

ԿԷ

Եթէ որպէս Ազաթանդեղոս պատմեաց համառօտ:

Որպէս ասացաք, ՚ի Վաղարշայ առնու զթա-
գաւորութիւնն Խոսրով որդի նորա, հայր սրբոյ
մեծին Տրդատայ: Յազագս սորա և համատոհ-
միցն կարճ ՚ի կարճոյ իմն անցանելով աջող
քարտուղարն Տրդատայ Ազաթանդեղոս, փոքր
՚ի շատէ պատմէ զմահն Արտաւանայ Պարսից
թագաւորին, և զբառնալ տէրութեանն Պար-
թեաց յԱրտաշրէ որդոյ Սասանայ, և զնուա-
ճել Պարսից ընդ ձեռամբ նորա, և զքինախըն-
դիր լինել Խոսրովայ հօր Տրդատայ, և ասպա-

տակաւ հինից աւերել զաշխարհն Պարսից և
ասորեստանի: Յետ որոյ ասէ, թէ յլեաց Խոս-
րով յիւր բնիկ աշխարհն ՚ի կողմանս Քուշա-
նաց, զի իւր տոհմայինքն ՚ի թիկունս հասցեն,
և Արտաշրի ընդդէմ կացցեն: Այլ նոքա, ասէ,
չլինէին ունկնդիր, զի հաւանեալք և միա-
մտեալք էին ՚ի տէրութիւնն Արտաշրի քան
ընդ տէրութիւն ազգատոհմին իւրեանց և եղ-
բայրութեանն: Եւ եթէ, Խոսրով առանց նոցա
վրէժս պահանջէ, և զնովմբ ածեալ ասէ, թէ
ամս տասն ստէպ ստէպ զայս օրինակ աւար
առեալ զամենայն երկիրն յապականութիւն դար-
ձուցանէր: Ասէ ապա և զգալն Անակայ նենդու-
թեամբ, հրապուրեալ ՚ի խոստմունս Արտաշրի,
որ ասաց՝ էթէ զբուն պատուական զձեր սեպ-
հական Պահլաւն, զայն անդրէն ՚ի ձեզ դար-
ձուցից, և զքեզ թագաւ փառաւորեցից: Վասն
որոյ յանձն առեալ Անակայ, սպանանէ զԽոսրով:

Արդ թէպէտ և Ազաթանդեղոս այսպէս հա-
մառօտ էանց ընդ այս, բայց ես հաւանեալ եմ
յաւէտ ձիգ և երկայն առնել զպատմութիւն
ժամանակիս այսորիկ ճառելով իսկզբանէն, և
ճշմարիտ ասացուածովք հօծ և խիտ:

ԿԸ

ԶԹագաւորական ազգացն, չորմէ ցեղք պարթեւականք որոշեցան:

Յադամայ քսաներորդ առաջներորդ նահապետ մեզ զԱբրահամ աստուածային պատմութիւնքն ցուցանեն. և ՚ի նմանէ եղեալ ազգդ Պարթեաց: Քանզի ասէ, յետ մեռանելոյն Ստոա յի՛ առեալ Աբրահամն կլին զՔետուրայ. յորմէ ծնան Նմրան և եղբարք նորա, զոր Աբրահամ ՚ի կենդանութեանն իւրում մեկնեաց յԻսահակայ, արձակելով յերկիրն արևելից: Յորոց սերեալ ազգ Պարթեաց. և ՚ի նոցանէ Արշակ քաջ, որ ապստամբեալ ՚ի մակեդոնացւոց՝ Թագաւորեաց յերկիրն Քուշնաց ամն երեսուն և մի. և յետ նորա որդի նորին Արտաշէս ամն քսան և վեց. ապա Արշակ նորին որդի, որ կոչեցան մեծ, որ զԱնտիոքոսն եսպան և զՎաղարշակ զեղբայր իւր Թագաւոր կացոյց Հայոց, երկրորդ իւր առնելով: Եւ ինքն չուեալ ՚ի Բահլէ հաստատեաց զԹագաւորութիւնն իւր ամն յիսուն և երիս. վասն որոյ զարմք նորա Պահլաւ անուանեցան, որպէս և եղբօրն Վաղարշակայ՝ ՚ի նախնւոյն անուն արշակունիք: Եւ են Թագաւորք

ւորք պահլաւիկք այսոքիկ: Յետ Արշակայ մեծի առնու զԹագաւորութիւն նորա Արշական՝ յերեքուսաներորդի ամի Վաղարշակայ Թագաւորին Հայոց՝ ամն երեսուն. ապա Արշանակ՝ ամն երեսուն և մի, յետ որոյ Արշէզ ամն քսան, ապա Արշաւիր՝ ամն քառասուն և վեց: Սորա լինին որդիք երեք և դուստր մի, որպէս յառաջագոյն ասացի. որոց անուանքն՝ անդրանկանն Արտաշէս կոչիւր, երկրորդին՝ Կարն, երրորդին՝ Սուրէն, և դուստրն անուանեալ Կոշմ:

Արդ յետ հօրն վախճանելոյ, կամ եղև Արտաշեսի ազգաւ ՚ի վերայ եղբարցն Թագաւորել. զոր յանձն առեալ եղբարցն, ոչ առաւել ողորական բանիւք և պատրոզօք, քան թէ սաստիւ նուաճեալ նորա: Եւ Աբգարու պայման ուխտի և դաշինս ՚ի միջի հաստատեալ Թագաւորել Արտաշեսի ծննդովք իւրովք: Իսկ եթէ հատցին զարմք նորա, եղբարցն մատչել ՚ի Թագաւորութիւն ըստ կարգի աւագութեան: Եւ Արտաշեսի զայս ՚ի նոցանէ գտեալ, գաւառս պարպեէ, ազգ զնոսս սերելով յանուն իւրաքանչիւր. և ՚ի վերոյ քան զամենայն նախարարութիւնս կարգէ, զնախնականն ՚ի վերոյ պահելով զանուն ազգին, զի կոչեացին այսպէս. Կարնի Պահլաւ, Սուրենի Պահլաւ, և քոյրն՝

աստիճանաբար Պահլաւ, քանզի ՚ի վերայ զօրաց էր այր նորա: Եւ այս կարգաւորութեամբս ձգեցան բազում ամս, մինչև վերացաւ ՚ի նոցանէ տէրութիւնն:

Բայց մի աստանօր բամբասեցես զմեզ իբր զաւելագործ ոք, որպէս թէ զմի անգամ պատմեալսն դարձեալ ասացաք. այլ զիտեա, զի ախորժելով վասն ազգականաց մերոյ Լուսաւորչին քաջահմուտ կամեցեալ լինել ընթերցողացն, կրկնագրեցաք երկրորդելով:

ԿԹ

Թէ զեւորդ ցեղն Արտաշէսի Պարսից արքայի մինչև ցվախճան:

Արդ անցցուք այսուհետև ընդ թիւ թագաւորաց ցեղին Արտաշէսի՝ մինչև ցբառնալ ՚ի նոցանէ տէրութեանն: Յետ Արշաւրի, որպէս ասացաք, թագաւորէ Արտաշէս ամս երեսուն և չորս, Դարեհ ամս երեսուն, Արշակ ամս իննևտասն, Արտաշէս ամս քսան, Պերոզ ամս երեսուն և չորս, Վաղարշ ամս յիսուն, Արտաւան ամս երեսուն և մի: Զսա սպանեալ ստահարացւոյն Արտաշէսի, որդւոյ Սասանայ, բառնալով

զթագաւորութիւնն Պարթևաց, հանելով ՚ի նոցանէ զաշխարհն ժառանգութեան: Բազում են ժամանակիս այսորիկ պատմողք ՚ի Պարսից և յԱսորոց, այլ և ՚ի Յունաց: Քանզի յիսկզբան թագաւորութեանն Պարթևաց մինչև ցրադարումն՝ ընդ հռովմայեցոց կալան գործ. երբեմն հնազանդութեամբ և երբեմն պատերազմաւ, զոր պատմէ Պաղեփատոս և Պորփիր և Փիլէմոն, և այլք բազումք: Բայց մեք ասացուք ՚ի մատենէն, զոր եբեր Խոռոհբուտ ըզբարսումայի:

Եթէ զինչ առասպելք պահլաւիաց:

Այս Խոռոհբուտ դպիր եղեալ Շապհոյ թագաւորին Պարսից, և անկեալ ՚ի ձեռն Յունաց, յորժամ Յուլիանոս, որ և Պառաւատոսն, զօրուհանդերձ ՚ի Տիգրոն չոգաւ, և ՚ի մեռանելն նորանդ, ընդ Յոբիանու ՚ի Յոյնս ընդ արքունական սպասաւորսն եկն. և մերոյ հաւատոյս դաւանեալ, անուանեցաւ Նղիազար. և յոյն լեզու ուսեալ, պատմագրեաց զգործս Շապհոյ և Յուլիանու: Ընդ նմիս թարգմանեաց և զառաջնոցն

պատմութիւնս մատեան մի, որ գերեկից իւր լեալ Բարսուճայի որումն անուամբ, զոր Պարսք Ռաստոհուն կոչեն. յորմէ մեր ուսեալ, երկրորդեմբ այժմ՝ ՚ի գիրս յայտ, թողլով զառասպելեաց նոցա բարբանջմունս: Քանզի անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն յաղագս երազոյն փափագոյ, և արտադատութեան հրոյն մանուածոյ՝ որ ՚ի Սասանայ, և պատումն զՏօտիւն, և լուսնակն, և ախտարմողացն յառաջասացումն՝ որ են քաւդեայք, և որ ինչ զկնի այսորիկ. և պոռնկական խորհուրդն Արտաշէի հանդերձ սպանութեամբք, և անմիտ հանձարաբանութիւն մոզին դստեր վասն նոխաղին, և որ ինչ այն ամենայն: Նա և այժին զիեցումն մանկանն ընդ հովանեաւ արծուոյն, և գուշակումն ագուառն, և գերապանծին պահպանութիւն առիւծուն հանդերձ արբանեկութեամբ գայլուն. և միայնամարտութեանն առաքինութիւն, և որ ինչ այլաբանութեանն բերէ կարգ: Այլ մեք ասացուք միայն զստոյզն, որ ինչ ճշմարտութեանն վայելէ պատմութիւն:

Հ Ա

Առաջին արշաւանք Խոսրովու շատրեստան, յորում համարէր օգնել Արտաւանայ:

Քանզի յետ սպաննելոյն զԱրտաւան և թագաւորելոյն Արտաշէի՝ որդւոյ Սասանայ, երկուցեղք Պահլաւին՝ որ ասպահապետդ և սուրենեան ՚ի Պահլաւն անուանին, նախանձ պահելով ընդ թագաւորեալ ցեղին իւրեանց հարազատութեան ազգին, որ է Արտաշէսին, կամաւ յանձն առին թագաւորել Արտաշէի՝ որդւոյ Սասանայ: Այլ մտերմութիւն պահելով առ եղբայրութիւն ազգականութեանն տան Կարն Պահլաւին, ընդդիմացան պատերազմաւ Արտաշէի՝ որդւոյ Սասանայ: Բայց յառաջադոյն իբրև լուաւ զաղմուկ շփոթին թագաւորն Հայոց Խոսրով, զիմեաց յօգնականութիւն Արտաւանայ, թէ հնար լիցի աճապարել ապրեցուցանել միայն զԱրտաւանն. և միջամուխ եղեալ յատրեստան, լսէ զթօթ մահուանն Արտաւանայ, և զմիաբանութիւն ամենայն զօրաց Պարսից և նախարարաց, նա և զԵւրոյ ազգին Պարթևաց և պահլաւկաց, բայց ՚ի ցեղէն Կարնան. առ որ հրեշտակս առաքեալ, դառնայ յաշ-

խարհս մեծաւ տրտմութեամբ և զկճանօք: Եւ նոյն հետայն փոյթ ընդ փոյթ ազդ առնէ Փիլիպպոսի կայսեր հռովմայեցւոց, օգնականութիւն ՚ի նմանէ խնդրելով:

ՀԲ

Խոսրովայ օգնականութիւն գտեալ ՚ի Փիլիպպոսէ, զիմէ ՚ի վերայ Արտաշըի պատերազմաւ:

Ազմուկ խռովութեան լեալ ՚ի թագաւորութեան Փիլիպպոսի, ոչ կարաց ՚ի հռովմայեցւոց զնդաց պարապեցուցանել՝ առ ՚ի զօրավիզն լինել Խոսրովու: Այլ օգնէ նմա ՚ի ձեռն զրոյ, հրամայելով սատարել նմա յամենայն կողմանց: Որոց ընկալեալ զայսպիսի հրաման, հասանեն նմա յօգնականութիւն յնգիպոսէ և յանապատէն մինչև ՚ի ծովեզերսն Պոնտոսի: Որոյ գտեալ զայսչափ բազմութիւնս, խաղայ ՚ի վերայ Արտաշըի. և ճակատ տուեալ ՚ի փախուստ դարձուցանէ, թափելով ՚ի նմանէ զասորեստան և զայլ արքայանիստ աշխարհս:

Գարձեալ յղէ ՚ի ձեռն հրեշտակաց առ իւր տոհմայինսն պարթև և պահլաւիկ ազգս, և առ ամենայն զօրս աշխարհին Քուշանաց, զի առ

նա եկեալ վրէժս յԱրտաշըի պահանջեսցեն, և զարժանաւորն ՚ի նոցանէ թաղաւորեցուցէ, զի մի տէրութիւնն հեռացի յինքեանց: Իսկ նոցա ոչ առեալ յանձն, յառաջասացեալ ցեղինն՝ որ ասպահապետդ և Սուրէն անուանին, դառնայ Խոսրով յաշխարհս մեր. ոչ այնչափ ուրախացեալ ընդ յաղթութիւնն, որչափ ընդ վերջակացութիւն ազգականացն դժգմեալ: Յայնժամ հասանեն առ նա ոմանք ՚ի հրեշտակաց իւրոց, որք ՚ի պատուականագոյն ազգն երթեալ էին, ՚ի խորագոյն աշխարհն, ՚ի նոյն ինքն ՚ի ներքս ՚ի Բասիլ բերին նմա համբաւ, թէ ազգական քո Վեսասանն, հանդերձ ցեղին իւրով կարնան Պահլաւին, ոչ հնազանդեսց Արտաշըի, այլ ՚ի կոչդ քո դիմեալ գայ առ քեզ:

ՀԳ

Գարձեալ զարձակումն Խոսրովու ՚ի վերայ Արտաշըի առանց հռովմայեցւոց օգնականութեան:

Թէպէտ և յոյժ զուարճացաւ Խոսրով ընդ լուր գալտեան ազգականացն, սակայն ոչ յամեաց ուրախութիւնն, ընդ հուպ հասանելով բօթն՝ եթէ ինքնին Արտաշըի հանդերձ միա-

բանութեամբ զօրացն հետահաս եղեալ, կոտորեաց զամենայն ցեղ Կարնան Պահլաւին. ջնջելով զամենայն արու՝ յերիտասարդաց մինչև ցտորնդիայս, բայց ՚ի միոյ տղայոյ, զոր առեալ մտերիմ տան նորա, Բուրդ անուն, փախեալ յաշխարհն Քուշանաց՝ հասուցանելով յազգայինս նորա. զոր բազում ջանիւ խնդրեալ Արտաշէրի զմանուկն ՚ի ձեռն առնուլ, ոչ կարաց յազգականացն կուսակցելոց. մինչև յոչ կամաց երդնուլ՝ անկասկած լինել մանկանն. վասն որոյ բեւր առասպելս յօղեցին Պարսք զնմանէ, անբանից սպասաւորել մանկանն: Սա է Պերոզաման նախնի մեծի ազգին կամարականաց, զոր յիւրում տեղւոջն պատմեսցուք:

Այլ մեք այժմ որ ինչ զկնի կոտորածի ազգին կարենան Պահլաւին, զորոյ զվրէժն ոչ թուլագոյնս ինչ խնդրեաց թագաւորն Հայոց Խոսրով: Թէպէտ վախճանեալ Փիլիպպոսի և շփութեալ թագաւորութեանն հաովմայեցոց, մարդ ՚ի մարդոյ առնելով զաէրութիւնն սակաւ ժամանակեայ՝ Բեկիոս և Գալլոս և Վաղերիանոս կայսերք, ոչ օգնեցին նմա, սակայն Խոսրով զօրօք իւրովք և այլ սիրելեօք յարեցելովք յինքն և հիւսիսային ազգօք Արտաշէրի յաղթեաց, հալածական առնելով մինչև յաշխարհն հնդկաց:

ՃԴ

Յաղագս գալստեան Անակայ և լինելութեան սրբոյն Գրեգորի:

Արդ փախուցեալ ՚ի Խոսրովայ Արտաշէր մինչ ՚ի յաշխարհն հնդկաց և նեղեալ յոյժ, բազում խոստօճունս նախարարացն առնէ, թէ որ բուժեսցէ զնա յայնմանէ, թէ հնարիւք դեղոց և թէ դաղանի խողխողմամբ սրոյ. պէս պէս պարզես տալ խոստանայր. Մանաւանդ պարթեւազանցդ, ասէ, դիւրահնար դոզցես ՚ի ձեռն կեղծաւոր սիրոյ զգաւելն: Ազգականութեան անուամբ պատրել՝ ՚ի դոսա վտահանայ. խոստանայր զբուն տունն դարձուցանել ՚ի նոսա, որ Պահլաւն կոչէր, զարքայանիստ քաղաքն Բահլ և զամենայն աշխարհն Քուշանաց: Նա և թագաւորութեան ձև և շուք խոստանայր, և ըզհասարակ Արեաց, ընդ իւրով ձեռամբ երկրորդ իւր լինել: Յոր հրապուրեալ Անակայ որ էր ՚ի ցեղէն Սուրենեան Պահլաւէ, յանձն առնու սպանանել զԽոսրով: Եւ հատուածի պատճառաւ փախստական լինի յԱրտաշէր. և զհետ մասնելով զօրացն Պարսից առ պատճառէ՝ որպէս թէ փախստական վարելով զնա ընդ ասորեստան,

Հանեն զառեղերբ սահմանացն Ատրպատականի ընդ մէջ Կորդուաց: Զոր լուեալ մեծին Խոսրովայ յուտեացուց զաւառին, իբր զկարենեանցն կարծեցեալ եկաւորութիւն, գունդ առաքէ յօգնականութիւն Անակայ: Որոց պատահեալ Անակայ, ածեն զնա հրամանաւ Թագաւորին ՚ի գաւառն, որ անուանեալ կոչի Արտազ, ՚ի տեղի դաշտավայրս, ուր յայտնեցան նշխարք սրբոյ և մեծի Առաքելոյն Քաղէի:

Եւ աստ ասեմ զըոյց զսքանչելի ծերոյն՝ որ ասէր, թէ ՚ի նախնեաց ունիմ սովորութիւն, որդի ՚ի հօրէ առնելով զյիշատակ զըուցացս այսօցիկ, որպէս Որոմպիոզորայն յաղազս Տարօնոյ և Սիմն կոչեցեալ լերինն: Արդ ՚ի բնակելն Անակայ ՚ի դաշտին Արտազու, պատահէ սորա տեղի օթարանին մօտ առ զիրս սրբոյ Առաքելոյն, որպէս թէ ՚ի ներքսագոյն սրսկապանի խորանին. և անդ ասեն զյղութիւն մօր սրբոյ և մեծի Լուսաւորչին: Վասն որոյ և զնորին Առաքելոյ շնորհն ընկալեալ, որ առ հանգստարանաւ նորին զլինեղութիւնն էառ, զնորին ելեց զհօգևոր մշակութեանն պակասութիւն:

Եւ յիս անցելոյ երկուց ամաց զալստեանն Անակայ ՚ի Հայս, յերրորդումն սպանանէ զԽոսրով, որ Թագաւորեաց ամն քառասուն և ութ.

և մեռանի ինքն և իւրքն ամենայն, պահելով իննամոցն Աստուծոյ զաւ միայն, որ ակնարկութեամբն Աստուծոյ և շնորհօք Առաքելոյն ստեղծանել կամ լուսաւորել ասեմք յարգանդի մօրն, զառաքելութեան իւրոյ զշնորհս ՚ի ձեռն տալով նմա: Իսկ զմնացեալս ՚ի զըուցացս ուսուցանէ քեզ Ագաթանգեղոս:

ՃԵ

Յաղազս Փերմելիանեայ եպիսկոպոսի Կեսարու կապաղովկացուց և պատմութեանց նորին:

Փերմելիանոս եպիսկոպոս Կեսարու կապաղովկացուց էր սքանչելի յուսումնասիրութեան, որ և ՚ի տղայութեան իւրում առ Որոզինէս երթեալ վարժեցաւ: Սա բազում խօսս արար, յորոց մի է պատմութիւն հալածանաց եկեղեցւոյ, որ յառաջ յաւուրս Մաքսիմիանոսի և Գեկոսի յարեաւ, և որ հուսկ յետոյ յամն Գիովղետիանոսի, շարայարեալ ՚ի նա և զգործս Թագաւորացն: Յորում ասէ՝ վեշտասաներորդ եպիսկոպոս կացեալ աղեքսանդրացուց Պետրոս, վկայեալ յիններորդ ամի հալածանացն: Գրէ բազում վկայեալս և ՚ի Խոսրովու ՚ի մերում աշ-

խարհիս, համայն և յետ նորա օտարք յօտարաց: Բայց զի ոչ ճշմարտութեամբ ոճով պատմէ, և ոչ զանուանս նշանակէ կամ զտեղի կատարմանցն, ոչ ինչ կարևորագոյն համարեցաք երկրորդել: Նոյնպէս և որ զԱնտոնէ որդւոյ Սևերեայ ասէ, պատերազմեալ ընդ Վաղարշայ Պարսից արքայի ՚ի Միջագետս, և մեռանել ՚ի մէջ Երեսիայ և Խառանու, և մերոյն Խոսրովու ոչ յոք հակամտեալ:

Իսկ որ ինչ զկնի մահուանն Խոսրովու մինչև ցթագաւորութիւնն Տրդատայ ՚ի ժամանակս անիշխանութեանն պատմէ, ստոյգ համարելով՝ երկրորդեմք համառօտ բանիւք: Բայց որ ինչ և ՚ի թագաւորութեանն Տրդատայ և յետ նորա, ոչ հեղգութեամբ և անզգուշաբար վրիպեալ, և ոչ կամաւոր սխալանօք ՚ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ՚ի յիշատակաց դիւանագիր մատենիցն Յունաց: Իսկ ըստ նմանեացն ապա և որ ինչ ՚ի համբաւուց արանց իմաստնոց և հնախօս սիրաբանից ստուգապէս տեղեկացեալ արդարաբար քեզ զըուցեցաք:

Հ Զ

Դիմումն ՚ի մեզ Արտաշէի, և չաղթել կայսեր Տակիտոսի:

Նոյն այր ասէ, թէ յետ սուսերահարն լինելոյ Խոսրովու, միաբանեալ նախարարք Հայոց՝ ածեն իւրեանց յօգնականութիւն զգօրս Յունաց, որ ՚ի Փաիւզիայ, Պարսից ընդդիմանալ, և պահել զաշխարհս: Եւ իսկոյն ազգեցին Վաղերիանոսի կայսեր: Բայց վասն զի զունդք անցեալ ընդ Դանուբ զետ՝ զբազում զաւառս գերի վարեցին, և զՎիւկղաղայ կղզիս աւար առին, վասն որոյ ոչ ժամանէ մերոյ աշխարհիս թեւարկել Վաղերիանոս. նա և ոչ յերկարէ ըզկեանսն, առնով ՚ի նմանէ զթագաւորութիւնն Վրազիոս, և յետ նորա Արեղիանոս հուպ ընդ հուպ փոխանորդելով զմիմեանս. այլ և ամսականօք թագաւորեալ Վիւնտոս և Տակիտոս և Փղոռիանոս եղբարք: Վասն որոյ համարձակաբար արշաւեալ ՚ի մեզ Արտաշէի, և զգօրս Յունաց փախտական արարեալ, գերելով զյորով մասն աշխարհիս՝ յաւեր զարձուցանէ: Յորմէ գաղթեալ նախարարքն Հայոց, հանդերձ ազգաւն արշակունեաց ՚ի Յոյնս ապաւինէին. յորոյ

մի էր և Արտաւագղ մանդակունի, որոյ առեալ զՏրդատ որդի Խոսրովու՝ ՚ի դուռն կայսեր հասուցանէ: Վասն որոյ հարկաւորեալ ճակիտոս, ընդդէմ Արտաշրի գայ զկողմամբ Պոնտոսի, և զեղբայր իւր զՓղոռիանոս այլով զնդաւ ընդ Կիւլիկիայ արձակէ: Իսկ Արտաշրի հասեալ ՚ի ճակիտոս, ՚ի փախուստ դարձուցանէ, որ և սպանաւ ՚ի յիւրոցն ՚ի ձանիւս պոնդացոց, որ են Քաղաիք. նոյնպէս և եղբայր նորա Փղոռիանոս յետ ութսուն և ութ աւուր ՚ի Տարսոն:

ՀԵ

Յաղագս խաղաղութեան Պարսից և Յունաց, և շինելոյ Արտաշրի զՀայս յամս անելխանութեանն:

Բայց Յունաց թագաւորեաց Պառոս, և խաղաղութիւն արարեալ ընդ Արտաշրի բաժանէ զաշխարհս սահմանադրութեամբ փոսս զործելով: Եւ Արտաշրի նուաճեալ զազգ նախարարացն, զգաղթեալն անդրէն դարձուցանէ, և զամրականսն ՚ի վայր իջուցանէ, բայց ՚ի նախարարէ ումեմնէ՝ որոյ անուն Օտայ կոչիւր, ՚ի տոհմէ ամատունեաց, որ փեսայ էր Իզդին սրղկունեաց, և սնուցող Խոսրովիդիսայոյ՝ դստեր Խոս-

րովի. որջացեալ յամուրն Անի իբր ՚ի կաղաղն հանդարտութեան ղողեալ:

Իսկ Արտաշրի զեղեցկապէս յարդարեալ զաշխարհս Հայոց, ՚ի կարգ առաջին հաստատէր: Նա և զարշակունիսն, զմեկուսացեալն ՚ի թագէն և յԱյրարատն բնակելոյ, կարգէ ՚ի նոյն տեղիս մոիւք և ռոճկօք, որպէս էինն: Եւ ըզմեհենիցն պաշտամունսն առաւել ևս յորդորէ. այլ և զհուրն որմղդական, որ ՚ի վերայ բագնին՝ որ ՚ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել: Բայց զանդրին զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեցաւ ՚ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ, զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր: Եւ զերկիրս զրով ընդ հարկաւ իւրով արկանէ, և ամենեւիմբ զիւր անունն հաստատէ:

Նա և զսահմանս հաստատեալս յԱրտաշեսէ զքարինս յերկրի կացուցանելով նորոգեաց, և յիւր անունն փոխելով արտաշիրական անուանեաց: Եւ կալաւ զաշխարհս մեր որպէս զմի յաշխարհայն իւրոց, հանդերձ պարսիկ գործակալօք, ամս քսան և վեց. և յետ նորա որդի նորին, որ անուանեցաւ Շապուհ, որ լին՝ արքայի մանուկ, ցթագաւորելն Տրդատայ, ամ մի:

ՀԸ

Կոտորումն ազգին մանդակունեաց յԱրտաշէ:

Բայց Արտաշէի լուեալ էր, թէ ոմն ՚ի նախարարացն Հայոց առեալ յորդուցն Խոսրովու, փախուցեալ ապրեցոյց: Եւ քննեալ, թէ ով որ նա իցէ, եղև վերահասու, թէ նա է Արտաւազդ յազգէն մանդակունեաց. հրամայեաց զամենայն ազգն ջնջել սատակմամբ: Քանզի ՚ի դաղթին Հայոց յԱրտաշէ՝ դաղթին և նոքա ընդ ցեղս այլոց նախարարացն. և ՚ի նուաճելն Արտաշէի զայլն, դառնան և նոքա, և սատակին սրով ամենեքին: Բայց կոյս մի գեղեցկադիտակ ՚ի քերցն Արտաւազդայ գողացեալ Տաճատայ ուրումն, որ էր լեալ յազգէն աշոցան, ՚ի զաւակէ Գուշարայ հայկազնոյ, փախուցեալ ՚ի կեսարացուոց քաղաքին ապրեցուցանէր, ամուսնաւորեալ ընդ ինքեան վասն չքնաղաղեղ կերպարանին:

ՀԹ

Յաղագս նահատակութեանն Տրդատայ լամս անխշխանութեանն Հայոց:

Պատմէ զնահատակութեանցն Տրդատայ, նախ ՚ի մանկութեանն յերիվար կամակար աշտանակեալ, և կորովի ձիավարեալ, և զէնս շարժեալ յաջողակաբարս, և այլ պատերազմականս ուսանել ախորժակս. ապա ըստ պեղոպոնէսացուոց մեհենական հրամանին Հիփիտեայ ՚ի մրցանակս ազոնին առաւելեալ քան զՂիստոստրադոս հռոզացի, որ զվզէ ևեթ կալեալ յաղթէր. զարձեալ և քան զԱերասոս արգիացի. զի նա զկրճղակ եզին թափեաց, իսկ սա զերկուց ցլուց վայրենեաց միով ձեռամբ կալեալ զեղջերէն, թափեաց հանդերձ ընդվզեալ ջախջախմամբ: Եւ ՚ի ձիւնթացս մեծի կրկիտին կառավարել կամեցեալ, ՚ի հմուութենէ հակառակադրին ստուցեալ յերկիր անկաւ, և բուռն հարեալ արգել վկառան, ընդ որ ամենեքին զարմացան: Եւ ՚ի պատերազմէն Պաթրոսայ ընդ Գութս, եղև սով սաստիկ. և յոչ գտեղոց շտեմարանաց՝ յարեան զօրքն ՚ի վերայ և սպանին զնա. նոյնպէս և ՚ի վերայ ամենայն իշխանացն զիմեցին: Իսկ

Տրդատ միայն ընդդէմ կացեալ, չեթող զոք մը-
տանել յապարանսն Լիկիանոսի, առ որում ինքն
Տրդատ էր:

Բայց Կարոս Հանդերձ որդւովքն Կառինեալ
և Նովեոխանոսի Թագաւորեաց, և զօրաժողով
եղեալ, ետ ճակատ ընդդէմ Պարսից արքային,
և յաղթեալ դարձաւ ՚ի Հռոմ: Ասան որոյ բա-
ղում ազգս ՚ի սատարութիւն կալեալ Արտաշրի,
թիկունս արարեալ զանապատն տաճկաստանի,
դարձեալ ետ ճակատ ընդ զօրս Հռովմայեցեաց
կրկին՝ աստի և անտի Նփրատու, յորմէ սչանաւ
Կարոս ՚ի Յռինոֆն: Նոյնպէս և Կառինոս, որ ՚ի
վերայ Կոռնակայ չոգաւ յանապատ, ընդ որում
և Տրդատ. և սատակեցաւ նա և զօրն, և մնա-
ցեալքն ՚ի փախուստ դարձան: Յորում և Տրը-
դատայ վերաւորեալ երիվարն, ոչ աճապարեաց
ընդ փախստեայն, այլ առեալ զգէնն իւր և
զկազմած ձիոյն, ՚ի լուղ ընդ լայնատարած խո-
րայատակն անցանէր ընդ Նփրատ ՚ի բուն զօրսն
իւրեանց, ուր Լիկիանոսն էր: Ընդ նոյն աւուրս
լինի սպանեալ և Նովեոխանոս ՚ի Քրակէ, և փո-
խանորդեալ զԹագաւորութիւնն Դիոկղետիանոս:
Իսկ որ ինչ ՚ի նորա ժամանակն գործք, յայտնէ
քեզ Ագաթանգեղոս:

2

Յաչտարաշութիւն սակաւուք սննդեան և վարուց
Գրեգորն և որդւոցն, ՚ի Թղթոյն Արտեթեայ Ե-
պիսկոպոսի, որ վասն Հարցմանն Մարտիոս
միաչնաւորն ՚ի Յագուռճանի:

Այր ոմն ՚ի Պարսից ոչ ՚ի փոքունց և յան-
նշանից, որում անուն էր Բուրդար, գնացեալ
անտի և եկեալ ՚ի կողմանս Գամրաց, պանդըխ-
տեցաւ ՚ի Կեսարիայ: Նւ առեալ կին ՚ի Հաւա-
տացեղոց, որում անուն Սոփի կոչելւր, քոյր ու-
րումն մեծատան, որ Նւթաղիոս յորջորջէր,
դարձաւ անդրէն գնալ յերկիրն Պարսից Հան-
դերձ կնաւ իւրով. զորոյ զհետ Հասեալ աներոյ
նորա Նւթաղեայ, Համոզեալ արգելոյր: Որոյ
Հանդիպեալ Տննդեանն մերոյ Լուսաւորչին, ըստ
պատահման մտանէ ստընտու մանկանն. և ՚ի
Հասանել աղետին՝ առեալ Նւթաղեայ զքոյր իւր
և զայրն նորա Հանդերձ մանկամբն ՚ի կապա-
ղովկացեոց աշխարհն դառնայր: Այլ զայս ամե-
նայն գործէ յառաջատեսութիւնն Աստուծոյ,
որպէս կամք են իմոյս ասել բանի, յաղագս որ
ի մեզ փրկութեան ճանապարհ: Ապա թէ ոչ,
որում յուսոյ ակն ունելոյ զմանուկ պահլաւիկ

ի հռովմայեցւոց իշխանութեանն սնուցանէին, և Քրիստոսի ընծայէին հաւատով:

Բայց յարբունս հասակի հասեալ մանկանն, փեսայացուցանէ հաւատացեալ ոմն այր, որում անուն էր Գաւիթ, ՚ի դուստր իւր Մարիամ: որ յետ երից ամաց երկուց որդւոց լինելոյ, ՚ի կամաց երկոցունց մեկնեալ ՚ի միմեանց զատչին: Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրտսերաւ ՚ի վասն կանանց անկեալ կրօնաւորիւր. որոյ յարբունս հասեալ մանկանն, զհետ ընթանայ միայնաւորի մի, որում անուն էր Նիկոմաքոս, և նա առաքէ յանապատ: Իսկ անդրանիկն առ դայեկաց մնացեալ, որ ապա աշխարհավարեալ ամուսնացաւ: Բայց հայրն նոցին Գրիգոր անցեալ զնաց առ Տրդատ՝ զհայրենեացն հատուցանել պարտիս, կամ որպէս պարտ է ասել ճշմարտութեամբ՝ զառաքելութեան վիճակ մերոյ աշխարհիս և զքահանայութեանն հանդերձ մարտիրոսութեամբ վարժելով:

Բայց արդարեւ հօր սքանչելոյ որդիք զարմանալիք առաւել քան զառաւել զե ոչ նա խնդրեաց զորդիան՝ յորժամ դարձաւ ընդ Տըրդատայ, և ոչ նոքա չոգան առ նա. և այն գրեթէ վասն երկիւղն հալածանացն, բայց և ոչ ՚ի քահանայանալն և ՚ի փառաւորել հօրն երե-

ւեալ պերճացան նոքա: Վասն որոյ և ոչ նա յամեաց ՚ի Կեսարիայ, այլ փութապէս դարձեալ՝ ՚ի սերաստացւոց քաղաքին անսայր հաւաքել զնիւթ վարդապետութեանն: Այլ թէ և բազում աւուրս արարեալ ՚ի Կեսարիայ, ոչ ինչ՝ զորոց զմտան ածէր՝ առնելոց էին, անսպառին և անանցականին միայն սկելով. որք ոչ զպատին յինքեանս ձգէին, այլ պատին զհետ նոցա ընթացաւ, որպէս ուսուցանէ քեզ Ագաթանդեղոս:

2U

Եթէ ուստի և ղեւորդ ազգ մամիկոնէից:

Վախճանեալ Արտաշրի որդւոյ Սասանայ, թողու զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Շապհոյ: Ի սորա աւուրս եկեալ ՚ի Հայս նախնի ազգին մամիկոնէից յարեւելից հիւսիսականէն, ՚ի քաջատոհմիկ և ՚ի գլխաւոր աշխարհէ և ամենայն հիւսիսականաց ազգաց առաջին, ասեմ իսկ զձենացն՝ որ ունին զրոյց այսպիսի: Յամս կատարման կենացն Արտաշրի, Արբոկ ոմն ձենբակուր, որպէս ասի ՚ի նոցա լեզուն պատիւ թագաւորութեան. սորա երկու զա-

յեկորդիք Բղղոխ և Մամբուն անուն կոչեցեալ, մեծ նախարարք: Եւ չարախօսեալ Բղղոխայն զՄամբունայն, հրամայեաց թագաւորն ձեռնաց Արբոկ սպանանել զՄամբունն: Զոր իմացեալ Մամբունայն, ոչ գայ ՚ի կոչն արքայի. այլ փախուցեալ աղխիւ իւրով անկանի առ Արտաշէր թագաւորն Պարսից: Եւ Արբոկ հրեշտակս սուռաքէ խնդրել զնա. և ՚ի չլսելն Արտաշէրի, պատերազմ ՚ի վերայ նորա յօրինէ թագաւորն ձեռնաց: Եւ իսկոյն մեռեալ Արտաշէրի, թագաւորէ Նապուհ:

Արդ թէպէտ և ոչ տայ Նապուհ զՄամբուն ՚ի ձեռն տեառն իւրոյ, այլ և ոչ յԱրեաց երկիրն թողու. բայց ամենայն աղխիւն իւրով սուռաքէ զնա, իբրև վտարանդի, առ գործակալս իւր որ ՚ի Հայս: Եւ յղէ առ թագաւորն ձեռնաց՝ ասելով, թէ Մի թուեսցի քեզ դժուար, զի ՚ի ձեռս քո ոչ կարացի տալ զՄամբուն. վասն զի երդուեալ էր նմա հօրն իմոյ ՚ի լոյս արեգական. այլ վասն անխռով զքեզ առնելոյ՝ հալածեցի զնա յաշխարհէս իմմէ յեզր երկրի և ՚ի մուտս արևու, որ հաւասար է նմա մահու. և արդ մի լնցի պատերազմ ընդ իս և ընդ քեզ: Եւ զի քան զամենայն բնակեալս ՚ի վերայ երեսաց երկրի խաղաղասէր ասեն գոլ զազգն ձե-

նաց, յանձն առնու առնել զհաշտութիւն. ուստի յայտ իսկ է, թէ են արդարեւ խաղաղասէր և կենսասէր ազգ ձեռնաց:

Սքանչելի է և աշխարհն առատութեամբ ամենայն պտուղոց, և գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքմաւէտ և սիրամարգաշատ և բազմամետաքս, անբաւութիւն յամուրաց և հրէշեց, և որ էշայծեմունսդ անուանեն. ուր հասարակաց կերակուր ասն զառ մեզ պատուական և սակաւուց ճաշակելիս, զփասեան և զպոր, և այլ այսպիսիք: Այլ զականց և զմարգարտաց ոչ ասն զիտել զհամար մեծամեծացն. իսկ պատուականքս առ մեզ զգեստուց և սակաւուց ազանելիք, հասարակաց նոցա է զգեստ: Եւ այս յաղագս աշխարհին ձեռնաց:

Իսկ Մամբունայ յոչ կամաց եկեալ յաշխարհս մեր, հանդիպեցաւ գալտեանն Տրդատայ. և ոչ դարձաւ ընդ զօրս Պարսից, այլ ամենայն աղխիւն իւրով ընդ առաջ գնաց նմա մեծաւ պատարագաւ. և Տրդատ ընկալաւ զնա, բայց զկնի իւր ՚ի պատերազմ ոչ էառ յերկիրն Պարսից. այլ ետ տեղի աղխին նորա և ռոճիկ ՚ի կերակուր, փոփոխելով տեղ ՚ի տեղոջէ ցբովանդակ ամս:

2Բ

Նահատակութիւնք Տրդատայ ՚ի Թագանորու-
թեանն յառաջ քան զհաւատալն:

Քանզի ոչ է պատմութիւնն ճշմարիտ ա-
ռանց ժամանակագրութեան, վասն որոյ ման-
րախուզիւ քննեալ, գտաք զԹագաւորին Տըր-
դատայ յերրորդ ամի Գիողեախանոսի, և գալ
այսր հանդերձ մեծաւ զօրու: Արոյ հասեալ ՚ի
Կեսարիայ յոլովք ՚ի նախարարացն ընդ առաջ
լինէին: Եւ ելեալ յաշխարհս, գտանէ զՍտայ
սնուցեալ զքոյր իւր Խոսրովիզուխտ, և պա-
հեալ զգանձսն ամրոցան հանդերձ յոյժ եր-
կայնմութեամբ. քանզի էր արդար և համբեր,
ժուժկալ և առաւել իմաստուն. զի թէպէտ և
ոչ ծանեաւ զճշմարտութիւն յաղագս Աստու-
ծոյ, սակայն գտութիւն կռոյն գիտաց: Նոյն-
պէս էր և սան նորա Խոսրովիզուխտ, կուսան
համեստ որպէս զօրինաւոր ոք, և ոչ ամենեին
ուներ անդուռն բերան նման այլ կանանց:

Իսկ Տրդատ ՚ի հազարապետութիւն Հայոց
զՍտայն կացուցանէ, շնորհակալութեամբ պա-
տուէ զնա: Եւ առաւել ևս զիւր զայնկորդին,
զմանդակունի Արտաւազդ, վասն լինելոյ նորա

նէս պատճառ փրկութեան և հայրենականացն
հասելոց փառաց. յաղագս որոյ ՚ի ձեռն նորա
տայ զսպարապետութիւն զօրացն Հայոց: Նորին
աղագաւ և զճաճատ քեռայր նորին իշխան ՚ի
վերայ գաւառին Աշոցայ կարգէ: Սա էր որ յա-
պայսն զգացոյց աներոյն իւրոյ Արտաւազդայ,
և նա արքայի, նախ զԳրիգոր Անակայ լինել
որդի, և ապա զկնի վասն որդւոցն Գրիգորի,
որպէս հմուտ եղեալ ՚ի կեսարացոց բաղաքին
բնակելով:

Իսկ քաջին Տրդատայ կրազապէս և բազում
ճակատս տուեալ, նախ ՚ի Հայս և ապա ՚ի Պարսս,
իւրով անձամբ առնէր զյաղթութիւնն: Ար ՚ի
միում նուազի առաւել քան զնղիանանն զայն
՚ի հնումն, կանգնեաց զնիզակն յօգնական հա-
մաթիւ վերաւորաց: Դարձեալ յերկրորդումն
կորովեայն Պարսից զփորձ առեալ զսասուկու-
թեան սկային և կուռ վառուածոցն, բազում
վերօք պատեալ զձին՝ սատակեցին նետաձգու-
թեամբք. որոյ զարկուցեալ յերկիր ընկենոյր
զարքայն: Իսկ նորա յարուցեալ և ՚ի հետի յար-
ձակեալ, փոխանակ իւր զբազումն ընկենոյր ՚ի
թշնամեացն, և զմիոյ ուրումն զձի կալեալ, ա-
րիաբար աշտանակեալ. դարձեալ յերկրորդին
միւսանգամ կամաւոր լեալ հետի ուսերաւ զե-

րամակս փղացն պուղէր: Եւ այսպիսի նահա-
տակութեամբք յամեալ ՚ի Պարսս և յասորես-
տան, անդր ևս քան զՏիղբոն յարձակի:

29.

Յաղագս առնելոյ կեն Տրդատայ զԱշխէն, և Կոս-
տանդնի զՄաքսիմինայ, և թէ սրպէս Հան-
դեպեցաւ Հաւաստոյ:

Եկեալ Տրդատայ յաշխարհս, առաքէ զՍմբատ
ասպետ, զՏայր Բագարատայ՝ ածել զկոյան Աշ-
խէն՝ դուստր Աշխադարայ՝ իւր ՚ի կնութիւն.
որ ոչ ինչ նուազ էր կոյան արքային Հասակի:
Եւ հրամայէ գրել զնա արշակունի, և զգեցու-
ցանել ճիրանիս և թագ կապել զն հարսնացի
արքայի: Յորմէ եղև որդի Խոսրով, ոչ համե-
մատ հասակի ծնողաց իւրոց:

Ընդ նոյն աւուրս լինին հարսանիք և Մաք-
սիմինայ դստերն Գիողետիանոսի ՚ի Նիկիովդայ,
փեսայանալով նմա Կոստանդիանոսի կեսարի, որ-
դոյ Կոստայ թագաւորին Հռոմայ, որ ոչ էր
՚ի դստերէն Մաքսիմիանոսի, այլ Հեղենայ պո-
ռընկէ ծնեալ: Այս Կոստանդիանոս բարեկամա-
ցեալ ՚ի հարսանիան ընդ Տրդատայ մեր թա-

գաւորի: Եւ յետ ոչ բազում ամաց մեռեալ
Կոստանդ, փոխանորդ նմա առաքէ Գիողետի-
անոս զնորին որդի և զիւր որդիացեալն Կոս-
տանդիանոս:

Սա յառաջ քան զթագաւորելն, մինչ դեռ
կեսար էր, պարտեալ ՚ի մարտն, և տրտմութեամբ
մեծաւ ննջեալ, երևութացաւ նմա ՚ի քուն
խաչ աստեղեայ յերկնից, պարունակեալ զբով
ասէ. Այսու յաղթեա. զոր արարեալ սիւգնոյն և
յառաջաբերեալ, յաղթեաց պատերազմացն:
Բայց յետոյ հրապուրեալ ՚ի կնոջէն իւրմէ Մաք-
սիմինայ, ՚ի դստերէն Գիողետիանոսի, յարոյց
հալածանս եկեղեցոյ. և զբազումս վկայեալ
ինքն եղեփանդական բորոտութեամբ ըստ բոլոր
ընկալեալ մարմնոյն ապականեցաւ վասն յան-
դըզնութեանն: Զոր ոչ կարացին բուժել արի-
ղական կախարդքն և մարիսկեան բժիշկքն. յա-
ղագս որոյ յղեաց առ Տրդատ՝ առաքել նմա
գիւթս ՚ի Պարսից և ՚ի հնդկաց, սակայն և այնք
ոչ հասին նմա յօգուտ: Զոր և քուրմք ոմանք
՚ի դիւաց խրատուէ հրամայեցին բազմութիւն
տղայոց զենուլ յաւազանս և ջերմ արեամբ
լուանալ և ողջանալ. որոյ լուեալ զլայլուն ման-
կանցն հանդերձ մարցն կականմամբք, զթա-
ցեալ մարդասիրեաց, զնոցայն լաւ վարկուցեալ

քան զԼւրն փրկութիւն: Յազազս որոյ զփոխարէնն յԱստուծոյ ընդունի, յանրջական տեսութիւն Առաքելոցն առեալ հրամանս արբիլ լուացմամբ կենսատու աւազանին 'ի ձեռն Սեղբեսարոսի եպիսկոպոսի Հռոմայ, որ 'ի նմանէ հալածանացն թագուցեալ էր 'ի Սորակտիոն լեռանն. յորմէ և աշակերտեալ հաւատաց, ըզբռնաւորսն ամենայն բառնալով Աստուծոյ յերեսաց նորա, որպէս համառօտ ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս:

27

Սատակումն սլկունեաց 'ի ճենազնոցն Մամգունաց:

Ընդ հանդչելն Շապհոյ արքայի Պարսից 'ի պատերազմացն, և 'ի գնալն Տրդատայ 'ի Հռոմ առ սուրբն Կոստանդիանոս, պարագ առեալ խորհրդոց Շապհոյ, նիւթէ չարիս 'ի վերայ մերոյ աշխարհիս. թովեալ զհիւսիսայինսն ամենայն՝ ելանել 'ի Հայս, ժամ գնէ և իւր գալ Արեօք 'ի մեւս կողմանէն: Ի սորին բանս հրապուրեալ Սղուկ նահապետ ազգին սլկունեաց, զինքեանն սպանանէ զփեսայ՝ զԵրացեալն Օտայ, որ էր 'ի տոհմէն ամատունեաց, և սնուցող Խոս-

րովիղիստոյ քեռ թագաւորին: Եւ այն ինչ ընդ հուպ եկեալ մեծին Տրդատայ յարեմոնից, և լուեալ զայս ամեայն, և գիտացեալ՝ թէ ոչ 'ի ժամադրութիւն եկն Շապհոհ, խաղայ 'ի վերայ հիւսիսականացն: Իսկ նահապետ ազգին սլկունեաց ամրանայր յամրոցին, որ անուանեալ կոչի Ողական, ապաւէն առնելով իւրեանց ըզբնակիչս Սիմն կոչեցելոյ լերին. և ընդդիմացեալ թագաւորին, աղմկէր զերկիրն. և մերձ առ լերամբն ոչ թողացուցանէր այլում՝ պարագել գործոյ: Ասէ ամենայն նախարարութեանց տանս Հայոց արքայ. Որ ոք ածէ առ իս զնահապետն սլկունեաց, տաց նմա յաւիտենական իշխանութեամբ զգեօղս և զգաստակերտս, և զամենայն իշխանութիւն ազգին սլկունեաց: Զոր յանձն առնոյր ճենազնեայն Մամգուն:

Եւ 'ի խաղալ թագաւորին զկողմամբ Աղուանից 'ի վերայ հիւսիսականացն, գնաց Մամգուն ամենայն աղևիւն իւրով զկողմամբ Տարօնոյ, որպէս թէ ապստամբեալ 'ի թագաւորէն. և 'ի չու անկեալ, առաքէ զաղտագնաց հետեակս, զգացուցանելով նահապետի ազգին սլկունեաց զգնալն թագաւորին զկողմամբ Աղուանից. Վտանգ մեծ է, ասէ, թագաւորին Տրդատայ, վասն որոյ գնաց զկողմամբ

Աղուանից պատերազմել ընդ ամենայն լեռնոտնեայսն. վասն որոյ մեր է ժամանակ 'ի ճահ խորհել և գործել որ ինչ կամք են. զի խորհեալ եմ դաշնաւոր լինել ընդ քեզ՝ վասն արհամարհանաց իմոց որ 'ի Թագաւորէն: Ընդ որ ուրախացեալ նահապետ ազգին սլկունեաց, ընդունի զնա երդմամբ ուխտից. բայց յամուրն ոչ թողու, մինչև տեսանել՝ թէ որպէս պահիցէ զմտերմութիւնն երդմանց և դաշնաւորութեանցն: Իսկ ասացեալն Մամգուն ամենեւին ջանայեալ զմտերմութիւն ցուցանել առ ապրատամբին, հաւատարմացաւ նմա որպէս արդարեւ միամիտ գործակից. մինչև հրամայեաց նմա համարձակ մտանել յամուրն և ելանել:

Եւ յետ բազում վստահութեանն, 'ի միում աւուրց հաւանեցուցանէ զնահապետ ազգին սլկունեաց ելանել արտաքս յամրոցէն և որսալ երէս. և 'ի միջամուխ լինել որսոցն՝ զիպեցուցանէ աղեղամբն ընդ մէջ թիկանցն, և կործան յերկիր զարկուցանէ զապստամբն: Եւ ընթացեալ իւրով արամբքն 'ի դուռն ամրոցին, ունի զքերդն, կապելով զամենայն արսն որ 'ի ներքս: Նա և զազգն սլկունեաց խորհեցաւ բառնալ, և կոտորեաց զամենեսեան. երկուք ոմանք փախտական անկան յաշխարհն Ծովաց: Իսկ Մամգուն վաղ-

վաղակի զգացուցանէ Թագաւորին. ընդ որ ուրախացեալ Տրդատայ, զրէ հրովարտակ' իշխել նմա ամենայնի. և կարգէ զնա նախարար 'ի տեղի ապստամբին, անուանելով յանուն իւր մամգունեան: Բայց մնացելոցն սլկունեաց հրամայէ չմնասել:

26

Նահատակութիւնք Տրդատայ 'ի պատերազմին Աղուանս, չորում միջակտուր արար զԹագաւորն Բասլաց:

Իսկ Թագաւորն Տրդատ ամենայն հայաստանօք իջեալ 'ի դաշտն գարգարացուոց, պատահէ հիւսիսականացն ճակատու պատերազմի. և 'ի խառնել երկոցունց կողմանցն՝ յերկու ճեղքէ զամբոխ թշնամեացն, սկայսբար շահատակելով: Ոչ կարեմ ասել զերազութիւն ձեռինն, որպէս անբաւք 'ի նմանէ յերկիր անկեալ Թաւալաղոր խաղային. օրինակ իմն 'ի գեղեցիկ ցանցորդէ լն ձկամբք յերկիր Թափեալ ցանցոյն, կայտռէին յերես երկրին: Զոր տեսեալ Թագաւորին Բասլաց, մօտ հասանէ յարքայն. և հանեալ յասպազինէն զներդեայ քեմխտապատ պարոմն, և

կորովութեամբ ձգեալ յետուստ կողմանէ, ճարպ
զիպեցուցանէ յուս ձախակողմանն և յանութ
աջակողմանն. զի էր վերացուցեալ զձեռն ածել
ումեք սուսերաւ. և ինքն վառեալ վերտ պահ-
պանակօք, ուր ոչ գծէին նետք: Եւ քանզի ոչ
կարաց շարժել ձեռամբ զհսկայն, զլանջիւք առ-
երիվարին. և ոչ այնչափ ինչ շութափեաց միտ-
րակել զերիվարն, քան թէ ահեակ ձեռամբն ՚ի
ներդեայն աճապարեալ սկային, և սաստկու-
թեամբ ուժոյն զհերեաւ ցանցեալ, ՚ի ճահ զի-
պեցուցանէր զերկսայրին, և ընդ մէջ կտրէր
զայրն և ընդ զոյգ պարանոցին զգլուխ երի-
վարին:

Իսկ զօրացն ամենայնի տեսեալ զթագաւորն
իւրեանց և զգօրաւորն միջակտուր յայնպիսի
ահաւոր բազկէ լեալ, ՚ի փախուստ դառնային.
զօրոց զհետ մտեալ Տրդատ, վարէ մինչև յաշ-
խարհն Հոնաց: Եւ թէպէտ ոչ փոքր հարուածս
իւրոց զօրացն եհաս, և բազմաց անկումն մե-
ծամեծաց, յորում մեռաւ և սպարապետն ամե-
նայն Հայոց Արտաւազդ մանդակունի, սակայն
Տրդատ անտի ըստ հայրութեան օրինաց պա-
տանդս առեալ, դառնայ: Որով պատճառաւ
միաբանեալ զամենայն հիւսիսի, հանեալ զօր
բազում, գումարտակ արարեալ, խաղայ յաշ-

խարհն Պարսից, զիմեալ ՚ի վերայ Շապհոյ՝
որդւոյ Արտաշէի, չորս յիւրոցն առնելով զօրա-
վարս, զՄիհրան առաջնորդ Վրաց, վստահա-
ցեալ վասն ՚ի Քրիստոս հաւատոցն, և զԲագա-
րատ ասպետ և զՄանաճիհր նահապետ ազգին
ոչտունեաց և զՎահան նահապետ ամատու-
նեաց: Բայց յաղագս հաւատոց Միհրանայ և
աշխարհին Վրաց ասել կայ մեզ առաջի:

29

Յաղագս Նունէի երանելոց, եթէ սրպէս եղև
պատճառք փրկութեան Վրաց,

Աին ոմն, անուն Նունէ, յրնկերաց սրբոց
հռիփսիմեանցն ՚ի ցրուելոցն, փախտեամբ հա-
սեալ յաշխարհն Վրաց ՚ի Մծխիթայ, ՚ի նոցա
քաղաքն նախագահ, յոյժ ձգնութեամբ ստա-
ցեալ շնորհս բժշկութեան, որով և զբազում
ախտաժեստ բժշկեալ, և զլիտովին զկին Միհրա-
նայ առաջնորդին Վրաց: Վասն որոյ հարցեալ
զնա Միհրանայ, եթէ որով զօրութեամբ առ-
նես զայս սքանչելիս, ուսաւ զքարոզութիւն
աւետարանին Քրիստոսի. և ախորժելով լուեալ,
պատմեաց իւրոց նախարարացն հանդերձ գո-

վեստիւ: Եւ իսկոյն եհաս ՚ի նա լուր սքանչե-
լեացն, որ եղեն ՚ի Հայս ՚ի Թագաւորն և ՚ի
նախարարն, և զընկերացն երանելոյն Նունեայ.
ընդ որ հիացեալ զըուցեաց երանելոյն Նու-
նեայ, որով և ստուգագոյն ևս տեղեկացաւ զա-
մենայն ոճով:

Եւ եղև ընդ աւուրսն ընդ այնոսիկ ելանել
Միհրանայ յորսս. մոլորեցաւ ՚ի դժուարս լե-
րանց խաւարեալ օդով, այլ ոչ տեսանելօք, ըստ
այնմ՝ Թէ կոչէ զմէզ բարբառով, և դարձեալ՝
Թէ զտիւ ՚ի գիշեր մթացուցանէ: Այսպիսի
խաւարաւ ըմբռնեալ Միհրան, որ եղև նմա
առիթ մշանջնաւոր լուսոյն. քանզի զարհու-
րեալ յիշեաց զոր լուաւ վասն Տրդատայ, եթէ
կամեցաւ ճանապարհորդել յորս, հասին նմա
հարուածք ՚ի Տեառնէ. զոր համարեցաւ՝ Թէ և
նմա այնպիսի ինչ գիպելոց է: Եւ երկիւղիւ մե-
ծաւ պաշարեալ, խնդրեաց աղօթիւք լուսաւո-
րիլ օդոյն և դառնալ խաղաղութեամբ, պաշ-
տել զԱստուածն Նունէի խոստանայր. որում
հանդիպեալ, կատարեաց զասացեալն:

Իսկ երանելոյն Նունէի խնդրեալ արս հա-
ւատարիմս, յղեաց առ սուրբն Գրիգոր, եթէ
զինչ հրամայեսցէ նմա գործել այնուհետև.
քանզի յօժարութեամբ ընկալան Վիրք զբարո-

զութիւն աւետարանին: Եւ հրաման ընդունի՝
կործանել զկուռսն, որպէս ինքն արար, և կանգ-
նել զպատուական նշան խաչին մինչև ցօր տա-
լոյ Տեառն հովիւ յառաջնորդութիւն նոցա:
Եւ իսկոյն կործանեաց զամպրոպային պատկերն
Արամազդայ. որ կայր մեկուսի ՚ի քաղաքէն՝
զետոյն հօրի ընդ մէջ անցանելով. զոր սովոր
էին երկրպագել այգուն այգուն ՚ի տանեաց իւ-
րաքանչիւր, զի հանդէպ նոցա երեւէր. իսկ
եթէ ոք զոհել կամէր, անցեալ ընդ գետն ա-
ռաջի մեհենիցն զօհէր:

Բայց ՚ի վերայ նոցա յարեան նախարարք
քաղաքին, եթէ զով արդեւք փոխանակ կուոցն
երկրպագեմք. ուսան՝ եթէ նշանի խաչին Քրիս-
տոսի. զոր արարեալ կանգնեցին ՚ի վերայ վա-
յելուչ բլրոյն յարեւելց կողմանէ քաղաքին,
մեկուսի բաժանեալ և նա փոքրագոյն զե-
տով: Եւ երկրպագեցին ամենայն բազմութիւնն
ընդ առաւօտն նոյնպէս ՚ի տանեաց իւրա-
քանչիւր: Բայց յորժամ ելեալ ՚ի բլուրն տե-
սին փայտ կոփեալ ոչ ճարտարաց ինչ գործ,
յոլովք քան զսակաւս արհամարհեցին, իբր Թէ
այնպիսեաւ լի իցէ ամենայն անտառն նոցա. և
Թողեալ ՚ի բաց զնացին: Իսկ բարերարին Աս-
տուծոյ նայեցեալ ՚ի զայթագղութիւն նոցա,

առաքեաց յերկնից սիւն ամպոյ, և լցաւ լեռանն բուրմամբ անուշահոտութեամբ. և ձայն բազմութեան սաղմոսերգուաց լսելի եղև քաղցր յոյժ և ծաղեաց լոյս ապաւորութեամբ խաչի ըստ ձևոյ և չափոյ փայտեղինին, և կարով ՚ի վերայ նորա հանդերձ երկոտասան աստեղօք. յոր ամենեցուն հաւատացեալ, երկրպագեցին նմա: Եւ յայնմ հետէ զօրութիւնք բժշկութեան կատարէին ՚ի նմանէ:

Իսկ երանելին Նունէ ել գնաց աշակերտել զայլ ևս զաւառան Վրաց յանապակ լեզուէն, շրջելով անպաճուճաբար և առանց աւերորդաց, օտարացեալ յաշխարհէ և որ ՚ի սմա. կամ թէ ճշմարտագոյն ասել ՚ի խաչ ելեալ, ՚ի կրթութիւն մահու գկեանսն առնելով, բանիւ վկայ բանին Աստուծոյ, և յօժարութեամբն իւրով՝ որպէս արեամբ պսակեալ: Զոր համարձակիմք ասել, Առաքելուհի եղեալ, քարոզեաց ՚ի Վղարջաց սկսեալ առ դրամբք Ալանաց և Կասբից մինչև ՚ի սահմանս Մասքթաց, որպէս ուսուցանէ քեզ Ազաթանգեղոս: Բայց մեք դարձցուք անդրէն ՚ի պատմութիւն Տրդատայ յարձակմանն ՚ի Պարսս:

2Է

Պարտուծն Շապհոյ և ահամայ հնադանդութիւն ընդ ձեռամբ մեծին Արտանդեանոսի. և Տըրդատայ ունել զկերտան, և զալ աղբահանացն. և թէ յայնժամ եղև գեւաւիտական փայտին:

Բայց Տրդատայ թէպէտ և զյաղթութիւն ստացեալ էր, այլ ՚ի հարկանելոյ զօրուն և ՚ի բազում անկելոց նախարարացն, զանգիտեաց ինքեամբ յատուկ մարանչել ընդ Շապհոյ, մինչև եհաս բազմութիւն զօրուն հռոմայեցւոց, որք ընդ ասորեստան յարձակեցան. և ՚ի փախուստ Շապհոյ՝ դարձան և յաւարի առին զամենայն երկիրն: Քանզի և Տրդատ միահամուռ իւրովքն, և որք ընդ իւրովքն էին զօրքն, ընդ հիւսիսային կողմանս իշխանութեանն Պարսից դիմեաց տարեկան չուաւորութեամբ:

Յայնժամ զայ առ նա աղբականն իւր և հարազատ Կամար, առաջին որդի Պերոզամատայ: Այս Պերոզամատ է այն տղայն, որ ՚ի կոտորելն Արտաշէի զցեղն Կարնան Պահլաւին, փախուցեալ Բուրզայ ապրեցուցանէր: Որոյ հասեալ յերիտասարդութիւն, ՚ի պատիւ հօրն և ՚ի

վերայ զօրուն կարգի յԱրտաշէ, առ ՚ի պատե-
րազմել ընդ խուժադուժ ազգսն ընդ այնու-
սիկ, նենգութեամբ խորհել արկանել զնա
՚ի ձեռս բարբարոսաց: Որոյ եղեալ այր քաջ,
սքանչելապէս մղեաց զպատերազմունսն. և ՚ի
պարտել զՎզըրկն որ անուանէր Խաքան, նուա-
ճեալ տայ զգուստր իւր նմա կնուծեան. նա
և այլ կանայս առեալ զվերձաւորս Արտաշէի, և
բազում որդիք եղեալ զօրացեալ բռնութեամբ
ունի զկողմանսն զայնոսիկ. թէպէտ և էր ՚ի
համար Արտաշէի, այլ ոչ տեսանէ զնա: Եւ ՚ի
մեռանելն Արտաշէի՝ ոչ հնազանդի որդւոյ նորա
Շապհոյ. և ՚ի մարտնչելն ՚ի բազում պատերազ-
մունս յաղթէ, և ՚ի մտերմացն Շապհոյ դեղա-
կուր եղեալ մեռանի:

Առ նովիմբ ժամանակաւ այլ ոմն կեցեալ
Վզըրկ Խաքան, որ թշնամութեամբ ընդ Կամ-
սարայ որդւոյ նորա վարէր: Իսկ Կամսարայ
դժուարին վարկուցեալ ՚ի մէջ երկուց հզօր
թագաւորաց բնակել թշնամութեամբ, մանա-
ւանդ զի և եղբարքն ոչ միաբանեցան ընդ նմա,
խաղացեալ ամենայն ընդանօք իւրովք և աղ-
խիւ գայ առ Տրդատ մեր թագաւոր, եղբարց
նորա առ Շապուհ երթալով: Այս Կամսար ա-
հագին քաջութեամբ նահատակեալ առ հարբն

՚ի պատերազմունս, ՚ի շահատակելն իւրում
հարկանի յուժեմնէ սակերբ զղլուխն. և վերա-
ցուցեալ մասն ինչ յոսկերէ սկաւառակին, բը-
ժըչկեալ ՚ի դեղոց, պակաս գօլով բոլորութիւն
դագաթանն, անուանեցաւ Կամսար այնր ա-
ղագաւ:

Իայց Տրդատայ հաստատեալ իւր զեւթնպա-
րըսպեանն Եկբատան երկրորդ, և վերակացուս
յինքենէ թողեալ, դառնայ ՚ի Հայս, ընդ իւր
ածելով զԿամսար ամենայնիւքն: Քանզի Շա-
պուհ աղաչեաց զՎոստանդիանոս զյաղթողն,
խնդրել զհաշտութիւն, և հաստատել խաղա-
ղութիւն մշանջենաւոր. զոր արարեալ սրբոյն
Վոստանդիանոսի, յետ այնորիկ առաքեաց զՀե-
ղինէ զմայրն իւր յՆրուսաղէմ ՚ի խնդիր պա-
տուական Խաչին, զոր և եգիտ իսկ զգրկական
փայտն, հանդերձ հինգ բեւոօքն:

2Ը

Կապուժն Ալիկանոսի, և փոխուժն արքունեացն
՚ի Հռովմէ, և շինել Կոստանդնուպօլսի:

Ի բառնալն Աստուծոյ զբռնաւորսն ամենայն
յերեսաց Կոստանդիանոսի՝ մեծարեաց նա զԼի-
կիանոս մեծութիւն յոյժ, և ետ նմա կնու-

Թեան զքոյր իւր ոչ համամայր, ծիրանեօք և պտակաւ կայսերական զարդարեաց զնա. և յերկրորդականն հասուցեալ պատիւս, արքայ ամենայն արեւելից կացոյց: Բայց զոր աստուածային բանն առ երբայեցւոցն անհնարին համարեալ՝ չարութեանն փոփոխումն, նոյն և աստանօր պատահի. ընձու անկարելի է զխայտուցն փոխել, և եթովպացոյ զթիութիւն, նոյնպէս մարդոյ ամարաշտի զբարսն: Քանզի նախ առ ՚ի հաւատսն դտանի դրժող, և երկրորդ առ բարեդործն իւր ապստամբ: Յարոյց հալածանս եկեղեցոյ, և նենգութիւն դաղանի ընդդէմ Կոստանդինոսի. նա և չարիս բազմազանս ամենեցուն հասոյց, որ ընդ իւրով իշխանութեամբն էին, ցանկասէրս այս և գարշելի այլերո՝ ներկուածոյ ունելով զհերս. որ և զկին իւր ՚ի մեծ նեղութիւն արգել, սակս տրփութեան երանելոյն Գլափիւռայ, վասն որոյ սպան ըզսուրբն Բասիլէոս Ամասիոյ պոնտացոյց եպիսկոպոս:

Եւ իբրև յայանեցաւ դաւն, և զխոաց թէ նմա լուռ ոչ լինի Կոստանդինոս, ժողովեաց զօրս ընդդիմանալ պատերազմաւ: Եւ ցրտացեալ ՚ի սիրոյն ճրգատայ մեր Թագաւորի, ակնածէր որպէս արդարև ՚ի թշնամոյ. քանզի զիտէր

եթէ ատելի է արգարոյ ամենայն ամբարիշտ: Իսկ իբրև եկն յաշթողն Կոստանդինոս, մատնեաց Աստուած ՚ի ձեռս նորա լիկիանոս. յոր խնայեալ որպէս ՚ի Տերունի և ՚ի քեռայր, ետ ամենել ՚ի Քաղղիւս հանդերձ երկաթի կառանօք՝ զնել ՚ի մետաղս, զի աղօթեցէ առ Աստուած՝ որում մեղաւն, թերևս երկայնամիտ լիցի առ նա: Եւ ինքն հանդերձ որդւովքն մի թագաւորութիւն զհռովմայեցւոցն ցուցեալ, զքսանեմեակն ՚ի նիկովիացոց քաղաքին կատարեաց: Զի ՚ի չորրորդ ամէ հալածանացն սկսեալ Թագաւորել մինչև ցերեքտասաներորդ ամն խաղաղութեան, զոր և այսօր տօնէ աշխարհ:

Եւ ոչ պարտ վարկուցեալ ՚ի Հռոմ դառնալ, այլ ՚ի Բիւզանդիոն անցեալ հաստատէր զարքունիսն, յանրջական իմն նախատեսութեանց հրամայեալ: զերապայծառս իմն առնելով շինուածս, հնգապատիկ յաւելեալ մեծացուցանէ: Քանզի ոչ ուրուք մեծի Թագաւորի կայր ՚ի նմա ձեռնարկութիւնք՝ այսպիսիք՝ բայց ՚ի սակաւ ինչ իրաց, որպէս տիեզերակալն Աղեքսանդրի մակեդոնացոյ, յորժամ անտի ընդդէմ Քարեհի սպառազննեցաւ, և սակս այնորիկ շինեաց յիշատակ իւր զասացեալն Ստրատիզին:

քանզի ՚ի նմա զպատերազմականսն յօրինեաց զկազմութիւն: Զոր յետոյ Սեւերիոս արքայ հըռովմայեցւոց նորոգեաց. և ինքն շինեաց զբազանիսն ՚ի տեղոջ սեանն, որ ունէր ստորագիր խորհրդական անուն Արեգակն, ըստ թրակացւոց բառի Զեւքսիպոն, որոյ կոչմամբ յորջորջեցան և բաղանիքն: Սա շինեաց և գտեսարանն և զգազանամարտկացն և զխաղաղկացն, և զձիւրնթացն ոչ կատարմամբ: Այլ Կոստանդիանոս ամենապատիկ յարդարեաց, և անուանեաց նոր Հռոմ, իսկ աշխարհ կոչեաց զնա Կոստանդիանու քաղաք: Ասեն և զայս, եթէ զաղտնի եհան ՚ի Հռովմայ զասացեալն Պաղաղիոն քերածոյ, և եղ զնա ՚ի Փորոնին ներքոյ սեանն զառ ՚ի յիւրմէ կանգնեալ. բայց այս մեզ անհաւատալի է, այլոց՝ որպէս կամք իցեն:

ԶԹ

Յաղազս Արիոսի չարափառել, և ժողովոցն՝ որ եղև վասն նորա ՚ի Նիկիայ, և սքանչելեացն՝ որ երևեցաւ ՚ի Գրեգորիոս:

Ընդ այն ժամանակս երևեցաւ Արիոս աղեքսանդրացի, որ ուսոյց չարաչար ամբարշտել, ոչ գոլ զորդի հաւասար հօր, և ոչ ՚ի բնութենէ

և յեութենէ հօր. և ոչ ծնեալ ՚ի հօրէ յառաջ քան զյաւիտեանս, այլ օտար զոմն և արարած և կրտսեր, և յետ ժամանակի գոյացեալ. որ ըստ արժանեաց իւրոց ամբարիշտս այս Արիոս ՚ի գարշելիսն ընկալաւ զսատակումն: Վասն որոյ ել հրաման յինքնակալէն Կոստանդիանոսէ՝ ժողով լինել բազմութեան եպիսկոպոսաց ՚ի Նիկիայ բիւթանացւոց: Եւ ժողովեցան Բիտոն և Բիկէնդ երկուք ՚ի Հռոմ քաղաքէ՝ ձեռնարկութեամբ սրբոյն Սեղբեստրոսի, Աղեքսանդրոս Աղեքսանդրի, Եւստաթիոս Անտիօքայ, Մակարիոս Նրուսաղէմի, Աղեքսանդրոս Կոստանդնուպօլսի եպիսկոպոս:

Յայնժամ զայ հասանէ հրովարտակ ինքնակալին Կոստանդիանոսի առ մեր արքայն Տրդատ, զի զսուրբն Գրիգոր առեալ ընդ իւր ՚ի ժողովն երթիցէ. զոր ոչ առ յանձն Տրդատ: Քանզի լուեալ էր զխնամանալն Շապհոյ ընդ հնդկաց թագաւորին, և ընդ արևելեանն Խաքանոյ, և զգօրավարելն Ներսէհի՝ որ և թագաւորեաց ամս ինն, և Որմզդի՝ որ ապա և նա թագաւորեաց ամս երիս նահատակութեամբ: Եւ ՚ի կասկածի եղեալ, զի մի արդեւք պայմանին ստիցէ ըստ սովորութեան հեթանոսութեանն, վասն այնորիկ ոչ եթող առանց իւր զաշխարհս:

Բայց և ոչ սուրբն Գրիգոր հաւանեցաւ երթալ, զի մի զառաւել պատիւն վասն խոստովանողական անուանն ՚ի ժողովոյն կրիցէ. որպէս զի այսպէս փափաքանօք և մեծաւ փութով կոչեն: Այլ նոքա առաքեն փոխանորդ իւրեանց զՌըստակէս, հանդերձ ճշմարիտ խոստովանութեամբ երկոցունց՝ գրով: Որոյ երթեալ հասանէր մեծին Ղեւոնդի. և հանդիպի յայնմ ժամու, զի մկրտէր զԳրիգոր զհայր Գրիգորի աստուածաբանի. որ իբրև ել ՚ի ջրոյն, լոյս շուրջ փայլատակեալ զնովաւ, զոր ոչ ոք ՚ի բազմութենէն ետես, այլ միայն Ղեւոնդիոս՝ որ մկրտէրն, և մերն Ռըստակէս, և Նեթաղ Յդեսիայ, և Յակոբ Մծբնայ, և Յոհան Պարսից եպիսկոպոս, որք նոյն շաւղօք ուղևորէին ՚ի ժողովն:

Ղ

Դարձ Ռըստակիսի ՚ի Նիկեոյ, և հաւատալ ազգականացն, և որ ինչ ՚ի Գառնի շինուածք:

Երթեալ Ռըստակէս ընդ մեծին Ղեւոնդի, հասանէ ՚ի քաղաքն նիկիացւոց, ուր եղեն ժողովեալ հարք երեքհարեւր և ութւտասն ՚ի

քակտումն արիանոսաց, զորս նշովեալ մերժեցին ՚ի հաղորդութենէ եկեղեցւոյ. սապէս և ինքնակալն արտասահմանեաց ՚ի մետաղս: Ապա դարձեալ Ռըստակեայ արժանահաւատ բանիւ, և քսան կանոնեալ զլիսովք ժողովոյն, զայ հանդիպի հօրն և արքային ՚ի Վաղարշապատ քաղաքի: Ընդ որ ուրախացեալ սրբոյն Գրիգորի, սուղ ինչ գլուխս յինքենէ ՚ի կանոնս ժողովոյն յաւելու, վասն առաւել զգուշութեան իւրոյ վիճակին:

Յայնմ ժամու և ազգային նոցա Կամար մկրտի իւրայովքն հանդերձ ՚ի ձեռն մեծին Գրիգորի, արքայի ընդունելով ՚ի ջրոյն, տալ նմա ժառանգութիւն զմեծ դաստակերան Սրտաշիսի, որ այժմ ասի Գրասխանակերտ, և զգաւառն Նիրակ, որպէս ազգականի իւրում և մոտերիմ հարազատի: Այլ նա ոչ աւելի բաւեալ քան զեւթն աւուրս յետ մկրտութեանն, վախճանի: Բայց թագաւորին Տրդատայ մխիթարեալ զգլուխ որդւոցն Կամարայ զՍրշաւեր, զինքն փոխանակ ծնողին սահմանելով, ազգ զնա սերելով յանուն հօրն, և կարգէ ՚ի թիւ նախարարութեանց: Յաւելու և այլ պարգևս, ըզքաղաքն Յրուանդայ և զնորին գաւառն մինչև ցկատար ձորոյն մեծի. միայն զի ՚ի մտաց նորա

հեռացուցէ զժիշատակ բնիկ աշխարհին՝ որ Պահլաւն կոչէ, որպէս զէ անվրդով զհաւատսն պահիցէ: Իսկ Արշաւիր առաւել սիրեալ զգաւառն, յիւր անունն անուանէր արշարունիս. քանզի յառաջ Երասխաձոր կոչէր: Ահա ասացաք և զպատճառս զայտեան երկուց ցեղեցն, Պարթեւաց և պահլաւկաց:

Չայտու ժամանակաւ կատարէ Տրդատ զշէնուած ամրոցին Գառնոյ, զոր որձաքար և կոփածոյ վիմօք, երկաթազամ և կապարով մածուցեալ յորում շինեալ և տուն հովանոց, մահարձանօք, սքանչելի դրօշուածովք բարձր քանդակաւ, ՚ի համար քեռ իւրոյ Խոսրովեղխտոյ, և գրեալ ՚ի նմա զժիշատակ իւր հելլենացի գրով:

Բայց սրբոյն Գրիգորի դարձեալ ՚ի նոյն լերինս, ոչ ումէք յետ այնր յաւելոյր երևել մինչև ցվախճան:

ՂԱ

Յաղագս մահուանն Գրիգորի և Ռքստակեաց, և թէ էր աղագաւ կոչի լեառնն՝ Մանեաց աջք:

Յեւթն և ՚ի տասներորդի ամի թագաւորութեանն Տրդատայ գտաք նստեալ յաթոռ սրբոյ

Առաքելոյն Թագէտսի զնախահայրն մեր Գրիգորիոս և ըստ աւետարանին ճնող: Յետ լուսաւորելոյ զամենայն Հայս լուսով աստուածգիտութեան, և ջնջելոյ զխաւար կռապաշտութեանն, և ընդ զամենայն կողմանս եպիսկոպոսօք և վարդապետօք, սիրեցեալ զլերինս և զամայութիւն և զհանդարտութեամբ մտաց յինքեան կեալ, որպէս զի խօսեսցի ընդ Աստուծոյ անզբաղապէս. փոխանորդ իւր թողլով զորդի իւր զՌքստակէս, ինքն կալով ՚ի գաւառին Գարանաղեաց ՚ի լերինն Մանեայ այրս:

Այլ ասացուք, թէ էր աղագաւ կոչի նա Մանեայ այրք: Քանզի էր կին ոմն Մանեայ անուն յընկերաց սրբոց հռիփսիմեանցն, որպէս զնունէ Վրաց վարդապետուհի. որ ոչ շութափեաց հետեւել նոցա ՚ի գալն առ մեզ, զիտելով զամենայն տեղիս՝ Աստուծոյ, բնակեցաւ ՚ի լերինս յայամիկ, յայրս ինչ քարանց. վասն որոյ կեչեցաւ անուն լերինն Մանեայ այրք. յոր այր յետոյ բնակեցաւ և սուրբն Գրիգոր:

Այլ թէպէտ և բնակեցաւ անդ, սակայն ընդ ժամանակս ժամանակս յայտնեալ շրջէր ընդ աշխարհս, հաստատէր ՚ի հաւատս զաշակերտեալսն: Բայց իբրև եկն Ռքստակէս որդի նորին ՚ի ժողովոյն Նիկիոյ, այնուհետև ոչ ևս երևեցաւ

յայտնեալ ումէք սուրբն Գրիգորիոս: Վասն որոյ յիսկզբան քահանայանալոյ նորա, յեւթն և ՚ի տասներորդ ամէն թագաւորութեանն Տրդատայ մինչև ցքառասուն և վեց ամն նորին, յորում ոչ ևս յաւել ումէք երևել, համարեալ թուին ամք երեսուն:

Եւ յետ նորա Ռըստակէս ամն եւթն, ՚ի քառասուն և յեւթներորդ ամէն Տրդատայ մինչև ց յիսուն և երրորդ ամն նորին, յորում եղև կատարումն Ռըստակեայ: Զի արդարեւ էր սուսեր հոգևոր ըստ ասացելումն, վասն որոյ թըշնամի ամենայն անիրաւաց և զազրագործաց թուէր նա: Յաղագս որոյ և Արքեղայոս, որ էր կարգեալ ՚ի վերակացութիւն չորրորդն կոչեցեալ Հայոց, կշամբեալ ՚ի նմանէ, սպասեաց ՚ի դիպող աւուր. և պատահեալ ՚ի ճանապարհի ՚ի Յովսէպ գաւառին, սպան զնա սրով. և ինքն զնաց փախստական ՚ի Տաւրոս կիւլիկեացոց: Իսկ զմարմին երանելոյն բարձեալ աշակերտացն, բերին յՆկեղեաց գաւառն, հանգուցանել ՚ի Թիլն, յիւրում աւանին: Եւ յաջորդեաց զթուոն երէց եղբայր նորին Վրթանէս, ՚ի յիսուն և ՚ի չորրորդ ամէն Տրդատայ և անդր:

Բայց սրբոյն Գրիգորի ՚ի Մանեայ այրն կեցեալ աներևութաբար ամն բազումն, փոխի

մահուամբ ՚ի կարգս հրեշտակաց: Եւ հովուաց, զաին զնա վախճանեալ, ՚ի նմին տեղուջ թագեցին, ոչ գիտելով թէ ով ոք նա իցէ: Վայելէր իսկ նոցա, որք Փրկչին մերոյ ծննդեանն եղեն խորհրդածուք, լինել և աշակերտի յղարկմանն սպասաւորք: Եւ ծածկեալ ամն բազումն աստուածային իմն գողցես տեսչութեամբ, իբրև զՄովսէսն զայն ՚ի հնումն, զի մի ՚ի պաշտօն առցի ՚ի դեռահասաւ բարբարոսացն աղգաց: Իսկ յորժամ սերտեալ հիմնեցան հաւատք կողմանցս այսոցիկ, զկնի յետ բազում ժամանակաց յայտնեցաւ Ճգնաւորի ումէմն Գառնիկ անուն կոչեցելոյ, և բերեալ եղաւ ՚ի գեղն Ռորդան նշխարք սրբոյն Գրիգորի:

Սա, որպէս ամենեցուն յայտնի է, աշխարհաւ Պարթև, գաւառաւ Պահլաւ, յազգէ թագաւորեալ, զատուցեալ արշակունի, ՚ի ցեղէ սուրենական, ՚ի հօրէ Անակ կոչեցելոյ, յարևելեց կողմանց աշխարհիս մերոյ՝ արևելք ծագեալ մեղ և իմանալի արեգական հոգևոր ճառագայթ, ՚ի խորին չարութենէ կռապաշտութեան ելք, ճըշմարիտ բարի և այսահալած, երանութեան և շինութեան հոգևորի առիթ, աստուածային արգարեւ արմաւենի անկեալ ՚ի տան Տեառն և ՚ի գաւիթս Աստուծոյ մերոյ ծաղկեալ. և այսպի-

սեօք և այսքանեօք ժողովրդովք բազմացեալ, ՚ի ծերութիւն և ՚ի պարարտութիւն հոգևորի ըզմեզ ժողովեաց ՚ի փառս և ՚ի զովեստ Աստուծոյ:

ՂԲ

Յաղագս վախճանի Տրդատայ թագաւորին, ընդ որում և ողբերգական մեղադրութիւն:

Չորբոյ և զմեծէ և զերկրորդ նահատակէ և զմերոյ լուսաւորութեանցն լուսաւոր վերակացուէ ճառելով, զ՚ի Քրիստոսէ հանուրց եղելոցս ճշմարիտ թագաւորէ, հրաշափառազունիւ պարտ էր անցանել բանիւ, որպէս զգործակցէ և զհասար ճգնողէ մերոյ նախաշաղի և լուսաւորութեանց նահապետի. որպէս թուեցաւ հաճոյ հոգւոյն սրբոյ երիցացուցանել զիմ լուսաւորին վկայութեանն միայնոյ վիճակաւ, ՚ի վերայ բերեմ թէ և առաքելութեանն. իսկ որ ինչ զինի այսորիկ, զուզաբան և հաւասարազործ: Այլ զառաւելութիւն ասեմ աստ զթագաւորին. քանզի խորհելն յաղագս Աստուծոյ և ճգնագգեցիկ լինել զոյգ երկոցունց, իսկ նուաճել հաւանեցուցանողականաւ կամ բռնաւ.

ւորականաւ բանիւ՝ առաւել էր թագաւորին շնորհ. քանզի ըստ հաւատոյն ոչ ինչ կասեցուցանէր զգործն: Այնր աղագաւ կոչեմ և զսա նախաշաղի ճանապարհ և լուսաւորութեանցն մերոց հայր երկրորդ: Բայց զի պատմութեանց և ոչ զովեստից է ժամանակս, մանաւանդ զի և հազներգութիւնս ըստ իւրաքանչիւր պատմագրաց արտասանութեանց և ոչ յատուկ ՚ի մէնջ շարագրեցաւ, անցուք ՚ի կարգ բանից՝ որ ինչ յաղագս սորա:

Սա հետ հաւատոյն՝ որ ՚ի Քրիստոս, ամենայն առաքինութեամբք բացափայլեալ, ևս քան զևս յաճախէր որ ինչ յաղագս Քրիստոսի գործ և բան. սաստելով և հաւանեցուցանելով զմեծամեծ նախարարսն, միանգամայն և զամենայն բազմութիւն ռամկին, լինել արդարեւ Քրիստոսի. որպէս զի վկայեցեն հաւատոյն՝ ամենցուն և զործքն: Այլ զլստասարտութիւն կամիմ ասել, թէ և զամբարհաւաճութիւն ազգիս մերոյ յիսկզբանցն և այսր. որպէս անհամբոյր բարւոյ և ճշմարտութեան անհարազատ, կամ թէ բնութիւն ունելով զբարձրայօնութիւն և զկամակորութիւն, ընդդիմանան կամաց թագաւորին յաղագս կրօնիցն քրիստոսականաց, զհետ երթալով կամաց կանանց և հարձից: Որում

ոչ կարացեալ ներել թագաւորին, ընկեցեալ զերկրաւոր պոսակս՝ զհետ ընթանայր երկնաւորին, արագ հասանելով ՚ի տեղի սուրբ ճգնաւորին Քրիստոսի, ծակամուտ լեռնակեցիկ եղեալ:

Աստանօր ամաչեմ ասել զճշմարտութիւնն, մանաւանդ թէ զանօրէնութիւն և զամբարբշտութիւն ազգիս մերոյ, և զմեծի ողբոց և արտասուաց արժանի սոցա գործս: Քանզի զհետ առաքեալ, կոչեն զնա՝ լինել ըստ կամաց նորա, և ունել զթագաւորութիւնն: Իսկ ՚ի հչաւանել սրբոյն՝ տան նմա արբումն, որպէս անդ ուրեմն ՚ի հինսն աթենացիքն Սոկրատայ զմոլելսինդն. և կամ թէ զմերն իսկ ասել, կատաղեալ եբրայեցիքն ըմպելի լեղեաւ խառնեալ Աստուծոյ մերոյ: Եւ զայս արարեալ շիջուցին յինքեանց զբաղմամբայլ ճառագայթն աստուածպաշտութեան:

Ասան այսորիկ ՚ի վերայ իմոցս ողբալով ասեմ, որպէս Պաւղոս յաղագս իւրոցն, և թըշնամեաց խաչեն Քրիստոսի. բայց ասեմ ոչ զիմ բանս, այլ զշոգւոյն սրբոյ: Ազգ թեւր և դառնացող, ազգ՝ որ ոչ ուղղեաց զսիրտ իւր, և ոչ հաւատարմացաւ Աստուծոյ ոգի նորա: Արք արամեանք, մինչև յերբ էք ծանրասիրտք, ընդէր սիրէք զնանրութիւն և զանաստուածութիւն:

Ոչ ծանեայք, զի սքանչելացոյց Տէր զսուրբս իւր. և ոչ Տէր լուիցէ յաղաղակել ձերում առ նա. բարկացեալ մեղանչեցէք, և յանկողինս ձեր ոչ զղջացարուք. քանզի զենէք զենումն անօրէնութեան, և զյուսացեալսն ՚ի Տէր արհամարհեցէք: Ասան այսորիկ եկեսցէ ձեզ որոգայթ, զոր ոչ ծանեայք. և որսն զոր որսայցէք, ըմբըռնեսցէ զձեզ, և նովին որոգայթիւն անկջէք: Այլ նորա անձն ցնծասցէ Տերամբ, և ուրախասցի ՚ի փրկութեան իւրում, և ամենայնիւ ինքեամբ ասասցէ. Տէր, ո՛վ նմանէ քեզ:

Եւ զի այսորիկ ճշմարիտ այսպէս, մխիթարեսցուք մերովք վտանգիւքս և մեք. զի եթէ ընդ փայտ դալար զայս արարին, ասէ Քրիստոս, իսկ ընդ չորն զի՛նչ լինիցի: Արդ եթէ ընդ սուրբս Աստուծոյ, և որք ՚ի թագաւորութենէ յաղագս Աստուծոյ զինքեանս նուաստացուցին՝ այս է, այլ զի՛նչ մեր բանս առ Աստուծոյ յաղագս ՚ի ձէնջ վտանգիցս, որոց վտանգք և աղքատութիւն սեպհական է: Այլ սակայն ասացից: Ո՞րք ՚ի ձէնջ թոշակս յաղագս մեր, ո՞վ որ վարդապետացն մաղթանս, ո՞վ որ բան յօժարեցուցանող կամ յորդորական, ո՞վ որ յերթալս մեր բեռնաբարձս, ո՞վ որ ՚ի գալն մերում հանգիստ, ո՞վ որ տուն կամ օթանոց

մեզ պատրաստեաց: Թողեց զայն, զի և ոչ զլեզուս չարս և զտգիտութիւնս, հանդերձ սնտոի փառամոլութեամբն և կատաղի լեզուանութեամբն, սանձահարեցէք. այլ նիւթ նոցա անմտութեան զձեր ուսումնաստեացդ տալով բարս, բորբոքեցէք առաւել քան զհնոցն Բաբելոնի:

Վասն որոյ իւրաքանչիւր ոք առանձինն է քուրմ և պաշտօնեայ, որպէս ասէ զիր. որպէս և այժմ խօսողք բազումք աստուածայնոցն, և զօրութեան մտացն ոչ հասուք. և խօսողք՝ ոչ ըստ հաճոյից Հոգւոյն, այլ ըստ օտարին: Վասն որոյ հիացումն իմն են ճառքս և սարսափելի՝ որոց միտս ունին. քանզի խօսի, որ խօսին զԱստուծոյ և զաստուածայինան, և խորհուրդք խօսողին յօտարն հային: Զի ոչ վասն որոյ խօսին՝ կրէ զաշխատութիւնն, և ոչ մեղմով և հեզիկ, որպէս ուսան, թէ մի՛ ոք լուիցէ արտաքոյ զբարբառ նորա, այլ յաղագս փառաց մարդկայնոց, և ճայթեցուցանելով հնչեցուցանեն ի լսելիս մարդկան: Որ շատխօսութեանն հոսանք իբրև յաղբերէ դիմեն, որպէս ասաց ոմն ի հնոցն, և զկծեցուցանեն զամենայն գինարբուս ի հրապարակս: Ո՞վ ոք զնոսա ոչ ողբացի, որ միտս ունիցի: Եւ եթէ ոչ

ոք զչարեսցի, ասեմ՝ թէ և ոք յորդորեն զնոսա այսպիսիս լինել: Արգելում ասել զՔրիստոսին, զտայն վրէժս յարենէն Աբելի արդարոյ մինչև ցարիւնն Զաքարիայ, որ կայ ՚ի մջ տաճարին և սեղանոյն:

Այլ աստանօր դադարեսցէ բանս, որպէս աշխատութիւն կրեալ՝ յականջս լինել խօսեցեալ մեռելոց: Այլ պատմութիւնս յաղագս սրբոյն Տրդատայ ճշմարիտ է. քանզի արբուցեալ նմա դեզ մահու, զըկեցան ՚ի լուսոյ շնորհաց ճառագայթից նորա, որ թագաւորեաց ամս յիսուն և վեց:

ԲՈՎԱՆԴԱԿԵՑԱՆ ԳԻՐՔ ԵՐԿՐՈՐԴ, ՅԱՌԱՋԱԴԻՄՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՅ

ՀԱՏԱԾ ԵՐՐՈՐԳ

ԱՒԱՐՏԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՄԵՐՈՅ ՀԱՅՐԵՆԵԱՅ

Ա

Ոչ հնախօսութիւնք եղեալ մերոյ աշխարհիս, և ոչ ընդ ամենայն յունականն անցանել ատակեալ սակս կարծութեան ժամանակին. նա և ոչ մատենագրութիւնք Վիողորի հուպ առ մեզ են, զի ՚ի նմա պահելով զսկն՝ անսնուաց անցանէտք ընդ բնան, զի մի ինչ ՚ի մէջ մնասցէ ՚ի զլսաւորացն և ՚ի պիտանեացն, և արժանի յիշատակի մերոյ շարագրութեանց: Այլ որչափ ջան և յիշողութիւնք բաւիցեն, պատմեցաք ստուգապէս ՚ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև ՚ի վախճան սրբոյն Տրդատայ, յոյժ կանուխ և հեռի ժամանակօք: Վասն որոյ մի զմեզ այս պանեալ պարսաւեսցես. զի ահա որ ինչ առ

*22 հայրապետի զի որոյս
նր պիտեալ հայր Կերոյ պատշաճ*

2

և մատենագրութիւնք կարծութեան

մերով ժամանակաւս եղեալ կամ դոյզն ինչ հե-
ռի, զըուցեցից քեզ անսխալ, երրորդ առնելով
գիրս, որ ինչ յետ սրբոյն Տրդատայ մինչև ՚ի
սպառել արշակունեաց ազգին ՚ի թագաւորու-
թենէ, և զաւակի սրբոյն Գրիգորի ՚ի քահա-
նայութենէ, հասարակաց խօսիւք անցանելով
ընդ պատմութիւնս, որպէս զի մի՛ ոք երևեսցի
՚ի պերճաբանութիւնս գրաւեալ առ փափազն,
այլ ճշմարտութեան բանից մերոց կարօտեալ,
ստէպ ստէպ և անյադ առնիցեն զընթերցումն
պատմութեանց մերոց հայրենեաց:

Բ

Ար ինչ չետ վախճանին Տրդատայ ընդ մեծն Վըր-
թանէս և ընդ երես նախարարութիւնան անցք:

Ի ժամանակի վախճանին Տրդատայ հանդի-
պեցաւ մեծն Վրթանէս ՚ի վկայարանի սրբոյն
Յովհաննու, որ ՚ի հօրէ նորին շինեալ էր ՚ի Տարօն:
Ուր նենդ գործեալ լերինն այնմիկ բնակչաց,
՚ի սաղրելոյ նախարարացն, կամեցան սպանա-
նել, որք անըմբռնելի ձեռամբ կապեալ, որպէս
առ եղիսէիւն այն ՚ի հնումն, կամ նորին ին-
քեամբ Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ զարկուցեալ

Handwritten notes at the bottom of page 278, including the name 'Մարտիրոս' and other illegible text.

Հրեայքն, անվտիտ անցեալ զնայր յնկեղեաց
զաւառ ՚ի Թին աւան, ուր էրն հանգստարան
եղջօր նորին Ռրստակեայ. սգացեալ ՚ի վերայ
աշխարհիս Հայոց, որք յանիշխանութեան մը-
նացեալք, յարեան ազգ յազգի վերայ նախա-
րարութիւնք կոտորել զմիմեանս. ուստի և ե-
րեք տոհմքն, որ բղնունականն և մանաւա-
ղեանն և որդունին անուանէին, սպառեալ
բարձան ՚ի միմեանց: *Բ*

Կատարումն սրբոյն Գրիգորիսե ՚ի բարբարոսաց:

Մեծաւ պնդութեամբ առնէր վրէժխնդրու-
թիւն հաւատոց և վարուց երանելին Տրդատ,
առաւել այնոցիկ, որ բացեակողմեանքն էին
յիւրում իշխանութեանն: Վասն որոյ եկեալ
գործակալք կողմանցն արևելեայ հլւսիսոյ,
վերակացուք հեռաւոր քաղաքին՝ որ կոչէր
Փայտակարան, ասէն ցարքայն. Նթէ կամիցիս
ուղղորդութեամբ վարել ըստ հաւատոյ՝ կող-
մանցն այնոցիկ, առաքեա նոցա եպիսկոպոս ՚ի
զաւակէ սրբոյն Գրիգորի, զի յոյժ փափաքելով
խնդրեն. և գիտեմք հաւաստի, թէ ՚ի հռչա-
կեալ յանուանէն Գրիգորի ակնածեսցեն և ՚ի

Handwritten notes at the bottom of page 279, including the name 'Մարտիրոս' and other illegible text.

նորին զաւակէ, առնել զամենայն ըստ հրամանի: Այսմ հաւանեալ երանելին Տրդատ, տայ նոցա եպիսկոպոս զմանուկն Գրիգորիս, զերէց որդին Վրթանայ: Թէպէտ և յանլիութիւն աւուրցն հայելով պատանւոյն՝ զերն վարկանէր, այլ տեսեալ զհոգւոյն մեծանձնութիւն, և զմտաւածեալ զՍողոմոն երկոտասանամեայ թագաւորեալ Խորայէլի, առաքէ բազում համարձակութեամբ, հանդերձ Սանատրկաւ ոմամբ յիւրմէ ազգէն արշակունեաց:

Արոյ երթեալ, լինէր օրինակ բարի, հայրենականօքն վարելով առաքինութեամբք. այլ կուսութեամբ զեր ՚ի վերոյ քան զհարսն, և պատժականաւ զոյգ ընդ թագաւորութեանն: Իսկ ՚ի հասանել համբաւոյ վախճանին Տրդատայ, ՚ի դաւելոյ նորին Սանատրկոյ և այլոց ոմանց հանապազատաւ արանց աղուանից՝ ըսպանին զերանելին ընթաղրեալ ձիովքն բարբարօքն ՚ի վասնեան դաշտին, մերձ ՚ի կասբիականն կոչեցեալ ծով: Զոր բարձեալ սարկաւազաց նորուն, բերելով ՚ի փոքր Սիւնիս, թաղեցին յԱմարաս աւանի: Իսկ Սանատրկոյ թագկապեալ ինքեան, ունի զբաղաքն Փայտակարան. զօրութեամբ օտար ազգաց խորհէր տիրել բոլորումն Հայոց:

Գ

Որոշումն Բակուր բռեշխն ՚ի մեաքանութենէ Հայոց, և խորհուրդ նախարարացն թագաւորեցուցանել զՍորոով:

Որպէս յաստուածայինսն գտանեմք ասացեալ պատմութիւնս, եբրայական ազգին, յետ դատաւորացն ՚ի ժամանակի անիշխանութեանն և անխաղաղութեան, ոչ լինել թագաւոր, և առնն ըստ հաճոյից ինքեան զնալ, սապէս և ՚ի մերումն էր տեսանել աշխարհիս: Քանզի ՚ի վախճանել երանելոյն Տրդատայ՝ մեծ իշխանն Բակուր, որ բռեշխն Աղձնեաց կոչուր, տեսեալ զՍանատրուկ թագաւորեալ ՚ի Փայտակարան, ըզնոյն խորհեցաւ և ինքն. թէպէտ և ոչ թագաւորել, զի ոչ էր արշակունի, այլ տիրազուլի կամեցաւ լինել. ճեղքեալ ՚ի միաբանութենէ Հայոց՝ ձեռս ետ յՈրմիզդ արքայ Պարսից: Ուստի ուշ ՚ի կուրծս անկեալ և ՚ի միտս եկեալ նախարարացն Հայոց, ժողովեցան առ մեծն Վրթանէս, և առաքեցին երկուս ՚ի պատուաւոր իշխանացն, զՄար իշխանն Ծովոց, և զԳաղ իշխանն Հաշտենից, երթալ ՚ի նախագահ քաղաքն առ կայսրն Կոստանդոս՝ որդի Կոստան-

զիանոսի, հանդերձ պատարագաւ և թղթով,
որ ունէր օրինակ զայս:

Ե

Պատճէն թղթոցն Հայոց:

Եպիսկոպոսապետ Վրթանէս և որք ընդ նո-
վաւ եպիսկոպոսունք և ամենայն նախարարք
Հայոց մեծաց, տեառն մերոյ Կոստանդեայ կայ-
սեր ինքնակալի խնդալ:

Յուշ լինի քեզ պայման ուխտի հօրն քո
Կոստանդիանոսի, որ առ մերում թագաւորին
Տրդատայ. և մի՛ տացես զաշխարհն քո Պարսից
անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թա-
գաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զՊոսրով: Քան-
զև Աստուած զձեզ ոչ միայն Եւրոպիայ, այլ և
ամենայն միջերկրայց տիրեցոյց. և ահ զօրու-
թեան ձերոյ եհաս մինչև ՚ի ծագս երկրի: Եւ
մեք խնդրեմք առաւել քան զառաւել տիրել
ձեզ: Ողջ լերուք:

Այսմ լսող եղեալ Կոստանդեայ, առաքեաց
զԱնտիոքոս յարդարիչ իւրոյ պալատանն զօրու-
ծանու, և ծիրանիս հանդերձ պսակաւ, և
թուղթ՝ որ ունէր օրինակ զայս:

Թուղթ Կոստանդեայ:

Ազոսոսս ինքնակալ կայսր Կոստանդոս, մե-
ծի Վրթանիսի և ամենայն համօրէն աշխար-
հականաց քոց խնդալ:

Առաքեցի ձեզ զօր յօգնականութիւն, և հը-
րաման թագաւորեցուցանել ձեզ զՊոսրով որդի
արքայի ձերոյ Տրդատայ. որպէս զև բարեկար-
գութիւն հաստատեալ, մեզ ծառայեսցիք միա-
մշտութեամբ: Ողջ լերուք:

Զ

Գալուստ Անտիոքայ և գործք նորին:

Եկեալ Անտիոքոս թագաւորեցոյց զՊոսրով,
և զչորեսին սպարապետն մատոյց ՚ի նոյն իշխա-
նութիւն զօրու, զորս կացուցեալ էր Տրդա-
տայ յիւրում կենդանութեանն՝ յետ մեռանելոյ
գայեկին իւրում Արտաւազդայ Մանդակունոյ,
որ միազլխապետ էր և ամենայն Հայոց զօրա-
վար: Առաջին՝ Բագարատ ասպետ, զօրավար
արեմտեայ զնդին. երկրորդ՝ Միհրան առաջ-
նորդ Վրաց և բղեշխ գուգարացոց, սպարա-
պետ հիւսիսային զօրուն. երրորդ՝ Վահան նա-

Հապետ ամատունեաց, զօրավար արևելեան գրն-
դին. չորրորդ՝ Մանածիհր նահապետ ըորշ-
տունեաց, սպարապետ հարաւային զօրուն: Եւ
բաժանեաց ետ նոցա զիւրաքանչիւր զօրսն: Եւ
առաքեաց զՄանածիհր հարաւային զօրօք և
զկիլիկեցի զօրս ընդ նմա զկողմամբ ասորես-
տանի և զՄիջագետաց. և զՎահան նահապետ
ամատունեաց արևելեան զնդաւն և զգաղա-
տացի զօրս ընդ նմա՝ առաքեաց զկողմամբ Ա-
տրրպատականի, ունել պահ յարքայէն Պարսից:

Եւ իւր թողլով զթագաւորն Խոսրով, քան-
զի փոքր էր յանձնէ և անարի ոսկերօք, ոչ գո-
լով ՚ի նմանութիւն պատերազմողական հասակի,
առեալ ընդ իւր զՄիհրան և զԲագարատ զօրօք
իւրեանց, միահամուռ ամենայն յունականան
խաղայ ՚ի վերայ Սանատրիոյ: Իսկ նորա պարս-
կական զօրօք լցեալ զքաղաքն Փայտակարան,
ինքն առ արքայն Շապուհ փութացեալ անկանի՝
հանդերձ Աղուանից նախարարօք: Զոր տեսեալ
Անտիոքայ, եթէ ոչ ՚ի հնազանդութիւն խա-
ղաղութեան նուաճեցան, հրաման տայ առ իւ-
զէշխանութիւն պառակտելոցն նուաղեցուցանել
և իւր ժողովեալ զհարկն, առ կայսր գնայ:

Է

Յանցանք Մանաճհրի առ մեծն Յակոբ, և մահ:

Երթեալ Մանածիհր Հայոց հարաւային գրն-
դաւն և կիլիկեցւոց զօրօք զկողմամբ ասորես-
տանի, ճակատ տուեալ ընդ Բակուր բղեշխի,
սատակէ գնա, և զօրս նորա և զպարսիկս օգ-
նականս նմա հալածականս առնէ. և զորդին
Բակրոյ զՀեշայ ձերբակալ արարեալ, հանդերձ
երկաթի կապանօք առաքէ Խոսրովու. և զգա-
ւառս իշխանութեան նորա սրով դատի յան-
խընայ, ոչ միայն զմարտիկս, այլ և զառմիկ շե-
նականս. և բազում գերիս առեալ ՚ի կողմանց
Մծընայ, ընդ որս և նարկաւագունս ութ մեծի
եպիսկոպոսին Յակովբայ: Զորոյ զհետ եկեալ
Յակովբայ, համոզէ զՄանածիհր՝ արձակել ըզ-
գերութիւն ռամկին, իբրև զոչ ինչ մեղուցելոց.
որում ոչ հաւանեալ Մանածիհր, պատճառէ
զարքայ:

Եւ Յակոբու դէմ եղեալ առ արքայ, առա-
ւել ևս զչարի Մանածիհր, և ՚ի սաղրելոյ դա-
ւառականացն՝ զութ սարկաւագունս նորա, որք
՚ի կալանս էին, հրամայէ ՚ի ծով ընկենուլ: Զոր
լուեալ մեծին Յակոբու, դառնայ ՚ի տեղի իւր

լին բարկութեամբ, որպէս զՄովսէսն յերեսաց Փարաւոնի: Ելեալ ՚ի լեառն ինչ, յորմէ երևէր զաւառն ամենայն, անէծ զՄանաճիհր և զգաւառ նորին: Եւ ոչ ինչ յամեցին դատաստանքն Աստուծոյ հասանել ՚ի վերայ. և նման Հերովդի պէս պէս ցաւովք սատակի Մանաճիհր. և պտղաբերութիւն զաւառին ջրաւորացն զարձաւ յաղտաղտուկ, եղեալ ՚ի վերայ նոցա երկինք պղնձի ըստ զրոց, և ծով հակառակեալ՝ յինքն ընդունի զսահմանս անդաստանաց: Զոր լուեալ մեծին Վրթանայ և արքային Խոսրովայ, ցասուցեալ հրամայեն արձակել զգերեալսն, և առ նոյն այր մաղթել ապաշխարութեամբ, զի զարձցի սրտմտութիւն Տեառն. զոր յետ ելից Յակովբայ յաշխարհէս՝ ժառանգ որդի Մանաճիհրայ զեղեցիկ ապաշխարութեամբ, ուժգին արտասուօք և հառաչմամբ, նորին բարեխօսութեամբ զըտեալ բժշկութիւն ինքեան և զաւառին:

Ը

Յազազս Թագաւորելոյ փոքր Խոսրովու և փոխելոյ զարքունիսն և տնկելոյ զանտառն:

Յերկրորդ ամի Որմզդի Պարսից արքայի և յութերորդ ամի ինքնակալութեանն Կոստան-

դեայ, յօգնականութենէ նորին Թագաւորեաց Խոսրով. ոչ ինչ արութիւն քաջութեան ցուցեալ որպէս զհայրն, այլ և ոչ վասն հասուածելոց կողմանցն հակառակեցաւ ինչ՝ յետ միոյ նուազին, զոր ՚ի յունականացն կրեցին զօրացն. այլ ՚ի կամս Թողեալ զարքայն Պարսից, խաղաղութիւն առնէ ընդ նմա. բովանդակ վարկուցեալ մնացելոց սահմանացն տիրել, ամենեւիմբ ոչ ունելով փարել ազնուական մտածութիւնս: Զի թէպէտ էր մարմնովն փոքր, այլ ոչ որքան զմակեդոնացին զԱղեքսանդր, որ միայն երից կանգնոց ունէր զչափ հասակի, և ոչ զհոգւոյն խափանէր աժխոյժս: Իսկ սորա զքաջութենէ և զբարի յիշատակաց անփոյթ արարեալ, զբօսանաց հաւորսութեանց և այլոց որոց պարապեալ. նորին աղագաւ և անտառս առ Ազատ գետովն անկէ, որ յանուն նորա կոչի մինչև ցայսօր ժամանակի:

Նա և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովնաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Գուին կոչի, որ Թարգմանի բլուր: Քանզի ՚ի ժամանակին յայնմիկ Արէս ուղեկցեալ արեգական, և օդք ջերմայինք պղտորեալք ժանգահոտութեամբ փըչէին. յորմէ ոչ կարացեալ ժուժել որք յԱրտա-

շատ բնակեալ էին, կամաւ յանձն առին զփոփոխումն:

Թ

Որ ինչ չաւուրս սորա 'ի հիւսիսականաց աղբաց արշաւանք 'ի մեզ, ուր և նահատակութիւնք Վահանայ ամատունուոյ:

Յաւուրս սորա միաբանեալ բնակիչք հիւսիսոյ Կաւկասու, գիտացեալ զթուրասրտութիւն նորա և զլուրութիւն, և առաւել 'ի հրապուրելոյ մաղթանաց Սանատրկոյ՝ 'ի դաղանի հրամանէ Նապհոյ Պարսից արքայի, արշաւանօք 'ի միջոց աշխարհիս մերոյ հասանէին մեծաւ ամբոխիւ, որպէս թէ երկու բիւրովք: Որոց պատահեալ պատերազմաւ արևելեան և արևմտեան զօրուն Հայոց՝ հանդերձ զօրապետօքն Բագարատաւ ասպետիւ և Վահանաւ նահապետիւ ամատունեաց, քանզի հարաւային մեր գունդք առ արքային Խոսրովայ էին յաշխարհին Շոփաց: Եւ զՄիհրան սպանեալ, և զհիւսիսային մեր գունդըն հարեալ՝ 'ի թիկունս ընկեցեալ թշնամեացն, և հասեալ 'ի դրունս Վաղարշապատու՝ պաշարէին: Որոց յանկարծակի 'ի վերայ անկեալ

արևելեայ և արևմտեայ մեր զօրուն, և անտի մերժեալ զՉական առապարաւն, ոչ ետուն ժամանել ճապաղել 'ի նետաձգութիւն ըստ օրինակի իւրեանց սովորութեանն, արագեալ սաստկապէս զհետ ունելով քաջաձիոցն 'ի դժուարս քարանց և 'ի վիմուտ տեղիս:

Մինչև յոչ կամաց դումարեալ թշնամեացն 'ի ճակատ, և զօրազրուի նիզակաւորացն լեալ անարի ոմն սկայ վառեալ, և թաղեալ կաճեայ բոլորով ամենեւիմք պարածածկեցեալ, շահատակէր 'ի մէջ զօրացն: Յոր ակնակառոյց լեալ քաջացն Հայոց և յարձակեալ, ոչ ինչ կարէին վնասել քանզի հարեալ նիզակաւ՝ ճախր առնոյր կաճեայն: Յայնժամ քաջին Վահանայ ամատունուոյ հայեցեալ յեկեղեցին կաթուղիկէ, ասէ. Օգնեա ինձ Աստուած, որ զդաւթեան պարսաքարն դիպեցուցեր ճակատու խրոխտացելոյն Գողիաթու. ուղղեա և զնիզակս իմ ական հզօրիս այսմիկ: Եւ ոչ վրիպեցաւ 'ի խնդրոյն, ընդ դաւակ ձիոյն յերկիր կործանեալ զահագին զվերազն: Այսպիսի դիպուած 'ի փախուստ յորդորեաց զթշնամիսն, և 'ի յաղթութիւն զՀայոց գունդն զօրացոյց: Եւ աստի դարձեալ յաշխարհըն Շոփաց Բագարատ, վկայ հաստատուն առանց նախանձու լինի առ արքայի վասն Վա-

հանայ քաջութեանցն և առաքինի դիպուածոցն: Վասն որոյ պարգևէ նմա արքայ զտեղի ճակատուն՝ զՍշական, որ ինքնակամ դիմագրաւ նահատակն եղև: Եւ փոխանակ Միհրանայ կարգէ զԳարջոյլ Մախազ նահապետ խոռխոռունեաց ՚ի վերայ զօրուն:

Ժ

Վախճան Խոսրովու, և պատերազմ Հայոց
ընդ Պարսս:

Յետ այսորիկ գիտացեալ Խոսրովայ, թէ ձեռն Նապհոյ Պարսից արքայի ընդ թշնամիսն է, լուծանէ զխաղաղութիւն ընդ նմա. և զմասնաւոր հարկսն արգելու ՚ի նմանէ, տալով կայսեր. և ածելով զզօրս Յունաց, ընդդիմանայ արքային Պարսից: Բայց ոչ յերկարեալ զկեանս իւր՝ վախճանի, թագաւորեալ ամս ինն. և բարձեալ զնա՝ թաղեցին յԱնի առ հարս իւր: Եւ ժողովեալ մեծին Վրթանիսի զամենայն նախարարս Հայոց, հանդերձ զօրօք և զօրապետօք, յանձն առնէ Արշաւրի կամսարականի, որպէս գլխաւորի և յոյժ պատուականի յետ արքայի, զաշխարհս Հայոց: Եւ ինքն առեալ զՏիրան որ-

զի Խոսրովու, զնայ առ կայսր, զև թագաւոր Հայոց ՚ի տեղի հօր իւրոյ կացցէ:

Իսկ արքայն Պարսից Նապուհ իբրև լուսազմահն Խոսրովու, և եթէ որդի նորա Տիրան առ կայսր գնաց, գումարէ զօրս բազում ՚ի ձեռն Ներսէի եղբօր իւրոյ. որպէս զև թագաւորեցուցանել զնա Հայոց խորհեցաւ. և առաքէ յաշխարհս մեր, իբրև անսռաջնորդ զսա վարկուցեալ: Որով պատահէ քաջին Արշաւրի կամսարականի հանդերձ ամենայն հայաստանեացս զօրու ճակատ ունել ՚ի Մուղն անուանեալ զաշտի. և թէպէտ բազումք ՚ի մեծամեծ նախարարացն անկան ՚ի պատերազմին, սակայն յաղթեալ Հայոց գնդին, փախստական առնեն ըզզօրս Պարսից, և պահեն զաշխարհս մինչև ցրգալն Տիրանայ:

ԺԱ

Յաղագս թագաւորելոցն Տիրանայ, և փոխելոց
յաշխարհէս մեծին Վրթանայ, և փոխա-
նորդելոց զաթոռն սրբոյ Յուսիանն:

Յեւթն և ՚ի տասներորդի ամի ինքնակալութեան իւրում Աւգոստոս Կոստանդոս որդի Կոստանդիանոսի թագաւորեցուցանէ զՏիրան որդի

Խորովայ, և առաքէ ՚ի Հայս հանդերձ մեծաւն
 Վրթանաւ: Որոյ եկեալ, ունի զաշխարհս մեր
 խաղաղութեամբ, հաշտութիւն ընդ Պարսս առ-
 նելով և ոչ պատերազմունս. հարկելով Յունաց,
 այլ և մասնաւոր ինչ Պարսից, կայր ՚ի հան-
 դարտութեան իբրև զհայր իւր, ոչ ինչ արու-
 թիւն քաջութեան և սորա ցուցեալ: նա և ոչ
 հայրենի առաքինութեանն հետևեալ, այլ թու-
 լացեալ յամենայն բարեպաշտութենէ զազտնի,
 ոչ իշխելով համարձակ պատուել զախտն ՚ի մե-
 ծէն Վրթանիսէ:

Իսկ յետ ընդ հնգետասան ամաց եպիսկոպո-
 սութեան մեծին Վրթանայ, փոխի յաշխարհէս
 յերրորդ ամի Տիրանայ: Եւ ՚ի հրամանէ նորին
 տարեալ հանգուցանեն ՚ի գեօղն Թորդան, իբրու-
 մարդարէական ակամբ հայեցեալ՝ որ զկնի բա-
 զում ժամանակաց և հօրն յայն տեղն հանգու-
 ցան նշխարք: Եւ յաջորդէ զաթոռն Յուսիկ որդի
 նորին ՚ի չորրորդ ամի Տիրանայ, յոյժ հետևող
 եղեալ հարցն առաքինութեանց:

ԺԲ

Պատերազմ Նապհոյ ընդ Կոստանդեայ:

Բայց Նապուհ որմզգեան առ Տիրան մեր ար-
 քայ առաւել սէր հաստատեաց. մինչև զօրա-
 վիզ օգնականութեան եղեալ, թափէ զնա յար-
 ձակմանէ հիւսիսականացն ազգաց, որ միաբա-
 նեալ ելին արաքս քան զկապանն Չորայ, և բը-
 նակեցան ՚ի սահմանս Աղուանից ամս չորս: Եւ
 զայլ յորով թագաւորս նուաճեալ Նապհոյ, և
 զազոս բարբարոսաց բազումն ՚ի սատարութիւն
 կալեալ, յարձակեցաւ ՚ի մէջերկրայս և ՚ի Պա-
 դեստինէ: Իսկ Կոստանդեայ արարեալ կեսար ըզ
 Յուլիանոս, սպառազինեցաւ ընդդէմ Պարսից. և
 տուեալ ճակատ, երկոքին կողմանքն պարտեցան.
 քանզի բազումք անկան յիւրաքանչիւրոցն. և
 ոչ մի ՚ի միւսոյ թիկունս դարձոյց, մինչև ՚ի
 հաւանութիւն եկեալ, արարին խաղաղութիւն
 ամս սակաւս: Եւ ՚ի Պարսից դարձեալ Կոստան-
 դեայ, յերկար հիւանդացեալ վախճանեցաւ ՚ի
 Մովսիսիւեստի քաղաքին կիւլիկեցւոց, թագա-
 ւորեալ ամս քսան և երիս: Ի սորա աւուրս
 երևեցաւ խաչն լուսեղէն առ երանելեաւն
 Կիւրղիւ:

ԺԳ

Եթէ զինորդ Տիրան իջեալ ընդ առաջ Յուլիանու պանդանդս տայ:

Չայտու ժամանակաւ թագաւորեաց Յունաց ամբարիշտն Յուլիանոս. ուրացաւ նա զԱստուած և պաշտեաց զկուռս, և յարոյց հալածանս և խռովութիւն ՚ի վերայ եկեղեցոյ. և բազմազիմի ջանայր շնջուցանել զհաւատքիստոնէութեանս, բայց ոչ բռնութեամբ հաւանեցուցանէր, այլ խորամանկեալ հնարէր, զի զեք երկըրպագեացին: Եւ յորժամ զնա ընդդէմ Պարսից իրաւունքն զինեցին, և անցեալ ընդ Վիւլիկիայ հասանէր ՚ի Միջագետս, և զօրացն Պարսից կողմնապահաց հատեալ զչուան նաւակամրջին Եփրատու, զգուշանային անցիցն: Իսկ Տիրան մեր թագաւոր իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի, զիմէ ՚ի վերայ Պարսից զօրացն, և հալածականս առնէ. և հարեալ սպասաւորութիւն, անցուցանէ զամբարիշտն Յուլիանոս հանդերձ բազմութեամբ այրեծիոյն. և մեծարի ՚ի նմանէ յոյժ:

Եւ խնդիրս արարեալ, զի մի՛ տարցի զնա ընդ իւր ՚ի Պարսս, իբր անկար գոլով ձիավարել, և

յանձն առեալ Յուլիանոս՝ խնդրէ զօրս և պատանդս: Եւ Տիրանայ խնայեալ ՚ի յորդի իւր Արշակ երկրորդ, տայ ցնա զորդի իւր զՏրդատ զերրորդ՝ հանդերձ կնաւ և որդւովք, և զՏիրիթ զորդի մեռելոյն Արտաշեսի որդւոյ իւրոյ անդրանկան: Զորս առեալ Յուլիանու նոյն հետայն առաքէ ՚ի Բիւզանդիոն. և զՏիրան արձակէ յիւր աշխարհն, և տայ զիւր պատկերն նկարագրեալ ՚ի տախտակս, յորում և զգիւաց ոմանց ընդ նմն. և հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարեւելից կուսէ. ասելով, թէ որք միանգամ ընդ հռովմայեցւոց տէրութեամբն հարկին՝ դոյնպէս առնեն: Զոր յանձին կայեալ Տիրանայ, առեալ բերէ. ոչ անելով զմտաւ, թէ խարէութեամբ՝ զիւաց երկրպագին պատկերքս:

ԺԵ

Վկայութիւն սրբոյ Յուսկանն և Դանիէլի:

Արդ հասեալ Տիրանայ ՚ի գաւառն Ծոփաց, յիւրում արքունական եկեղեցւոջն կամեցաւ կանգնել զպատկերն: Զոր յափշտակեալ սրբոյ Յուսկանն, եհան ՚ի ձեռաց արքայի. և ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանէ-

լով զերին խորամանկութիւն: Որում ոչ ինչ ունկնդիր եղեալ Տիրան, քանզի երկեաւ ՚ի Յուլիանոսէ, զմտաւ ածելով՝ մեռանել ինքեան իբր զկոխող թագաւորական պատկերի. և յաւելեալ ՚ի բորբոքումն չարութեանն, զոր ունէր ընդ սրբոյ Յուսկանն յաղագս հանապազորդ յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց, հրամայեաց ջալտիւք հարկանել յերկար, մինչ ՚ի գանելն աւանդեաց զողին:

Եւ յետ կատարման նորա թշնամանեալ անիծիւք Տիրանայ ՚ի Տերունւոյ քահանայէն Դանիէլէ, որ աշակերտ էր սրբոյն Գրիգորի և հիւպերետ, հրամայեաց զնա խեղդամահ առնել: Զոր բարձեալ աշակերտացն, թաղեցին ՚ի միայնարանի նորին, որ կոչի Հացեաց դրախտ: Իսկ զմարմին սրբոյ Յուսկանն բարձեալ տարան առ հայր իւր ՚ի գեւղն Թորդան. որ եկաց յեպիսկոպոսութեանն ամս վեց:

ԺԵ

Եթէ զինչը Զօրայի առեալ զզօրս Հայոց դարձաւ ՚ի Յուլիանոսէ, և սատակի անդաւ:

Լուր սպանման սրբոյ Յուսկանն և քրթմընջեն ամենայն նախարարացն Եհաս առ նահա-

պետն ըռըշտունեաց Զօրայ, որ փոխանակ Մանաճհրի սպարապետ էր Հայոց հարաւային գընդին, և Տիրանայ հրամանաւ զհետ Յուլիանոսի զօրօք: Որոյ լուեալ զայսպիսի համբաւ, ասէ յզօրս իւր. Մի՛ վարեսցուք հրամանաւ այնորիկ, որ զայթագղութիւն արկանէ յերկրագոլթիւն Քրիստոսի, և սպանանէ զսուրբս նորա. և մի՛ ճանապարհակցեսցուք այսմ ամբարիշտ թագաւորի: Եւ զզօրան համակամս իւր արարեալ՝ զառնայ, և եկեալ ամրանայ ՚ի Տմորիս, մինչև տեսցէ՝ թէ զինչ արասցեն այլ նախարարքն: Բայց սուրհանդակքն Յուլիանու կանխաւ ժամանեն քան զգալն նորա, բերելով առ Տիրան թուղթ՝ որ ունէր օրինակ այսպէս:

Թուղթ Յուլիանու առ Տիրան:

Ինքնակալ Յուլիանոս, Տնունդ Ինաքայ, Արամազդայ որդի, և ճակատագրեալ յանմահութիւն, Տիրանայ մերում գործակալի խնդալ:

Զզօրս, զոր արձակեցեր ընդ մեզ, առեալ զօրագլխի նոցին՝ ՚ի բաց դարձաւ. և մեք բաւական էաք յանթիւ զնդացս մերոց զհետ առաքել՝ ունել զնոսա, այլ թոյլ տուաք վասն երկուց պատճառաց. առաջին՝ զի մի՛ ասիցեն

զմէն ջ պարսիկք, եթէ բռնութեամբ և ոչ կամաւ ածէ զգօրսն. երկրորդ՝ փորձել զքո միամտութիւնդ: Արդ եթէ ոչ ՚ի քոյ կամացդ արար նա զայն, սատակեցես զնա ազգաւիմբ՝ առ ՚ի չթողուլ նմա մնացորդ. ապ՛եթէ ոչ, երդուեալ ՚ի Ռաս, որ զթագաւորութիւնս շնորհեաց մեզ, և յԱթենաս՝ որ զյաղթութիւնն, զի ՚ի դառնայն մերում՝ անպարտելի զօրութեամբս վանեցուք զքեզ և զաշխարհդ:

Տիրանայ զայս լուեալ, և յոյժ զարհուրեալ, առաքէ զմարդպետն կոչեցեալ Հայր՝ հանդերձ երդամբ, և կոչէ առ ինքն զԶօրայ: Իսկ զօրաց նորա տեսեալ, թէ լուեալ կան նախարարքն ամենայն, ըստ սովորական մերոյ ազգիս անժուժկալութեան ցրուեցան ՚ի տունս իւրաքանչիւր: Եւ միայնացեալ Զօրայ, զայ առ արքայ յոչ կամաց. և արքայ զԶօրայ ՚ի բունն առեալ, ունի և զամուրն նոցին զԱղթամար, և բառնայ զամենեսին սատակմամբ: Բայց զմանուկ մի, որդի Մեհենդակայ եղբօր նորա, փախուցեալ դայեկացն ապրեցուցին: Իսկ արքայ փոխանակ նորա կարգէ զՍաղամութ տէր Անճտայ:

Ժ Զ

Յաղաղս մահուան որդւոցն Յուսկան, և չաջորդելոյ զաթոռն Փառներսեհի:

Բայց ՚ի Տիրանայ խնդրեն նախարարքն Հայոց այր արժանի՝ կացուցանել յեպիսկոպոսութիւն փոխանակ Յուսկան: Քանզի որդւոցն նորին ոչ գովելի վարս ստացեալ, անարժանք եղին առաքելականին այնորիկ աթոռոյ. այլ և մահ ևս հասեալ նոցա յաւուրսն յայնս՝ յոյժ ահագին և սարսափման լսողաց արժանի, ՚ի միում տեղուջ շանթահար եղեալ երկոցունցն, որոց Պապ և Աթանազինէս կոչէին անուանքն. ոչ թողլով զաւակ հասակեայ, պատշաճ այնմ, բայց մանուկ մի որդի Աթանազենի, որում ներսէս անուն ճանաչելու. որ ՚ի Կեսարիայ էր ՚ի հրահանգս, և զայտու ժամանակաւ գնացեալ ՚ի Բիւզանդիոն՝ առնուլ կին զգրուստր Ասպինայ որումն իշխանի մեծի: Եւ վասն ոչ կալոյ այր յազգէ Քրիզօրի, ընտրեցին զՓառներսեհ ոմն յԱշտիշատից Տարօնոյ, կացուցին քահանայապետ ՚ի տաներորդ ամի Տիրանայ. որ կալու զաթոռն ամս չորս:

ԺԷ

Թէ զինորդ 'ի Շապհոյ խաբեցաւ Տերան երթալով
'ի կոչ նորա, և կուրացաւ 'ի նմանէ:

Յետ այսր ամենայնի ամբարիշտն Յուլիանոս
ըստ արժանի խորհրդոցն վէր ընկալեալ 'ի փո-
րոտիսն՝ սատակի 'ի Պարսս: Նև զօրացն դար-
ձեալ, թագաւոր ունելով զՅոբելանոս, որ 'ի
Ճանապարհի վախճանեալ՝ ոչ ժամանեաց 'ի Բիւ-
զանդիոն: Իսկ արքային Պարսից Շապհոյ զհետ
նոցա կրթեալ, և խաբկանօք կոչէ զՏիրան,
գրելով թուղթ այսպէս:

Թուղթ Շապհոյ առ Տերան:

Մագդեզանց քաջ և բարձակից արեգական
Շապուհ արքայից արքայ, 'ի բարւոջ մերում
յիշեալ եղբայր սիրելի Տիրան Հայոց արքայ,
ողջոյն շատ:

Ճշմարտիւ 'ի վերայ հասաք, եթէ զտէրն
մեր հաստատուն պահեցեր, ոչ գալով ընդ կայ-
սեր յաշխարհս Պարսից: այլ զգունդն զոր էառ
'ի քէն, զհետ յղեալ կոչեցեր 'ի բաց: Նև զա-
ռաջինն զոր արարեր, գիտեմք՝ զի մի ընդ աշ-

խարհս քո անցցէ՝ արարեր, զոր ինքն իսկ առ-
նելոյ էր. ուստի և մեր պահապանք զնդին վա-
տասրտեալ 'ի բաց եկին, զքեզ պատճառելով:
վասն որոյ մեր ցատուցեալ, սալարի նոցա ցլու
արբուցաք արիւն: Նև քում թագաւորութեանդ
ոչ ինչ մնասեսցուք, երդուեալ 'ի Միհր մեծ
աստուած. միայն փութա տեսանել զմեզ, զի
խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց
օգտի:

Ձայս տեսեալ Տիրանայ, խելագարեալ գնաց
առ նա. քանզի արժանն տանէր զնա 'ի տեղի
հատուցմանն: Ձոր տեսեալ Շապհոյ, կշտամ-
բեաց զնա բանիւք յանդիման զօրաց իւրոց, և
զաչս նորա կուրացոյց՝ որպէս Սեդեկիային 'ի
հնումն. թէ և արդեւք վրէժս ընդ սրբոյ առնն
այնորիկ պահանջեցաւ, որով լուսաւորէր աշ-
խարհս, ըստ աւետարանին ձայնի՝ գոլ լոյս
աշխարհի, յորմէ խաւարեցոյց Տիրան զՀայս.
խաւարեցաւ և ինքն, կալեալ զթագաւորու-
թիւնն ամս մետասան:

ԺԸ

Յաղագս թագաւորեցուցանելոյ Շապհոյ զԱրշակ,
և արշաւանաց 'ի Յոջնս:

Բայց Շապուհ թագաւորեցոյց փոխանակ Տիրանայ զորդի նորա զԱրշակ, ակն ածելով 'ի զօրացն Հայոց, զի մի խափան ինչ առաջե արկելոց իւրոց գործոցն լինիցին. այսպիսի իմն պատեհ համարեալ, բարերարութիւն առնելով՝ իւր հաստատել զաշխարհս. նուաճեաց և զազգ նախարարացն՝ պատանդս առնելով յամենեցունց: Եւ փոխանակ Վահանայ ամատունեոյ սպարապետ կացուցեալ Հայոց արևելեան զօրուն՝ զհաւատարիմ իւր զՎաղինակ սիւնի, և նմա յանձն արարեալ զՀայս, ինքն զհետ երթեալ յունական զօրացն, և հասեալ 'ի Բիւթանիայ, նստեալ ամիսս յոլովս, և ոչ ինչ կարացեալ առնել, սիւն առ ծովուն կանգնէ, և առեւծ 'ի վերայ՝ մատեան ընդ ոտիւք ունելով, որ նշանակէ այսպիսի ինչ. քանզի առեւծ հզօր է 'ի գազանս, այնպէս և պարսկականն 'ի թագաւորս. և մատեան ժողովիչ է իմաստութեան, որպէս հռովմայեցւոց տէրութիւնն:

ԺԹ

Թէ որպէս արհամարհեաց Արշակ զթագաւորն
Յունաց:

Ընդ այնոսիկ ապա ժամանակս յարեաւ խռովութիւն արքային Պարսից Շապհոյ 'ի հիւսիսականաց ազգաց: Եւ Յունաց թագաւորեալ Վաղենտիանոս, և գումարտակ 'ի մէջերկրայս առաքեալ, հալածականս առնէ զզօրս Պարսից: Ապա առաքէ առ Արշակ մեր թագաւոր թուղթ:

Թուղթ Վաղենտիանոսի առ Արշակ:

Ինքնակալ Վաղենտիանոս Աւգոստոս, հանդերձ աթոռակցաւ մերով և թագակցաւ Վաղեսիւ կայսերաւ, Արշակայ Հայոց արքայի խընդալ:

Պարտ էր քեզ յիշել զչարիսն, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիցն Պարսից, և գերախոսին՝ որ 'ի մէջ 'ի վաղնջուց մինչև ցքեզ, և հեռանալ 'ի նոցանէ և մօտել 'ի մեզ: Որպէս զի խառնեալ ընդ զօրս մեր՝ մարտիցես ընդ նոսա, և հանդերձ գոհացողական թղթովք մերոց զօրավարացդ առաքեսցես զհարկս աշխարհիդ:

և առեալ զեղբայրս քո, և որ ընդ սոսա վը-
տարանդիքս 'ի բաց ածցին: Ողջ լեր ամենայն
հնազանդութեամբ հռովմայեցւոց տէրութեանս:

Իսկ Արշակ և ոչ պատասխանի առնէ թըղ-
թոյն, այլ նշկահեալ արհամարհեաց զնոսա.
նա և ոչ զհետ Շապհոյ միտեցաւ ամենայն սըր-
տիւ, այլ անձնահաճ եղեալ, պարծելով հանա-
պաղ 'ի գինարբուս և յերգս վարձակաց. քաջ
և արի երեւեալ քան զԱ. քիլլէս, իսկ արդեամբք
Թերսիտեայ նմանեալ կաղի և սրագլխոյ. վտա-
րանդեալ յիւրոց նախազլխոցն, մինչև զամբար-
տաւանութեանն ընկալաւ վարձս:

Ի

Յաղագս սրբոյն Ներսիսի և բարեկարգութեանն
'ի նմանէ:

Յերրորդ ամի թագաւորութեանն Արշակայ
եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց մեծն Ներսէս,
որդի Աթանազինեայ, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ
Վրթանայ, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի: Եւ 'ի Բիւ-
զանդիոյ դարձեալ 'ի Կեսարիայ, և եկեալ 'ի
Հայս, զամենայն կարգս ուղղութեանց հարցն
իւրոց նորոգեաց, այլ և առաւել ևս. քանզի

զբարեկարգութիւնն, զոր ետես 'ի Յունաց աշ-
խարհին, մանաւանդ 'ի թագաւորեալ քաղաքն,
'ի սմա նկարագրէ: Ժողով արարեալ եպիսկոպո-
սաց, և համօրէն աշխարհականօք, կանոնական
սահմանադրութեամբ հաստատեաց զողորմա-
ծութիւն, խլելով և զանգթութեանն արմատ,
որ բնաբար սովորութեամբ էր յերկրիս մերում:
Քանզի բոլորօք հալածեալ լինէին, իբր պիղծ
համարեալ յօրինաց. և զուրուկս փախստեայս
առնէին, զի մի 'ի նոցանէ յայլ փոխեսցի ախտն.
որոց դադարք՝ անապատք և ամայիք, և ծած-
կոյթ՝ վէմք և մացառք, ոչ յումեքէ գտանել
մխիթարութիւն թշուառութեանցն: Առ այսո-
քիւք և հաշմք անդամովք ոչ խնամեալ լինէին,
և հիւրք անձանօթք ոչ ընդունէին, և օտարք
ոչ ժողովէին:

Իսկ նորա հրամայեալ ըստ գաւառաց գա-
ւառաց շինել աղքատանոցս 'ի խորշս և 'ի գերծ
տեղիս, զի փոխանակ հիւանդանոցացն Յունաց
լինիցին 'ի մխիթարութիւն մարմնոց վշտացե-
լոց: Եւ բաժանեաց 'ի նոսա զաւանս և զազա-
րակս, պողաբերեալ յարդեանց անդաստանաց
և 'ի կթից արօտականաց և 'ի զեղմանց. զի
պաշտեսցեն զնոսա հարկաւ բացէ 'ի բաց, և
նոքա մի ելցեն ըստ բնակութեան իւրեանց:

Եւ յանձն արար Խաղբայ, որ էր ՚ի մարգաց Կարնոյ սարկաւազ իւր: Հրամայեաց և յամենայն գեւղս վանս շինել, զի լինիցի օտարանոցք, և տեղի մննդեան որբոց և ծերոց, և անունողաց տաճումն: Նինէ և յանապատ և յանմարդ տեղիս եղբայրանոցս և մենաստանս և յատկանձնակաց խրճիթս. և հայր և տեսուչ նոցա կացոյց զՆաղիտայ և զՆպիփան և զՆփրեմ, և ըզԳինդ՝ որ յազգէն սկունեաց, և զայլս ոմանս:

Եւ զերկուսս զայսոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ. մի՛ զմերձաւորաց խնամութիւն, զոր վանն ազահելոյ սեփհական ազատութեանն առնէին. և մեւսն՝ որ ՚ի վերայ մեռելոցն գործէին ոճիրս ըստ հեթանոսական սովորութեանն: Եւ էր այնուհետեւ տեսանել զաշխարհս մեր՝ ոչ որպէս բարբարոսս այլանդակեալս, այլ որպէս զբաղաքացիս համեստացեալս:

ԻԱ

Սպանումն Տրդատայ՝ եղբօրն Արշակայ, և երթալ սրբոցն Ներսիսի ՚ի Բիւղանդիոն, և զարձուցանել զպատանդան:

Սաստիկ և յոյժ ահաւոր էր ՚ի վերայ անիրաւաց Վաղենտինոս. որով և զբազում իշ-

խանս վանն յափշտակութեան սատակեաց, և զՌոդանոս ոմն ներքինապետ այրեաց կենդանոյն. քանզի երիցս հրամայեաց, և ոչ դարձոյց զյափշտակութիւն ընչից կնոջ միոյ այրւոյ: Եւ ՚ի նմին աւուր հասեալ այնց հրեշտակաց, զոր ՚ի Հայսն առաքեաց, ցասուցին զնա առաւել զրուցով՝ յԱրշակայ խորխտանալոյն: Եւ վանն զի ՚ի ժամուն յայնմիկ ՚ի ձեռին ունէր զբարկութիւնն, հրամայէ սպանանել զՏրդատ զեղբայրն Արշակայ զհայր մանկանն Գնէլայ:

Եւ Թէոդոսի զօրու ծանու ելեալ, ՚ի վերայ Հայոց զիմեալ, և հասեալ ՚ի սահմանս Հայոց, զարհուրի Արշակ և առաքէ ընդ առաջ նորա զմեծն Ներսէս. և ՚ի հաշտութիւն մաղթեալ, տայ լիով զխափանեալ հարկսն, և պայծառ պատարագօք ընդ նմին իսկ արձակէ զմեծն Ներսէս: Որոյ երթեալ և ՚ի հաշտութիւն զթագաւորն շարժեալ, մեծարի ՚ի նոցանէ յոյժ. նա և զպատանդան խնդրեալ առնու և դառնայ: Եւ կոյս մի անուն Ողոմպիադայ յազգէ կայսեր, կին ածէ Արշակայ: Բայց կայսերն բարերարութիւն արարեալ մանկանն Գնէլայ՝ յաղագս զուր ՚ի նոցանէ մահուանն Տրդատայ հօր նորա, տայ նմա զպատիւ հիւպատոսութեանն, և գանձս յոլով: Ընդ որ խանդացեալ Տիրիթ, խորհէր

նմա ՚ի չարիս հանապազ, սպասելով նմա ՚ի
գիպող աւուր:

ԻՖ

Թէ սրպէս եղև խռովութիւն Արշակայ ընդ
Գնէլայ, և մահ Տերանայ:

Իսկ Գնէլ եկեալ յաւանն Կուաշ, որ յոտին
Արազածն կոչեցեալ ըրինն, առ կուրացեալ
հաւն իւր Տիրան, զի ցայնժամ կենդանի էր:
Նւ Տիրան ողբացեալ դառնապէս զՏրդատ զոր-
դի իւր, զհայր Գնէլայ, իբր զինքն ունելով
պատճառ սպանման նորա. վասն որոյ տայ Գը-
նէլայ զամենայն ինչս իւր, և զկալուածս գիւ-
ղից և դաստակերտաց. և ՚ի նմին աւանի Կուաշ
հրամայէ բնակել: Ապա առնու Գնէլ իւր կին
զՓառանձեմ ոմն յագգէն Սիւնեաց. և Թաղա-
ւորապէս արարեալ հարսանիս, տայ առատապէս
պարգևս ամենեցուն նախարարացն: Որոց հա-
ճեալ ընդ նա և սիրեալ, ետուն առ նա զպա-
լակս իւրեանց. զորս առեալ, մեծապէս հան-
դերձեաց զարդու և զինու. և առաւել ևս սի-
րեցին զնա:

Աստանօր եգիտ Տիրիթ պատճառս քսութեան.

և մատուցեալ առ արքայն հանդերձ բարեկա-
մաւ իւրով Վարդանաւ զննակրաւ արքայի, որ
ի մամիկոնեան տոհմէն էր, ասեն. Ոչ գիտես,
զի խորհեալ է Գնէլ սպանանել զքեզ, զի ինքն
փոխանակ քո Թաղաւորեցէ: Ահա տես, ար-
քայ, զնշան իրին, զի բնակեցաւ Գնէլ յԱյրա-
րատ ՚ի կալուածս ձեր Թաղաւորաց, և սիրտ
նախարարացն եղև ընդ նմա: Քանզի կայսերքն
նիւթելով զայդ՝ ետուն նմա զպատիւ հիւսպա-
տոսութեանդ, և դանձս սաստիկս՝ որով պատ-
րեաց զնախարարն: Նրդնոյր Վարդան յարևն
արքայի և ասէր. Իմովք ականջօք լուայ ՚ի
Գնէլայ՝ զի ասէր, Թէ ոչ Թողում հօրեղբօր ի-
մում զվրէժ մահուան հօր իմոյ, որ վասն դո-
րա եղև:

Այսմ հաւատացեալ Արշակ, յդէ գնոյն իսկ
զՎարդան առ Գնէլ, Թէ ընդէր բնակեցար յԱյ-
րարատ և լուծեր զկարգ հայրենեաց: Քանզի
սովորութիւն էր՝ արքայի միայն բնակել յԱյ-
րարատ և միոյ որդւոյ նորա, զոր փոխանորդ
Թաղաւորի պահէին, և այլոց արչակունեաց
բնակել ՚ի գաւառս Հաշտենից և Աղիովտի և
Առբերանոյ, հանդերձ ոռճկօք և մտիւք յար-
քունուստ: Նւ արդ ընտրելի է քեզ, կամ ըն-
դունել զմահ, կամ զնալ յԱյրարատայ, և ար-

ձակեղ ՚ի քէն զուստերս նախարարացն: Զայս լուեալ Գնէլայ, արար զհրամանս արքայի՝ գընալ յԱղիովիտ և յԱռքերանի: Բայց Տիրան հաւն նորա պատգամն խիստս յղեաց առ որդի իւր Արշակ. վասն որոյ հեղձամահ եղեալ յիւրոց սենեկապետաց ՚ի հրամանէ արքայի ՚ի գաղտնիս, և ՚ի նմին աւանի Կուաշ Թաղեցաւ, ոչ արժանի եղեալ հարցն գերեզմանաց. թէ արդեւք զփոխարէնան Դանիէլի առնն Աստուծոյ հատոյց. որով չափով չափեաց՝ չափեալ եղև ըստ գրոց:

Ի Գ

Գարձեալ խանդալ Արշակայ ընդ Գնէլայ
և սպանանել զնա:

Ապա ելանէ արքայ զԹիկամբք Մասեաց առնել որսս յիւրում սիրեցեալ գաւառին ՚ի Կոգայովտի. և եղեալ որս սաստիկ, որ ոչ այլոյ ուրուք ՚ի Թագաւորաց նախ քան զնա այնչափ բազմութիւն էրէոց ՚ի միում ժամու. և նա ուրախացեալ ՚ի գինիս՝ պարծէր: Աստանօր դարձեալ նորոգէն զնենգութիւնն Տիրիթ և Վարդան՝ ասելով, Գնէլայ բազում էրէս քան զայն առնել ընդ նոյն աւուրս յիւրում լերինն, որ

Շահապիվանն անուանի, որ ՚ի մայրենի հաւոյ իւրոյ Գնէլոյ զնունոյ հասեալ էր ցնա: Վասն որոյ առաքէ առնա հրովարտակ այսպիսի:

Թուղթ Արշակայ առ Գնէլ:

Արշակ արքայ Հայոց մեծաց, Գնէլոյ որդւոյ իմոյ խնդալ:

Տեսցես տեղես քաջէրէս ՚ի լերինդ Մաղկաց զպարկացիր ջրով, և պատրաստեսցես. զի եկեալ մեր՝ ըստ արժանեաց Թագաւորականաց հանդիպեսցուք որսոց:

Եւ երազ զհետ հրովարտակին երթեալ Արշակ, խորհէր՝ եթէ ոչ ըստ հրամանին գտցէ արարեալ Գնէլոյ, պատճառս ՚ի վերայ եղեալ իբր թէ չարակնեաց զուրախանալն արքայի, կապեսցէ զնա: Այլ իբրև ետես, զոր չէր երբէք տեսեալ զայնպիսի պատրաստութիւն որսոց և բազմութիւն էրէոց, խոցեալ խորհրդովք նախանձու և կասկածանաց, հրամայեաց նոյն Վարդանայ ՚ի նոյն որսին սպանանել զԳնէլ, որպէս թէ ընդ խաբս ինչ վրիպակաւ, էրէոց կամէր ձգել նմա պատահեաց նեսն: Որոյ առեալ զայսպիսի հրաման, վաղվաղակի կատարէ. ոչ այնչափ յաղաղս հրամանի Թագաւորին,

քան թէ վասն կամացն Տիրիթայ իւրոյ սիրելոյն: Իսկ Արշակայ հանդերձ նախարարօքն ի ջուցեալ ՚ի դաշտ Աղիովտի զգին Գնէլայ՝ թաղեաց յարքունական քաղաքին Ջարիշատի. ՚ի չքմեղս եղեալ, կոծ մեծ առնէ:

ԻԴ

Եթէ որպէս ժպոհեցաւ Արշակ առնուլ զկին Գնէլայ, չորմէ եղև Պապ:

Թէպէտ և Արշակ կարծեաց զանխուլ գործել զչարիս, այն՝ որ ոչն ծածկի յամենատես ականէն Աստուծոյ, յայտնի և աշխարհի՝ առ ՚ի մեղուցելոց պակուցումն, որպէս զմահն Տիրանայ և Գնէլայ: Քանզի զիտացեալ ամենայն ուրուք, իմացաւ զայս և մեծն Ներսէս, և անէծ զԱրշակ և զառիթ սպանմանն. և զնացեալ նստաւ ՚ի սուգ զաւուրս բազումն՝ որպէս Սամուէլ վասն Սաւուղայ: Իսկ Արշակ ոչ զղջացեալ ապաշուեաց, այլ անամօթեալ, ազահելով ՚ի գանձս սպանելոյն և ՚ի ժառանգութիւն, յաւել առնուլ զկին նորին Փառանձեմ: յորմէ եղև պատանի մի, որ անուանեցաւ Պապ:

Այս Փառանձեմ գործեաց զանլուր և զան-

կարծելի չարիս, և զսարսափման լսողաց արժանաւոր: Անարժանիւ ոմամբ սուտանուն քահանայիւ ՚ի կենաց դեղն զմահացուն խառնեալ, ետ Ողոմպիադայ առաջին կնոջն Արշակայ, և ելոյծ ՚ի կենաց սակս տիկնութեանն մախանաց: Նոյնպէս և զՎաղինակ տայ Արշակայ սպանանել, և փոխանակ կարգեալ զիւր հայրն զԱնտիոք:

ԻԵ

Սպանումն Տիրիթայ:

Իբրև եղև խաղաղութիւն Շապհոյ ՚ի հիւսիսականաց ազգաց, և պարապ առեալ ՚ի պատերազմացն, յայտնեաց զցասումն՝ զոր ունէր առ Արշակ, վասն ոչ նմա՝ այլ կայսեր հարկելոյ զայնքան ամս: Սակս որոյ առաքէ առնա Արշակ զՏիրիթ և զնորուն սիրեցեալն Վարդան արժանի պատարագօք, խնդրել զհաշտութիւն: Բայց վասն զի քինախնդիր անցելոցն մարտից կամեցեալ լինել Շապուհ, ինքն ելանէ պատերազմել ընդ Յոյնս, որոյ աղազաւ խնդրէ զԱրշակ մեր թագաւոր հանդերձ ամենայն զօրօք Հայոց ընդ իւր լինել: Իսկ Արշակ ոչ կամեցաւ

իւրովի երթալ, այլ բարուրս եդեալ՝ դոյզն գունդ առաքէ զկնի Նապհոյ:

Եւ իւր բարկացեալ Տիրիթայ, ընկենու զնա՝ ՚ի պատուոյն, որպէս զի թէ ՚ի նորա հրապուրանացն եղև այն, յաղազս ատելութեանն զոր ունէր առ Յոյնս: Եւ առաւել ևս գրգռէր զարքայ Վասակ զինակիր նորա, նախանձ պահելով ընդ եղբօրն վասն աղջկան միոջ հարձի: Վասն որոյ նախատեաց զնոսա արքայ ամօթալի բանիւք և կսկծեցուցանողօք: Որում ոչ կարացեալ այնպիսի վատթարութեան և պարսաւանաց տանել, դէմ եղեալ զնացին առ Նապուհ հատուած: Ընդ որ առաւել ևս զայրագնեալ Արշակ, հրամայէ նոյն Վասակայ զհետ նոցա կըրթել բազմաձեռն գնդաւ, զի ուր և հասցէ՝ ըսպանցէ զնոսա. զոր ոչ հեղգացաւ կատարել Վասակ, թէպէտ և եղբայր էր նորա Վարդան: Եւ խնդրեցաւ անպարտ արիւնն Գնէլայ յամբարշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն Ներսիսի, և ՚ի Վարդանայ՝ ՚ի հարապատ եղբօրէ իւրմէ մեռանել:

Ի Զ

Պարտումն Նապհոյ ՚ի Տեգրանակերտ:

Իսկ Նապուհ զայ հասանէ ՚ի Տեգրանակերտ մեր քաղաք. կան ընդդէմ նորա արք քաղաքին հանդերձ՝ գումարտ գնդաւ. քանզի Անտիոք նահապետ Սիւնեաց, որ էր աներ Արշակայ և վերակացու քաղաքին, հրամայեաց աղխել ընդդէմ Նապհոյ: Եւ ոչ միայն զմուտն արգել, այլ և ոչ հրեշտակս առաքեաց առ նա, և ոչ զնորայն ընկալաւ: Եւ հզօր կուռոյ եղելոյ, զբազումս ՚ի Պարսիցն սպանին. և ՚ի պարտութիւն մատնեալ գնդին Նապհոյ, դառնայ անդրէն ՚ի Մծբին. և հանգիստ առեալ և արծարծեալ յաշխատութենէն, խնդրէր առնուլ զՏեգրանակերտ. և ոչ թողացուցին յառաջախաղաց գունդք և լրտեսք՝ պատաղել նմա զայնու, իբրու թէ Յունացն խանգարեցի գործ: Եւ Նապհոյ յառաջ անցեալ, զրէ առնոսա թուղթ օրինակ զայս:

Թուղթ Նապհոյ ՚ի Տեգրանակերտ:

Մազդեզանց քաջ Նապուհ արքայից արքայ, տեգրանակերտեաց՝ որք ոչ ևս էք անուանելոյ ՚ի մէջ Արեաց և Անարեաց:

Ես կամէի ՚ի ձէնջ սկսեալ յամենայն առաջիկայ քաղաքս խաղաղութեամբ և քաջօրէն ազատութեամբ զմուսն առնել. և եթէ դուք տիրանակերտեսցիք, որ առաջին էք, ոչ շահատկութեամբ ասեմ, այլ ՚ի մտէ ուղղորութեանս, ընդգէմ կացէք ինձ, ՚ի ձէնջ ուսցին և այլք զդոյն առնել: Այլ ՚ի դարձին մերում, բարկութեամբ այնպէս վանեցից զձեզ, զի կըրկին եղեջք օրինակ խեռեալ ստահակելոցն:

Ի Է

Թէ որպէս Արշակաւան շինեցաւ և կոտորեցաւ,
և առաւ Անի:

Բայց Արշակ ևս ժպրհեցաւ առնել գործ անմտութեան: Ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժողով մարդկան մեղաւորաց. և ետ հրաման, որ ոք անկեալ անդր բընակեսցէ, մի լցի ՚ի վերայ նորա իրաւունք դատաստանի: Եւ նոյն ժամայն ծովացեալ լցաւ մարդկութեամբ հովիտն ամենայն. քանզի աւանդառուք և պարտականք և ծառայք և վրնասակարք և գողք և սպանողք և կնահանք, և այլք այսպիսիք փախուցեալք անդր անկա-

նէին, և ոչ կայր նոցա այց և խնդիր: Եւ բազում անգամ բողբեալ նախարարացն, և ոչ ինչ լուաւ նոցա Արշակ. մինչև առ Շապուհ ևս ունել նոցա բողբ: Եւ եղև ՚ի դառնալն Շապուհոյ ՚ի Յունաց, առաքեաց զմի ՚ի սպարապետաց իւրոց և հայ գունդ ընդ նմա, թէ դէպ լինի, ունել զԱրշակ. և նա խոյս ետ ՚ի նոցանէ ըզկողմամբք Կաւկասու՝ Վրաց միաբանելով:

Իսկ սպարապետն Պարսից եկեալ ՚ի Հայս, ՚ի ձեռնտու լինելոյ նախարարացն առնու զամուրն Անի, և գերէ զամենայն գանձս արքունի՝ որ ՚ի նմա, այլ և զոսկերս թագաւորացն. ոչ գիտեմ թէ վասն նախատինս առնելոյ Արշակայ, և թէ վասն հմայլից ինչ հեթանոսականաց: Զոր ապա մաղթեալ նախարարացն, թափեալ թաղեցին յաւանին յԱղսս, որ յոտին Արագած կոչեցեալ լերինն: Քանզի ոչ գիտացին ընտրել զոսկերս հեթանոսաց և հաւատացելոց, զի ընդ միմեանս էր խառնակեալ գերողացն. յաղաքս այնր ոչ արժանի համարեցան ՚ի դիրս սրբոցն թաղել ՚ի Վաղարշապատ քաղաքի:

Եւ նախարարացն Հայոց ժողովեալ զիմեցին ՚ի վերայ արքունական ձեռակերտին Արշակաւանոյ, և հարին զնա սրով սուսերի յառնէ մինչև ցկին, բայց ՚ի տղայոց սանդիացաց. քան-

զի դառնացեալք էին իւրաքանչիւր ՚ի վերայ ծառայից իւրոց և յանցաւորաց: Զոր թէպէտ և վաղ զիտացեալ մեծին Ներսիսի, ոչ յառաջ քան զկոտորելն ժամանեաց հասանել. այլ ՚ի կատար գործոյն եգիտ բաժանեալ զողայս կոտորելոցն, զի վարեացեն ՚ի գերութիւն որպէս զհեռաւոր թշնամեաց: Զոր թափեալ մեծին Ներսիսի, հրամայեաց կրել որթովք ՚ի գում մի, և դարմանս և սնուցողս նոցին կարգեալ. որք յետոյ աւանացեալ, անուանեցան Որթք այնորիկ աղագաւ:

ԻԸ

Առումն Տիգրանակերտի և բնաբարձ քանդումն:

Իսկ Շապուհ եկեալ ՚ի Տիգրանակերտ, դարձեալ աղխեցին ընդդիմանալ. և ելեալ ՚ի պարիսպն աղաղակէին. Գնա ՚ի մէնջ, Շապուհ, զի մի՛ չարիս յերկրորդումն ընդ քեզ առաւել ևս քան զառաջինն անցուցանիցեմք պատերազմաւ: Եւ նա պատասխանեաց. Ո՛վքաջքք ՚ի Հայոց, որք զանձինս արգելեալ փակեցէք ընդ Տիգրանակերտի պարսպովքդ, և արտաքս ձայն արկանէք սպառնալեաց. զի քաջ արանց է յարձակ

դաշտի և յազատ տեղւոջ կռուել, և կանանց գործ է արդելուլ փակել զինքեանս յերկիւղէ առ հանդերձեալ կռիւն: Եւ զայս ասացեալ, դարձաւ առ զերեալ Յոյնսն զինաւորս, ասէ. Եթէ ձերով մարտիւ առից զայս քաղաք, զամենեսեան զձեզ արարից ազատս հանդերձ ընտանեօք ձերովք: Եւ պարսկական զօրուն շուրջ զքաղաքաւն հրամայեաց ընթանալ, և նետիւք խոցոտել զ՚ի վերայ պարսպին:

Եւ Յունացն մատուցեալ մեծաւ բռնութեամբ յեցուցին ՚ի պարիսպն զկոչեցեալ էշն: Եւ է այս գործի մեքենայից անուաւոր, յերից երից արանց մղելով տարեալ, և ՚ի ներուստ կացնովք և սակրօք երկբերանովք և կտցաւոր մրձովք՝ փորել զհիմունսն: Եւ նգախարխար արարեալ զայն, որ ՚ի հայկազնոյն Տիգրանայ հոծեալ և յարմարեալ որմունքն, քակեալ ընկեցին. և հուր ՚ի դրունսն և յամենայն կողմանսն վառեալ, և քարինք և նետք և տէգք յարձակեալ լինէին, և խոցոտեալ մերքն յապուշ դառնային: Եւ ՚ի ներքս մտեալ բոլոր զօրքն, և ձեռն պարսկական ոչ վաստակէր զբազմախող խող երկաթն արեամբ արբուցանել, մինչև ապաժոյժ սպանելոցն լցեալ ՚ի հիմունսն ծաւալէր: Այլ յունականն ձեռն ՚ի քթթել ական

հրձիգ առնէր զամենայն փայտակերտան: Եւ Շապհոյ զմնացեալսն ՚ի կոտորածէն գերեալ, չուէ ՚ի Պարսս. և հրեշտակս առ որ ՚ի Հայս գունդք առաքեալ, անպայազատ զՍիւնեացն հրամայէ առնել զտոհմ:

ԻԹ

Յաղագս պատերազմին Արշակայ ընդ նախարարս իւր, և վտարանդի երթալոյ Պապայ ՚ի Բիւղանդեան:

Դարձեալ յարեաւ խռովութիւն Շապհոյ ՚ի նոյն ազգաց, և խաղաղութիւնն ՚ի Յոյնս շքրջեցաւ. ըստ այնմ՝ թէ փոխարկեալ միմեանց փոխարինին. սոցա խաղաղութիւնն ՚ի նոցա խռովութեանն, և նոցա խաղաղութիւնն ՚ի սոցա խռովութեանն, որ վախճան միոյն՝ միւսոյն լինին սկզբունք: Քանզի հիւանդացեալ Վաղենդիանու ՚ի բերդին՝ որ կոչի Բերդխտին, վճարի ՚ի կենցաղոյս, եղբորն փոխանորդելով զտէրութիւնն: Յետ բարեբախտագոյն Վաղեսի պատերազմաւ Գթացն յաղթութեամբ՝ դարձի, և նոյն հետայն առաքեալ զօրս ՚ի Միջագետս և ՚ի Հայս՝ յաղագս տուելոյ զօրուն յօգնակա՝ նութիւն Շապհոյ:

Բայց Արշակայ եկեալ Վրացի գնդաւ, ժողովէ զսակաւս և յիւր մտերմաց, և տայ պատերազմ ընդ նախարարսն ընդ այնոսիկ՝ խընդրել զվրէժ ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու: Միաբանեալ և նոցա առաջնորդութեամբ՝ Ներսեսի որդւոյ Կամսարու, ընդդիմանան Արշակայ պատերազմաւ: Եւ հզօր մարտի եղելոյ՝ բազումք յերկաքանչիւրոց կողմանցն անկան. քանզի և արք զիպեալ արանց, ոչ ոք զպարտութիւն յանձն առնոյր: Եւ մինչ դեռ նոքա յայսմ էին, հասանեն և զօրքն կայսերական: Ապա տեսեալ Արշակայ, թէ թշնամի են նորա Շապուհ և Վաղէս և իւր նախարարքն, տարակուսեալ յամենեցունց՝ յղէ բազում անգամ աղաչելով ըզմեծն Ներսէս. խոստանայր դառնալ յամենայն ճանապարհաց չարաց, և լինել ըստ կամաց նորա, և ապաշխարել ՚ի քուրձ և ՚ի մոխիր. միայն զինա եկեսցէ, և արասցէ խաղաղութիւն, և թափեսցէ գնա ՚ի ձեռաց հզօրացն Յունաց: Սապէս և ՚ի նախարարացն ստէպ ստէպ ըզմիմեանց զինի գային մաղթանք նորին աղաղաւնա և եպիսկոպոսացն ժողովեալ, պաղատանս մատուցանէին, զի մի՛ անփոյթ զկորստենէ իւրոյ վիճակին առնիցէ:

Ապա հաւանեալ մեծն Ներսէս եկն ՚ի մէջ

նոցա, և արար խաղաղութիւն, լսելով նմա
 թագաւորին և նախարարացն, բայց ՚ի նահա-
 պետէն արծրունեաց Մերուժանայ և ՚ի նորին
 քեռառնէ Վահանայ մամիկոնենէ, որք անլոռ
 եղեալ՝ ապստամբեալ զնացին առ Շապուհ: Իսկ
 այլ ամենայն նախարարքն հաստատեցին ուխտ,
 զի յայնմ հետէ թագաւորն վարեացի ուղղու-
 թեամբ, և նորա ծառայեցեն միամտութեամբ.
 և այս ՚ի մէջ նոցա: Բայց և առ զօրսն Յունաց
 երթեալ մեծին Ներսիսի, աղաչէր մի ինչ աշ-
 խարհիս մեղանչել, այլ առնուլ զհարկսն և
 զորդի Արշակայ զՊապ հանդերձ ամենայն նա-
 խարարացն որդւովք պատանդս, և դառնալ:
 Որում լսող եղեալ քաղցր և մեծն Թէոդոս զօ-
 ղավարն, դառնայ առ կայսրն հանդերձ պա-
 տանդօքն, ընդ իւր տանելով զմեծն Ներսէս
 թղթով Արշակայ, որ ունէր օրինակ զայս:

Թուղթ Արշակայ առ Վաղէս:

Արշակ արքայ Հայոց մեծաց և ամենայն
 նախարարք արամեան ազինս, տեսան մերում
 ինքնակալն Վաղեսի Աւգոստոսի, և որդւոյ
 քում Գրատիանոսի խնդալ:

Մի զիցէ ինքնակալդ ՚ի մտի, եթէ առ ա-

տել զձեզ նշկահեցաք, կամ իբրև զհզօրս ինչ
 զմեզ վարկանելով՝ արձակեցաք գունդ հինից
 յերկիրդ Յունաց. այլ մեծի խռովութեանդ, որ
 ՚ի ձերում միջն շարժեցաւ, գիտակ եղեալ, եր-
 կուցեալ ՚ի Շապուհ, եթէ ոչ ոք թափէ զմեզ
 ՚ի ձեռաց նորա, օգնեցաք նմա դոյզն գնդաւ:
 Այլ ոչ ես ինքն Արշակ եկի ընդ նմա, զմիա-
 մտութիւն ընդ ձեզ պահելով. վասն որոյ ա-
 ւերեալ գերեաց զաշխարհս մեր, մինչև զօս-
 կերս անգամ հարցն բրեաց ՚ի գերեզմանաց: Եւ
 արդ հաւատացեալ ձեր՝ մեր յղելոցս, զառա-
 ջին սէրն առ մեզ հաստատուն պահեցէք, և
 մեք առ ձեզ զմտերիմն հատուցուք ծառայու-
 թիւն:

Իսկ Վաղէս ոչ զթուղթն ընթերցեալ, և ոչ
 ետես զմեծն Ներսէս. այլ բացէ ՚ի բաց արտա-
 սահմանել հրամայէ զնա, և զամենայն վտա-
 րանդիսն սրոյ մատնել:

Լ

Յաղագս արտասահմանելոյ զմեծն Ներսէս, և արկանել պահել 'ի կղզին անբնակ. և թէ որպէս կերակրեալ լինէին 'ի վերին խնամոցն:

Ի ժամանակին յայնմիկ էր յաթոռ եպիսկոպոսութեանն Բիւզանդիոյ հոգեմարան Մակեդոն: Եւ իբրեւ ել հրաման յարբունուստ աքսորել զմեծն Ներսէս, որպէս զմի անգամ խաբող և զրժող արքայի, մատուցեալ ոմանց առ նա 'ի հերձուածոյն Արիոսի, ասեն. եթէ դաւանես ընդ մեզ, թափէ զքեզ հայրն մեր Մակեդոն: Արում ոչ հաւանեալ՝ աքսորեցաւ. և 'ի նաւալիւղն լինել ջստ խստաշունչ օդոյ ձմերանոյն, ընկեցեալ 'ի կղզի ինչ անապատ՝ ջարդեաց զնաւն. և նաւորդացն ոչ իշխեցեալ մակուկան նաւել, մնային տագնապեալ, ուտելով զարմատ անտառին: Այլ 'ի տեսչութեանցն Աստուծոյ կերակրեալ լինէին ամիսս ութ 'ի ձկանց, զոր ծովն ընկենոյր կենդանիս: Բայց Պապայ յանձն առեալ հանդերձ ամենայն պատանդաւն, թափեաց Մակեդոն:

ԼՍ

Կոտորել Արշակայ զնախաւարսն, և չաղագս վարուց Թադդայ եպիսկոպոսի:

Ի հեռանալ մեծին Ներսիսի՝ ստեաց Արշակ ամենայն ուխտին, զոր եղ ընդ նախարարսն, և խնդրեաց զքէն ձեռակերտին իւրոյ Արշակաւանու: Եւ կոտորեաց զբազումն 'ի նախարարացն, մանաւանդ զաղզսն կամարականաց բառնայր 'ի միջոյ, չարակնելով ազահեալ յամուրն Արտագերս և 'ի քաղաք ոստանի նոցա Երուանդաշատ: Եւ կոչեալ առ ինքն՝ ի լքեալ արբունիսն Արմաւիր իբր զազգական իւր՝ 'ի պատճառս պատուոյ մեծարանաց, միահաղոյն զարս և զկանայս հանդերձ մանկամբք հրամայեաց կոտորել և ոչ ոք 'ի նոցանէ ապրեցաւ, բայց Ապանդարատ որդի Արշաւրի. քանզի ունէր երկրորդ կին արշակունի, որ և բնակեցաւ 'ի նորին ժառանգութեան 'ի կողմանս Տարօնոյ և Հաշտենից, իբր տրտունջ զհօրեղբօրէն իւրմէ եղեալ զՆերսէհէ. որոյ աղագաւ ոչ 'ի կոտորմանն նոցա զիպաւ: Այլ լուեալ զբօթն, հանդերձ որդւովքն Նաւարշաւ և Գազաւոնիւ և բոլոր ընտանեօք գընաց փախստական 'ի Յոյնս:

Բայց 'ի գնալն մեծին Ներսիսի 'ի Յոյնս՝ էր

ձեռնադրեալ զսարկաւազն զԽաղ յեպիսկոպոսութիւն Բագրաւանդայ և արշարունեաց, և հաւատաց ՚ի նա զամենայն գործ վերակացութեան աշխարհին մինչև ցժամանակ իւրոյ դարձին: Այս Խաղ յամենայնի նմանեալ մեծին Ներսիսի, և առաւել ևս ՚ի տեսչութիւն աղքատաց. որոյ շտեմարանքն աղբերացան ըսքանչելապէս իբր առ Նղիայիւ և Նղիսէիւ. և ՚ի յանդիմանել զարքայ՝ ահաւոր և սաստիկ էր և աներկեւղ: Նւ ոչ եղև ՚ի նմա դամազիւտ սատանայ, բայց վասն միոյ նուագի, զի էր պրծնող առ հանդերձս և ձիասէր. զոր պարսաւետալ այպանէին փոխանակաբանել՝ որք ՚ի նմանէ յանդիմանեալ լինէին: Վասն որոյ թողեալ այնուհետև զպերճադոյն հանդերձսն, խորազնազգեստ եղեալ՝ իշով շրջէր մինչև ցօր մահուան իւրոյ:

ԼԲ

Եթէ ո՛րպէս Արշակ քարշէր զերանելին Խաղ և քարկոծել զնա կամէր սակս յանդիմանութեան իւրոց յանցանաց:

Եւ եղև ՚ի սատակել Արշակայ զազգն կամ սարականաց, հրամայեաց զգիակունս նոցա քարշել ընկենուլ անթաղ՝ կերակուր լինել շանց.

և ինքն որպէս մեծաւ յաղթութեամբ պսակեալ, ՚ի բարեկենդանութեան կատարէր աւուրս, կուտել մթերել յԱրմաւիր զնոցայն հրամայելով զհամբարսն: Զորոց պեղեալ երկուս խորս յոյժ քաջախորս և սաստկապէս լայնս, որ ՚ի շինին Նախճաւանի, բերին սայլովք նոցին աւանին: Իսկ սայլորդացն տեսեալ ոսկերս մարդկան դադանակուր եղելոց՝ ցրուեալս առ եղերբ փոսոյն, հարցեալ ուսան՝ իւրեանց լինել տերանց. հաւաքեալ ՚ի սայլն ներքոյ եղեգանն, բերեալ թաղեցին ՚ի նոյն խորս: Զոր զգացեալ Արշակայ, հրամայէ զսայլորդան ՚ի վերայ խորոյն կախել զփայտէ:

Բայց Խաղդայ ոչ պատահեալ յառաջնում նուագին, այսմ ժամանեալ հասանէ. և սկսակշտամբել զարքայ բանիւք յանդիմանութեան: Հրամայեաց Արշակ քարշել զնա և քարկոծել: Նւ քանզի էին նորս տայգերք դստերն ՚ի մեծ նախարարութեանցն՝ ՚ի կորովի և ՚ի քաջ ազգէն սպահունեաց, սուսերս հանեալ կիսախողխող զքարշողն առնէին. և յափշտակեալ զԽաղ ՚ի ձեռաց նոցա, և յիւրեանցն գնացին դաւառս: Նւ Արշակայ ոչ ՚ի հակառակս մտեալ՝ զողէր. զի մի՛ խռովութիւն ամենայն նախարարացն յուղեցի:

ԼԳ

Յաղագս թագաւորելոյն Թէոդոսի մեծի, և ժողովոցն որ եղև վասն հոգեմարտացն:

Բայց Վաղեսի ըստ արժանի խորհրդոցն զյաւիտենական գեհնոյն աստէն բերելով զօրինակ, հրակէզ եղեալ յԱզրիանուպօլիս՝ սատակեցաւ. և առնու զԹագն Թէոդոս: Սա քակեաց զմեհեանս կռոցն մինչև յատակս՝ զփակեալսն ՚ի սրբոյն Կոստանդիանոսէ, զանուանեալն արեգական և Արտեմեայ և Ափրոդիտեայ ՚ի Բիւզանդիոն. աւերեաց նոյնպէս զտաճարն Դամասկի, և արար եկեղեցի. նոյնպէս և զտաճարն Խլուզ քաղաքի զԼիբանոսի զմեծ և զհռչակաւոր զերեք քարեանն:

Սա դարձոյց զամենայն հարս սուրբս, որք յաղագս ուղղափառութեանն արտասահմանեալ էին ՚ի մետաղս. ընդ որս և զմեծն Ներսէս ածեալ առ իւր ՚ի Բիւզանդիոն, պահէ մեծապատուով, մինչև ճշմարտութեանն ստուգեցաւ հաւատ, որ յաղագս ամբարշտին Մակեդոնի հայհոյութեանցն. զի ոչ Տէր խոստովանէր ըզհոգին սուրբ, և ոչ երկրպագելի, և ոչ փառաւորելի ընդ Հօր և ընդ Սրբոյ, այլ օտար

յԱստուծոյ բնութենէն, և ստացական և ծառայ և պաշտօնեայ, և ազգումն ինչ, և ոչ էութիւն անձնաւոր: Եւ ժողովեալ սուրբ հարքն ՚ի թագաւորեալ քաղաքն Բիւզանդիոն, Դամասիոս Հռովմայ, Նեքտառիոս Կոստանդնուպօլիս, Տիմոթէոս Աղեքսանդրի, Մելիտոս Անտիոքու, Կիւրղոս Երուսաղէմի, Գրիգորիոս Նիւսիայ, Գեղասիոս Կեսարու, Գրիգորիոս Նաճիանձու, Անփիւլքսիոս Իկոնիու, և այլ եպիսկոպոսք, միանգամայն հարեւր և յիսուն հարք, որք նըզովեալ մերժեցին զՄակեդոն և զամենայն հոգեմարտան:

ԼԳ

Ահամայ երթ Արշակայ առ Շապուհ, և անդարձ լինել:

Դարձեալ պարսպ առեալ Շապուհոյ ՚ի պատերազմացն, առաքէ ՚ի վերայ Արշակայ զԱլանոզան ոմն պահլաւիկ՝ հօր գնդաւ, որ էր ազգակից Արշակայ: Յորմէ խոյս տուեալ Արշակայ, թափուր ՚ի բազմաց մնայր նախարարաց. որոց ձեռն տուեալ նախարարքն յԱլանոզանն, կամաւ երթային առ Շապուհ, տաղտկացեալ

յիւրեանց արքայէն Արշակայ. և մեծարեալք ՚ի նմանէ, դառնային յաշխարհս մեր: Ուստի տարակուսեալ Արշակայ, յիչ պատդամ առ իշխան զօրուն Պարսից, եթէ Դու արիւն իմ և հարադատութիւն, ընդէր այդպիսեալ վարես զիս ջերմութեամբ. թէպէտ և ականայ զգալուստքս զիտեմ, ոչ կարացեալ սայթաքել զհրամանս Շապուհոյ՝ գալ ՚ի վերայ քո ազգականիս: Այլ արդ թուլացո ինձ զօղել ուրեք վայրկեան մի ժամանակի, մինչև ոգի առեալ՝ անցանել կարացից յերկիրն Յունաց. և դու կալցես զաշխարհս, և բազմաց յինէն հանդիպեսցիս բարութեանց, որպէս ՚ի մտերիմ հարազատէ:

Դարձուցանէ Ալանաողանն այսպիսի պատասխանիս, և ասէ. Թէ դու ոչ խնայեցեր յազգայինսն մեր կամսարականս, որ առաւել քան զիս էին քո հարազատագոյնք՝ դենի ձեր մասամբ և աշխարհաւ համարնակաւ, զհարդ յինէն ակն ունիցիս ՚ի քեզ խնայել, հեռացեալ զենիւ և բնակութեամբ. և որով օրինակաւես ՚ի քոյն յուսալով բարիս, որ անյայտ է՝ թէ առից, զգտեալսն յիմմէ թագաւորէն կորուսանիցեմ:

Ապա այնուհետև յոյժ նեղեալ Արշակ, յոչ կամաց երթայ առ Շապուհ, և ՚ի պահեստի

լինի ՚ի նմանէ. և բռնութեամբ հարկաւորեալ զրէ, զի Փառանձեմ կին նորա եկեսցէ ՚ի դուռն: Եւ Շապուհ հրամայէ ամենայն մեծամեծացն, զի ընդ Փառանձեմայ եկեսցեն:

ԼԵ

Յաղագս չարեացն որ անցնն ընդ Հայք ՚ի Շապուհոյ,
և մահ Արշակայ:

Իբրև զիտացին նախարարք Հայոց, այնք՝ որ նախ քան զԱրշակ ձեռն տուեալ էին ՚ի Շապուհ, թէ և զնոցա կանայսն խնդրէ, որպէս զայնոցիկ՝ որք առ Արշակայ միամիտք էին, և զայն ևս տեսին՝ եթէ զնաց Ալանաողան, և զունդ փոքր է՝ որ վասն այնր է եկեալ, միաբանեալ հալածեցին զնոսա. և իւրեանց առեալ զկանայս և զորդիս՝ փախեան յաշխարհն Յունաց: Նա և ոչ զշխոյն Փառանձեմ զնաց ՚ի կոչ առնն իւրոյ, այլ հանդերձ գանձիւք անկաւ յամուրն Արտագերից. լուր առնելով առ որդին իւր Պապ, յուսայր ապրել ՚ի ձեռաց Շապուհոյ: Ընդ որ զչարեալ Շապուհ կապէ զոտս Արշակայ երկաթեղէն շղթայիւք, և տայ տանել յերկիրն խուժաստանի յԱնուշն կոչեցեալ բերդ:

և բազում զօրս գումարեալ 'ի ձեռն Մերու-
 ժանայ արծրունեոյ և Վահանայ մամիկոնոյ ու-
 րացողաց զՔրիստոս, արձակէ յաշխարհս Հայոց.
 որք եկեալ նստան շուրջ զբերդաւն Արտագե-
 րից: և թէպէտ ոչ ինչ կարէին առնել նմա
 վասն անմատչելի ամրութեանն, բայց բարկու-
 թիւնն Աստուծոյ էր 'ի վերայ Արշակայ. մար-
 դիկ ամրոցին ոչ անսացին մնալ համբաւոյն
 Պապայ, այլ անձնատուրք եղեն 'ի կամաց և ոչ
 'ի բռնութենէ: Զորս գերեալ հանդերձ գան-
 ձիւքն և տիկնաւն Փառանձեմաւ խաղացուցին
 ի յասորեստան. և անդ ընդ սայլացից հանեալ
 սատակեցին:

Ի նմին ժամու եհաս հրաման Շապուհոյ, զի
 քանդեալ աւերեսցեն զամրութիւն ամենայն
 քաղաքաց, և զՀրեայն խաղացուցեն 'ի գե-
 րութիւն, և զայն Հրեայն՝ որ նոյն հրէու-
 թեան օրինօքն կային 'ի Վանն Տոսպայ, զոր
 ածեալ էր Բարզափրանայ ուրշտունեոյ յաւուրս
 Տիգրանայ. զորս բնակեցոյց Շապուհ յԱսպա-
 հան: Գերեցին և զայն Հրեայն՝ որք յԱրա-
 շատ և 'ի Վաղարշապատ, զորս ածեալ էր նոյն
 Տիգրանայ արքայի, որ յաւուրս սրբոյն Գրիգո-
 րի և Տրդատայ հաւատացեալ էին 'ի Քրիստոս.
 ընդ որս և զԶուլիթայ երէց Արտաշատու: Յայն-

ժամ մատուցեալ առ Շապուհ Մերուժան և
 Վահան չարախօսէին զԶուլիթայ երիցուէ Ար-
 տաշատու, եթէ յայն սակս 'եկն ընդ գերու-
 թիւնն, զի խրատեսցէ զնոսա պինդ ունել զօ-
 րէնս քրիստոնէութեան: Վասն որոյ Շապուհ
 հրամայեաց չարչարել զԶուլիթայ, զի թողցէ
 զհաւատ քրիստոնէութեան. որում ոչ հաւա-
 նեալ, կատարեցաւ: Զայս ամենայն աղէտս թը-
 շուաութեանց լուեալ Արշակայ, սաւուղաբար
 արար ընդ անձին իւրում. որ թագաւորեաց
 ամս երեսուն:

Լ. Զ

Անցք ընդ մեզ չարեացն՝ որ 'ի Մերուժանայ,
 և թագաւորել Հայոց Պապայ:

Յետ մահուանն Արշակայ գումարեաց Շա-
 պուհ զօր բազում 'ի ձեռն Մերուժանայ, և
 արձակեաց 'ի Հայս, 'ի նա հաւատալով զաշ-
 խարհս: և տուեալ նմա կին զքոյր իւր զՈր-
 մրգրուխտ, և հրովարտակս բազում շինից և
 դաստակերտաց 'ի Պարսից աշխարհին, և խոս-
 տացաւ տալ նմա զՀայոց թագաւորութիւնն,
 միայն թէ զնախարարսն նուաճելով՝ 'ի դեն

մաղդեղանց զաշխարհս դարձուցէ: Որոյ յանձն առեալ և եկեալ, և զբազումս ՚ի նախարարաց կանանց կալեալ ՚ի բերդս բերդս տայր պահել, զգարձ արանցն յուսալով: Եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել: Ձեպխսկոպոսս և զքահանայս հարկաց պատճառաց կապեալ յերկիրն Պարսից տայր տանել: Եւ զորս միանգամ գիրս գտանէր՝ այրէր, և հրաման տայր մի ուսանել զգրուութիւն յունարէն, այլ պարսիկ, և մի ոք իշխեսցէ յոյն խօսել կամ թարգմանել այսպիսի ինչ պատճառաւ, զի ամենեւին մի լեցի Հայոց ընդ Յունաց ծանօթութիւն և հաղորդութիւն սիրոյ, այլ ճշմարիտ՝ խափանել զքրիստոնէութեան ուսումն: Այլ յայնժամ գիր գրութեան Հայոց չե ևս էր լեալ, և յունականանս վարէին եկեղեցւոյ կարգք:

Արդ իբրև լուաւ մեծն Ներսէս զչարիսն ամենայն, որ հասին ՚ի վերայ Հայոց, և զմահն Արշակայ, աղաչեաց զինքնակալն Թէոդոս, խընդրելով ՚ի նմանէ օգնականութիւն: Եւ թագաւորեցուցանէ զՊապ որդի Արշակայ. և ընդ՛նմա դումարեաց զոր բազում ՚ի ձեռն քաջ սորատելափն Տէրէնտիանոսի: Եւ մեծին Ներսիսի առեալ զամենայն նախարարսն, որք կամակից էին ընդ տէրութիւնն Պապայ և որք ոչ, և զպա-

րեալ կամարականն Սպանդարատ, սոցա միաբանութեամբ ածէ զՊապ յաշխարհս Հայոց: Եւ եկեալ գտանեն զամբարիշտն Մերուժան պետացեալ կալեալ զերկիրս Հայոց. և հալածական արարեալ յինքեանս թափեն զաշխարհս: Բայց Մերուժան հրամայէ պայակացն՝ զբերդից պարըսպացն կախել զկանայս նախարարացն, մինչև մեռցին. և թողուլ նոյնպէս ՚ի կախաղանին զդիակունսն, զի լուծեալ անկցին գէշ՝ կերակուր լինել թռչնոց:

ԼԷ

Յաղագս մեծի պատերազմին՝ որ եղև ՚ի Ձերաւ, և սատակման ամբարշտին Մերուժանայ:

Ազդ արարեալ Մերուժանայ յերկիրն Խորասանայ առ Շապուհ զամենայն օգնականութիւն Թէոդոսի՝ զոր արար առ Պապ, ելանէ հրաման ՚ի Շապհոյ՝ ամենայն զօրաց Պարսից երթալ ընդ Մերուժանայ ՚ի Հայս ՚ի պատերազմ: Իոյնպէս ազգեն ինքնակալին Թէոդոսի Պապ և Տէրէնդ զՇապհոյ, թէ ամենայն զօրացն հրամայեաց ելանել ՚ի վերայ մեր, բայց ՚ի դրանկացն: Ապա Աւգոստոսն Թէոդոս հրամայեաց Ազգէի

կոմսին մեծի երթալ յօգնականութիւն Պապայ, առնուլ զամենայն զօրս Յունաց, ոչ զոր թողուլ՝ զոր ոչ առցէ. այլ և զհետեակս պահապանս քաղաքացն, որք զմետաքսեայն ունէին զվեշապս:

Եւ խմբեցաւ պատերազմն 'ի դաշտին՝ որ կոչի Աիրաւ, և մատեան ճակատ առ ճակատ: Եւ մանկունքն քաջ նախարարացն Հայոց ինքնակամ նահատակեալք, մտին 'ի մէջ ճակատուցն առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ ասպետի, որդւոյ Բագարատայ, որ յազգէն բագրատունեաց: Ելին և 'ի զօրացն Պարսից համատիք նոցա, և խաղացին 'ի մէջ ճակատուցն. և ցիր ընդ ցիր լինէր: Եւ 'ի դառնալ մանկանցն Պարսից, ընդ հուսլ դարձեալ մերոցն զհետ նոցա, օրինակ իմն որպէս փութորիկ յանտառէ տերեւութափ, այնպէս երագ յերիվարացն առեալ նիզակօք, դի ցուրտ յերկիր ընկենուին, ոչ կարելով նոցա յիւրեանց ճակատն մտանել: Իսկ յորժամ պարսիկքն ըզմերն շրջէին, նոքա 'ի վահանափակն Յունաց իբր յամուր քաղաք մտանէին՝ առ ոչ ինչ վընասելոյ: Քանզի այնպէս արար Գորգոնոս իշխան հետեակ զօրուն, իբր պարսպաւ պատեոց վահանօք զճակատն Պապայ:

Քանզի զօրքն Յունաց վառեալ էին 'ի զէնս ոսկւոյ և արծաթոյ, և երիվարք նոցա նոյնպէս զարդու: Եւ էր տեսանել իբրև զպարիսպ ինչ յորոց յորովք 'ի ջրեայ և 'ի կաշեայ պահպանակաց զգեստուն զկարծրութեան վիմաց բերէին երևոյթս. և 'ի վերայ նոցա անխալամ զէսք նշանք արձակեալք իբր զսաղարթ ինչ հովանաւոր ծառոց: Բայց զվեշապայն մանուածս ահագին բերանաբացութեամբ ուռուցեալ 'ի փչմանէ օդոյն, ոչ ինչ ուրեք կարեմ նմանեցուցանել, այլ միայն իբրև զլեռան ինչ ադամանդեայ խոնարհիլ 'ի ծով՝ զբովանդակ ճակատն Յունաց 'ի պարսկական զօրսն: Քանզի և զնոսա էր տեսանել իբրև զհզօր ինչ գետ առ 'ի կողմն 'ի լայն ծաւալեալ. արդարեւ զջրոյ գոյն զբահագեստացն բերէր տեսութիւն:

Արդ իբրև ետես մեծն ներսէս զայն ամենայն, ել նա 'ի կատար լերինն նպատայ. և ամբարձ զձեռս իւր յերկինս, անխոնարհելի պահելով 'ի խնդրուածս հանգոյն նախամարգարէին Մովսիսի, մինչև պարտեցաւ երկրորդն Ամաղէկ:

Իսկ 'ի ծագել արեգականն ընդդէմ մերոց զօրացն, 'ի պղնձապատ վահանացն նշոյլք ըզլերամբքն փայլատակէին իբրև յամպոյ մեծէ, և 'ի նոցանէ 'ի դուրս ոստէին 'ի մերոց նախա-

րարացն քաջ զըահաւորք՝ որպէս փայլատականց ճառագայթք. յորոց միայն ՚ի տեսութեանէն զանդիտեալ պարսկական գունդն, սակաւինչ և մերն՝ վասն ոչ կարել Հայել ընդդէմ արեգականն ծագման: Իսկ ՚ի բախտն զմիմեանս՝ եղև ՚ի վերայ հովանի ամպոյ, և հողմ սաստիկ ՚ի մերոցն կուսէ ընդդէմ պարսկականին փչեալ: Եւ ՚ի խառնակել մարտին՝ պատահէ կամ սարականն Սպանդարատ խմբի մեծի, յորում էր քաջն Նէրդիր Աեկաց արքայ, զգլուխ միջի դնդին պնդութեամբ զտեղի ճակատուն կալեալ: Եւ յարձակեալ Սպանդարատ, և հերձեալ ըզխումբն, որպէս շանթահար յերկիր կործանէր զքաջն, և զխումբն պտուտեալ՝ ՚ի փախուստ դարձուցանէր: Եւ այսպէս ՚ի վերին օգնականութենէն զօրացեալ հասարակ զօրքն Յունաց և Հայոց, զիակամբք թշնամեաց լցին զգաշոն ամենայն, և զմնացորդսն ամենայն ՚ի փախուստ շրջեալ հալածեցին: Ընդ որս և զՈւռնայր Աղուանից արքայ, խոցոտեալ ՚ի Մուշեղայ որդոյ Վասակայ մամիկոննի, հանին ՚ի պատերազմէն:

Բայց ամբարշտին Մերուժանայ վերաւորեալ ձին, ոչ կարաց երազել ընդ փախստեայն. որում աճապարեալ հասանէ սպարապետն հայոց

Սմբատ, և զորս ընդ նմայն էին՝ կոտորէ. ձերբակալ առնէ զվատուէրն յեղեր շամբին Կոզայովտի: Եւ զմտաւ ածեալ, թէ գուցէ թափիցէ զնա մեծն Ներսէս, այնորիկ աղագաւ ոչ ածէ ՚ի բանակն. այլ զտեղօքն՝ գտանէ պատրաստական առ ՚ի կորուստ ամբարշտին զումանս խորանաւորս հօւր լուցեալ, և շամփուր երկաթի ՚ի միս խորովեալ. զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պսակ, և յոյժ արտաշէկ արարեալ, ասէ. Պսակեմ զքեզ, Մերուժան, քանզի ՚ի խնդիր էիր թագաւորել Հայոց. և ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորական իշխանութեան իմոյ հայրենեաց: Եւ մինչ դեռ տաք էր իբրեւ զհօւր, եղ ՚ի գլուխ Մերուժանայ, և այնպէս սատակեցաւ չարն: Եւ յայնմ հետէ խաղաղեցաւ երկիրն, ընդ ձեռամբ Պապայ նուաճեալ:

ԼԸ

Եթէ որպէս Պապայ զեղ մահու արբուցեալ սրբոցն Ներսիսն՝ ելոց՝ ՚ի կենցաղոցս:

Յետ սպառելոյ պատերազմացն և խաղաղանալոյ երկրիս, մեծն Ներսէս դնէր վկայութիւն ՚ի մէջ արքային և նախարարացն՝ զնալ յամե-

նայն ճանապարհս արդարութեան, զի վկայեցին ըստ հաւատոց քրիստոնէութեան և գործքն. և զի արքայի մի հօր իւրում նմանել, անիրաւել և զրկել այլ վարեսցի ուղղութեամբ, հայրաբար խնամով առ նախարարսն. և նոքա մի ևս յաւելցին վտարանջել նշկահելով զնա, այլ ծառայել միամտութեամբ: Յայնժամ արքայն Պապ դարձոյց ՚ի կամսարականն Սպանդարատ զամենայն ինչ՝ զոր յափշտակեալ էր հօր իւրոյ Արշակայ, զգաւառն Շիրակայ և զարշարունեաց, ոչ իբրև զանիրաւ զազահութիւն հօր իւրոյ Արշակայ, այլ որպէս պարզես ընդ վաստակոց քաջին Սպանդարատայ, որ ըսպան զՂեկաց արքայ: Այլ և զայլոց նախարարացն դարձոյց զզրկանս, և յոյժ անընչասիրաբար ցուցանէր զիւր ախորժակսն, և առատաբար կայր:

Բայց զի ամօթալի ախտիւ զազրագործ էր, և յանդիմանեալ կշտամբէր ՚ի մեծէն ներսիսէ, ընդ աւամբ հայէր ՚ի նա, խորհելով չարիս. և ոչ իշխէր յինքնակայէն Թէոդոսէ յայտնի ինչ առնել նմա չարիս, զեղ մահու գաղտնի արբուցեալ սրբոյն ներսիսի՝ ելոյժ ՚ի կենցաղոյս. որ կալաւ զաթոռ եպիսկոպոսութեանն ամս երեսուն և չորս: Սև փոխեալ յաշխարհէս և

րանելին ներսէս ՚ի գաւառին Եկեղեաց, ՚ի գեօղն՝ որ կոչի Խախ, բարձեալ զմարմին նորա արքային Պապայ՝ թաղեաց ՚ի Թիլն աւանին, զանխլաբար ունելով զեղեալսն:

ԼԹ

Յաղագս աթուակալութեանն Սահակայ, և ըսպանմանն Պապայ ՚ի Թէոդոսէ:

Ապա տեսեալ թագաւորին Պապայ սգացեալ զամենայն չայս ՚ի վերայ երանելոյն ներսիսի, հարկաւորեալ յուղեաց և եգիտ զմն յազգէ և ՚ի ժառանգութենէ Աղբիանոսի, որում առուն Շահակ կոչիւր, ոչ հեռի ՚ի դովութենէ. զոր կացոյց փոխանակ ներսիսի առանց մեծի արքեպիսկոպոսին Աեսարու. որ կալաւ զաթոռն ամս չորս:

Բայց Պապայ լուեալ՝ եթէ մեծն Թէոդոս ել ՚ի Բիւզանդիոյ ՚ի Հոովմ կոյս, և մտեալ ՚ի Թեսաղոնիկ հանդերձ սպայիւն, և յաղագս իջավանին եղև խռովութիւն ընդ նա և ընդ քաղաքացիսն, և մարտ խռովութեան, և յաղթեալ ինքնակային՝ սատակեաց ՚ի քաղաքացեացն արս հնդետասան հազար: Զայս լսելով Պապայ,

վարկուցեալ յերկարել այսպիսւոյ խռովութեան,
արհամարհեալ նշկահեաց. և զըզուեալ զնա
կորստեանն իւրոյ, հալածեաց զՏէրէնտիանոս
հանդերձ զօրուն, և սկսաւ պատրաստել ՚ի
պատերազմ: Եւ հասեալ հրաման ՚ի մեծէն
Թէոդոսէ, ընդ կրունկն դարձաւ քաջն Տէրէն-
տիանոս: Եւ ըստ իւրում պատահման բախտին
յանկարծակի անկեալ ՚ի բանակն, զոմանս կո-
տորեալ սրով, և զոմանս փախստեայս արա-
րեալ. ուր սաստկացէս նահատակեալ քաջու-
թեամբ ընդդիմամարտ լինէր Գնէլ նահապետ
անձեացեաց և սպարապետ Պապոյ արևելեան
զօրուն. զոր յաղթողին Տէրէնտիանոսի իւրովի
արարեալ սուսերաւ կիսակտուր զգլուխ նորա,
ըմբռնեաց զԹագաւորն Պապ: Եւ Պապոյ յա-
ղերս աղաչանաց անկեալ, զի մի մեռցի, այլ
յանդիման լինել արքայի. և քաջին Տէրէնտիա-
նոսի զԹացեալ շնորհեաց նմա զմաղթանան:
Եւ երկաթեղէն կապանօք երթեալ առաջի մե-
ծին Թէոդոսի, ըստ իւրում անդգամութեանն
սակրով վճարի, Թագաւորեալ ամս եւթն:

Խ

Յաղագս Թագաւորելոյն Վարազդատայ, և կապա-
պանաց նորին:

Բայց Աւգոստոս բարեացապարտն Թէոդոս,
որ և մեծ, ՚ի քսաներորդ ամին իւրում Թա-
գաւորեցոյց Հայոց փոխանակ Պապոյ զՎարազ-
դատ ոմն ՚ի նմին տոհմէ արշակունեաց: Այս
Վարազդատ էր տիովք մանուկ, սրտեայ, անձ-
նեայ, ուժեղ, լի ամենայն զործովք արութեան,
և յոյժ կորովի նետաձգութեամբ: Որ ՚ի ժամա-
նակի փախստենէն Շապհոյ զնացեալ ՚ի դուռն
կայսեր նահատակեցաւ, նախ ՚ի Պիսաս զբըռ-
նամարտիկսն յաղթելով, դարձեալ յԱրեգ քա-
ղաքի ելլադացւոյ յօր հասարակի կոտորեաց
առեւձս, յորում փառս Ողոմզիայ խաղուն հան-
դիսի յըմբշամարտկայն երեւի և յարգի: Այլ որ
առ ազգին Ղանկուարտացն նորա արութիւնք
քաջութեան, համարձակիմ ասել հաւասար
սրբոյն ծրդատայ. քանզի հինգ նահատակս ՚ի
թշնամեայն ընդդէմ իւր յարձակեալ ՚ի վերայ
իրերաց սպան սուսերաւ. և ՚ի բերդ ինչ զիմեալ,
ի վերայ պատուարին եւթնևտասն այր նետիւք
հարեալ վերաւոր ՚ի վայր հոսեաց միմեանց

զկնի, իբր ՚ի սաստիկ իմն մրրկէ վաղահասուկ թղենեաց:

Որ եկեալ թագաւորութեամբ յաշխարհս մեր ՚ի յիսուն և հինգ ամին Շապհոյ, առաջին մարտին պատահեաց աւազակաց ոմանց ասորոց ՚ի դժուարս Դարանաղոյ, և փախըստեսայս արարեալ՝ հետամուտ լինէր: Իսկ նոցա անցեալ ընդ նեղուցս Եփրատայ կամրջին, ընկեցին զփայտն զկնի իւրեանց. այլ նորա հասեալ, վազեաց զԵփրատաւ առաւել քան զղակոնացին Քիոնեայ վազսն քսան և երկուց կանդնոց չափ: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Աքիլլէս ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով: Յորմէ զարհուրեալ աւազակացն, զէնընկէց լինելով ՚ի ձեռն եկին:

Յաղագս որոյ արբեալ ՚ի մանկութեանն ասորութիւնս, առ այսօքիւք և ՚ի թագաւորութեանն, ոչ հնազանդէր խրատու վերակացութեան զօրացն Յունաց: Վասն որոյ առաքէ հրեշտակս առ Շապուհ, զի տացէ ՚ի դստերաց իւրոց նմա կնութեան, և սա դարձուցէ առ նա զաշխարհս Հայոց: Զոր զգացեալ զօրավարացն Յունաց, ազդ առնեն կայսեր: Իսկ կայսրն թէոդոս հրամայեաց զնա ունել, եթէ ոչ իւրովք կամօք երթիցէ ՚ի կոչ ինքնակալին: Վասն

որոյ հարկեալ երթայ կամօք իւրովք, յուսացեալ ՚ի սուտ հանել զԱւգոստոսն: Իսկ կայսրն և ոչ տեսութեան արժանի արար, այլ երկաթի կապանօք ետ տանել ՚ի Թուղիս կղզի Ովկիանու. որ թագաւորեաց ամս չորս:

Բայց յերկրորդ ամի Վարագդատայ եկաց եպիսկոպոսապետ Հայոց Զաւէն, ՚ի նոյն ազգականութենէ Աղբիանու, ամս չորս:

ԽԱ

Թագաւորութիւն Արշակայ և Վաղարշակայ:

Ապա փոխանակ Վարագդատայ թագաւորեցոյց Հայոց Թէոդոս մեծ զերկուս որդիսն Պապայ՝ զԱրշակ և զՎաղարշակ, այսպիսի ինչ խորհեցեալ՝ որպէս թէ ոչ միաբանեցին երկոքին յապստամբութիւն: Եւ անդէն պահելով զմայր մանկանցն, արձակէ զնոսս հանդերձ վերակացուօք յինքենէ, արամբք հաւատարմօք և զօրու: Որ եկին կալան զաշխարհս, և տիրեցին սմա արիարար մարտիւք ընդ Պարսս: Եւ առին իւրեանց կանայս, Արշակ՝ զդուստր Բարկան Սիւնեաց նահապետի, և Վաղարշակ՝ ըզդուստր Սահակայ ասպետի, որ ՚ի նմին ամի վախճանեցաւ:

Բայց յերկրորդ ամին Արշակայ եկաց յեպիս-
կոպոսապետութիւն Հայոց Ասպուրակէս ամս
Հինգ, ազգական Շահակայ և Զաւենայ:

Իսկ մեծն Քէոզոս ելեալ ՚ի պատերազմ, ՚ի
Միգուլանոն հիւանդացեալ մեռաւ, թողեալ
զթագաւորութիւնն որդւոց իւրոց, Արկադեայ
զԲիւզանդեայն, և Ոնորեայ զՀռոմայն. որք ոչ
գովելիք և արժանաւորք ժառանգութեան
Հայրենականացն գտան առաքինութեանց:

Խ Բ

Յաղաղս բաժանելոյ Հայոց ընդ երկու ՚ի ձեռն
երկուց թագաւորացն արշակունեաց, ՚ի ծառայու-
թիւն երկուց ազգաց՝ Պարսից և Յունաց:

Իմացեալ Շապհոյ թէ թերուղի է Արկադ,
խօսի ընդ նմա ՚ի խաղաղութիւն. քանզի էր
պարտեալ հարեալ ՚ի հօրէ նորա մեծէն Քէո-
զոսէ: Յանձն առնու և Արկադ առնել զհաշ-
տութիւն, առաւել յիւրոց զօրագլխաց. զի
թէպէտ և յԱստուծոյ էր պարգևեալ զյաղթու-
թիւն յամս կենաց երանելոյն Քէոզոսի, սա-
կայն զօրազլուխքն վաստակեալ՝ ձանձրացեալ
լինէին յաշխատութենէ հանապազօրդ պատե-
րազմացն: Վասն որոյ հաւանեալ կամաւ յանձն

առին բաժանել զՄիջագետս և զՀայոց աշ-
խարհս կրկին սահմանադրութեամբ: Վասն որոյ
թողեալ Արշակայ զբուն թագաւորութիւն հարց
իւրոց զԱյրարատ, և զամենայն մասն բաժնին
Պարսից, զնաց տիրել արեմտեայ կողմանց աշ-
խարհիս մերոյ, որ ՚ի մասն ՚ի բաժնին Յունաց.
ոչ միայն մօրն աղագաւ, որ էր ՚ի կայսերական
քաղաքէն, այլ լաւ համարեալ նուազ կողմանն
տիրել և ծառայել քրիստոնեայ թագաւորի, և
ոչ յողովից իշխել և մտանել ընդ լծով հե-
թանոսաց: Գնացին զհետ նորա հանդերձ կա-
նամբք և որդւովք և նախարարութիւնք՝ որ ՚ի
բաժնի Շապհոյ, թողլով զիւրաքանչիւր արարս
և զգեւղս և զգաստակերաս:

Ընդ որ զչարեալ Շապհոյ, զրէ առ Արշակ,
թէ ընդէր զբզուեցեր զպատերազմ ՚ի մէջ իմ և
կայսեր, տանելով զնախարարութիւնս իմոյ
բաժնիս: Եւ պատասխանի լսէ յԱրշակայ, թէ
վասն զի ոչ համբերէին ընդ Պարսիկ առաջ-
նորդաւ վարիլ, եկին զհետ իմ. և արդ եթէ
հաւատասցիս զմասինդ քո իշխանութիւն, որ-
պէս և կայսր զիւրոյս, պատրաստ եմ ՚ի պաշ-
տել զքեզ՝ որպէս զկայսր. ապա թէ ոչ է հա-
ճոյ քեզ այս, և իւրեանց կամաւ դարձցին
նախարարքս, ոչ արգելում: Զայս լուեալ Շապ-

հոյ՝ թագաւորեցոյց Հայոց ՚ի վերայ բաժնի իւրոյ զՊոսրով ոմն ՚ի նմին ազգէն արշակունեաց. և առ նախաջարս իւրոյ մասինն, որ ելեալ էին զհետ Արշակայ, գրեաց հրովարտակ՝ որ ունէր զայս:

Թուղթ Նապհոյ առ նախարարն:

Դիւցազանց քաջ, Նապուհ արքայից արքայ, նախարարաց Հայոց՝ որոց կալուած իշխանութեան յիմ բաժնին հատան, ողջոյն շատ շքնորհեմ ձեզ:

Թէպէտ և ձեր ոչ ազատաբար արարեալ թողէք զԼուրբանչիւր իշխանութիւնս, և մեզ ոչ ինչ նիազ էր ՚ի ձէնջ, սակայն ըստ ախարար ինամոց զթացաք ՚ի ձեզ և յաշխարհդ ձեր. զմտաւ ածեալ, եթէ ոչ կարեն հօտք առանց հովուաց լինել, և հովիւք առանց բարիոք վերակացուի, վասն որոյ թագաւորեցուցաք ձեզ զՊոսրով ոմն ՚ի գենէ ձերմէ, և յազգէ բնիկ ձերոյ տէրութեանդ: Արդ դարձեալ ձեր յԼուրբանչիւր արարս իշխեցէք, որպէս և ցայժմ: Երգուեալ ՚ի հուր և ՚ի ջուր և ՚ի փառս անմահից իմոց նախնեաց, զի առանց նենգութեան և պատրանաց արարաք զայդ, և անշրջելի պա-

հեմք: Իսկ այնք որք ոչ լուիցեն հրամանաց մերոց, զտունս նոցա հանդերձ զիւզօք և դատակերտօք հրամայեցաք ունել յարքունիս: Ողջ լերուք:

ԽԳ

Յազազս փոխման նախարարացն Հայոց լուրբանչիւր ժառանգութեանց ՚ի պաշտօն երկաքանչիւր թագաւորացն:

Իբրև լուան նախարարքն Հայոց, այնք՝ որք ունէին զիշխանութիւն ՚ի գաւառս բաժնին Պարսից, թէ կացոյց Նապուհ թագաւոր հաւատացեալ արշակունի, և զմուրհակ ուխտին տեսին, թողեալ զԱրշակ՝ դարձան ՚ի բնակութիւնս իւրեանց, բայց յերկից պատանեաց անընդակցաց արքայի և ՚ի մօտաւոր մերձաւորաց, Գարա՝ որդի Բարկայ Տեառն Սիւնեաց, որ աներ էր Արշակայ, և Գազառն՝ որդի Սպանդարառայ՝ տեսառն Նիրակայ և աշարունեաց, և Պերող յազգէն զարդմանացուց. և ՚ի նոսին յարեցեալք՝ Ատտա յազգէն գնունեաց, Կենան յազգէն ամատունեաց, Սուրայ յազգէն Մոկայ, Ռըստոմ առաւենեան, և այլք անյայտք ոմանք: Վասն ո-

որոյ զժառանգութիւնս նոցա կալաւ Խոսրով յարքունիս հրամանաւ Շապհոյ, և ոչ եթող զկալուածս որդւոյ ՚ի հայր, և ոչ եղբօր յեղբայր:

Բայց էին ոմանք և ՚ի նախարարացն, որք ունէին զիշխանութիւնս իւրեանց ՚ի բաժնին Յունաց առ Արշակայ, որպէս Սահակ ասպետ, որ էր լեալ աներ Վաղարշակայ՝ եղբօր Արշակայ, և խնդրեցին զալ առ Խոսրով. ընդ որում խեթի հայէր Արշակ, հանապազ հրապուրեալ ՚ի կնոջէն իւրմէ, որպէս թէ զարդ արքունական ունել նմա՝ ՚ի փեսայէն իւրմէ մնացեալ: Ապա յայնժամ եղև քսութիւն սուտ զնմանէ յազգականաց իւրոց ՚ի Սպեր զաւառէ. վասն որոյ չարչարեաց զնա Արշակ արքայ: Եւ յայնմանէ խնդրէր Սահակ փախչել յԱրշակայ և անկանել առ Խոսրով. և խորհրդակից նմին իրի գործակցեալ լինէին Սուրէն խոռխոռունի և Վահան առաւելեան, և Աշխադար յազգէն զիմաքսենից: Բայց ՚ի գնալն նորա ոչ ժամանեցին նոքա, խափանեալ ՚ի զօրացն Արշակայ. թաքուցեալ զօղեցին ընդ կեղծաւորութեանն առազաստիւ, սպասեալ զիպող աւուր:

Լ Խ Դ

Եթէ որպէս մեծարեաց Խոսրով զՍահակ ասպետ. և նահատակութիւնք նորնն ՚ի չեղուզակա աղբին վանանդացւոց:

Բայց Խոսրով մեծապէս ուրախ եղև ընդ զան Սահակայ ասպետի, և սպարապետ զնա ՚ի վերայ զօրաց իւրոց կարգեաց. և զարձոյց ՚ի նա զկալուածս հայրենիս, և այլ աւանս հանդերձ աղարակօք պարգևեաց նմա յայնոցիկ ՚ի ժառանգութենէ, որք ՚ի բաժնոյն Պարսից առ Արշակայ մնացին:

Չայտու աւուրքք ոմանք ՚ի յազգէն վանանդացւոց ապստամբեցին ՚ի Խոսրովայ. և ոչ յոք սպաւինեցան, այլ միայն ՚ի մայրիս լերանց իւրեանց և յանձուկս Տայոց քարանց. յեղուզակաբար արշաւանօք յիշխանութիւն երկոցունց թագաւորացն Հայոց, խռովէին զաշխարհս և անհանգիստ պահէին: Յորոց վերայ չոգասպարապետն Խոսրովայ Սահակ ասպետ, և ըզբազումն ՚ի նոցանէ սատակեաց, և զբազումն փախստական արար ՚ի կողմանս չորրորդ Հայոց: Զի ոչ յերկիրն Սաղտեաց անկան՝ ՚ի Յոյնս ապաւինելով, և ոչ առ թագաւորն Արշակ անցին.

այլ զաւագակս ոմանս, որ ՚ի կողմանս չորրորդ Հայոց էին՝ ՚ի սահմանս Ասորւոց, զիմեցին ապաստան առնել: Քանզի վանանդացիք զաւագակութեան գործ մեծ ցանկութեամբ գործէին, և որպէս ուղիղ իրք ակորժելի թուին նոցա: Զորոց ձիգ զհետ մտեալ Սահակայ, վարէ յերկար մինչև ՚ի սահմանս Մանանաղւոյ:

ԽԵ

Հանդերձ գանձիւքն Արշակայ գան առ Խորով Սուրէն, Վահան և Աշխաղար:

Սուրենայ խոռխոռունոյ և Վահանայ առաւելինի և Աշխաղարայ զիմաքսնի գտեալ ժամ պատեհ, զի էր հանեալ զգանձն Արշակայ յամբողջն Հանւոյ՝ տանել յաշխարհն Ծոփաց. զոր յափշտակեալ, և կամեցեալ անցանել առ Խորով, ոչ ժամանեցին: Քանզի ածապարեալ Սամելի մամիկոննի մտերմի Արշակայ, յորվաճեռն գնդաւ զհետ մտեալ, փախստեայտ արկանէ յամուր այրս ՚ի գաւառին Մանանաղւոյ, յորմուտ ոչ գտանէր, բայց ՚ի կողմանէ զոյգն ելք էին առ ՚ի թաւալ. և առաջի զբաց այրին՝ սեպ էր ուղղորդ միապաղաղ. և ՚ի վերուստ պաղան-

ձաւ քուաւոր, որ հայի յանդունդս խորածորոյն. և որ ինչ զերծանի, յանհնարին ուղիս սաստկութեան անկանի՝ անդադար հորովմամբ գլորեալ, ոչ ուրեք լինել ոտնկալ: Վասն որոյ տարակուսեալ Սամել վարանէր առ անհնարութիւն տեղեացն: Եւ ազգ արարեալ Արշակայ, հրամայեաց արկղ գործել երկաթակապ, և քաջ արանց ՚ի ներքս մտանել, և այնպէս շղթայատող կարիւք ՚ի վերուստ ՚ի վայր իջուցանել ՚ի դուրս այրին: Սակայն և ոչ այն ինչ փասեաց. քանզի յոյժ ՚ի գատ պահէր ցիրդն:

Եւ մինչ զեռ նոքա յայնմ էին, լինէր իմն ըստ զիպուածոյ բախտի հասանել անգր ասպետին Սահակայ բովանդակ գնդաւն Խորովայ, որով հետամուտ յեղուզակացն էր: Թողեալ ըզնոսա, զիմէ ՚ի վերայ այնոցիկ՝ որք ընդ այրին մարանչէին, և հալածական արարեալ, հանէ զՍուրէն և զՎահան և զԱշխաղար հանդերձ գանձիւքն. փոյթ ընդ փոյթ հասուցանէ առ Խորով: Իսկ Խորով առեալ ՚ի գանձուցն, հանէ և մասն Շապհոյ. և հրամանաւ նորա տայ նոցա գեւղս և դաստակերտս բնտիրս և յարմարս՝ յայնոցիկ ժառանգութենէ, որք ՚ի բաժնոյն Պարսից մնացին առ Արշակայ: Եւ այս եղև սկիզբն պատերազմին Արշակայ և Խորովայ:

Խ 2

Պատերազմաւ պարտեալ Արշակ 'ի Խոսրովայ՝
վախճանի հիւանդութեամբ:

Թէպէտ և ոչ եղեն ձեռնտու Շապուհ և Ար-
կադ Խոսրովայ և Արշակայ, լինել զօրավեղ օդ-
նականութեան՝ առ 'ի տալ ընդ միմեանս պա-
տերազմ, սակայն և ոչ արգելին զնոսա: Եւ ըս-
պառեալ պատգամաւորութեանն, ժողովեալ Ար-
շակայ զգօրս իւր՝ խաղայ 'ի վերայ Խոսրովայ:
Գնաց և Խոսրով 'ի բանակէն իւրմէ առ ծովուն
Գեղամայ, զոր Մուրսն կոչեն, ընդ առաջ Ար-
շակայ, զի մի 'ի սահմանս իւր իջցէ, և ոչ
այնչափ ատակեաց աճապարել՝ մինչև եգիտ
զԱրշակ իջեալ յիւր սահմանն, 'ի դաւառին
Վանանդայ: Եւ պատահեն միմեանց 'ի դաշտին՝
որ կոչի Երեւել. և տան պատերազմ ընդ մի-
մեանս սաստիկ յոյժ: Հարկանի զօրն Արշակայ,
մեռանի և սպարապետն նորա Գարա սիւնի 'ի
պատերազմին, և փախտական լինի Արշակ սա-
կաւուք: Եւ զհետ նորա մտեալ քաջին Սահա-
կայ ասպետի, սպարապետին Խոսրովայ, վարէր
սաստկապէս: Որ այն օր ահագին նահատակու-

Թիւնս ցուցեալ Գազաւոնի՝ որդւոյ Սպանդա-
րատայ, բազում անգամ դարձեալ յարձակմամբ՝
ցրուէ զհետամուտն, և տայր պարապ ժամ
գնալոյ Արշակայ:

Եւ դարձաւ Խոսրով 'ի տեղի իւր, և գնաց
Արշակ յնկեղեց. և հիւանդացեալ անդ մաշա-
րայական ախտիւք՝ ջերանի հիւժմամբ: Քաղա-
ւորէ ամենայն Հայոց ամս հինգ, և կիսոցն
Հայոց ամս երկուս և կէս: Եւ այնուհետև ոչ
ևս կացուցին Յոյնք 'ի բաժնի իւրեանց Թա-
գաւոր, այլ առաջնորդէր նախարարացն այնր
կողման քաջն Գազաւոն. և աշխարհին իւրեանց
մասինն կացուցին Յոյնք կոմէսս իշխանս:

Խ 3

Յաղագս երանելոյն Մեսրոպայ:

Տեսեալ Թէ 'ի վերջ հասեալ է Թագաւորու-
թիւնն Հայոց, և զխոռվութիւնն նիւթ իւրոյ
համբերութեանն գտեալ Մեսրոպայ, որ էր 'ի
Հացեկաց Տարօնոյ, սնեալ և ուսեալ առ մեծին
Ներսիսի, և յետ ելից նորա յաշխարհէ՝ 'ի դը-
րան արքունի կարգեալ քարտուղար. սա սի-
րեաց զմիակեցութեան զվարս. որպէս ասաց
ոմն, Ի նաւահանգիստ փութայ նաւ խռովեալ,

և անձն ժուժկալ խնդրէ զանապատ, նոյնպէս
և նորա փախուցեալ յաշխարհական զբաղմանց,
և ընկեցեալ յետս զմարմնական պատիւն, ըզ-
հետ ընթանայր երկնաւորին: Եւ երթեալ ՚ի
գաւառն Գողթան բնակէ, զմիայնակեցութեան
վարս ստացեալ: Եւ որ ՚ի նմա զօղեալ աղանդն
հեթանոսական, թաղուցեալ յաւուրն Տրդա-
տայ մինչև ցոյն ժամանակս, և ապա յայտնե-
ցաւ ՚ի վատթարել թագաւորութեանն արշա-
կունեաց, զայն եբարձ օգնականութեամբ իշ-
խանի գաւառին, որում անուն էր Շարիթ:
Ուր նշանք աստուածայինք լինէին՝ որպէս առ
սրբոյն Գրիգորիւ. հալածական լեալ զեք մարմ-
նաւոր տեսեամբ անկանէին ՚ի կողմանս Մա-
րաց: Եւ ոչ ինչ յայնցանէ պակաս արարեալ
գտանի և Սիւնեաց աշխարհին, օգնականու-
թեամբ նորին իշխանին, որ կոչէր Վաղինակ:

Եւ ՚ի վարդապետել երանելոյն Մեսրոպայ՝ ոչ
փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթեր-
ցող և թարգմանիչ. և եթէ այլ ոք ընթեռ-
նոյր, ուր նա ոչ հանդիպէր, զանխուլ ՚ի ժո-
ղովրդոցն լինէր՝ յաղագս ոչ լինելոյ թարգմա-
նիչ: Վասն որոյ եղ ՚ի մտի հնարել գտանել
նշանագիրս Հայոց լեզուիս. և արկեալ զանձն
ի ջանս, պէս պէս փորձիւք տաժանէր:

ԽԹ

Գարձ առ Խոսրով նախարարացն, որք էին առ
Սըշակայ:

Տեսեալ նախարարացն Հայոց, եթէ ոչ կա-
ցուցին Յոյնք ՚ի վերայ նոցա թագաւոր, և
գժուարին վարկուցեալ զանառաջնորդն լինել,
խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին
Խոսրովու: Նմին իրի գրեն առ նա թուղթ օ-
րինակ զայս:

Թուղթ նախարարացն առ Խոսրով:

Ստրատելատն Գագառն և ամենայն նախա-
րարք Հայոց մասինն Յունաց, տեսն մերում
Խոսրովայ արքայի կողմանն Այրարատոյ խնդալ
Ինքնին, տէր, գիտես զմտերմութիւն մեր
առ յիշել թագաւորին մերում Արշակայ, զոր
մինչև ցօր վախճանին անշեջելի պահեցաք. և
արդ խորհեալ եմք նոյնպէս ծառայել քեզ
միամտութեամբ, եթէ հաստատեցես առ մեզ
դաշամբք զերիսս գայտոսիկ: Առաջին, չսիշել
զյանցանս մեր, զոր պատերազմեցաք ընդ քեզ
ի հարկէ և ոչ ՚ի կամաց: Երկրորդ, զի դար-

ձուսցես 'ի մեզ զամենայն ժառանգութիւնս մեր՝ որ 'ի մասինդ Պարսից, զոր հատէք յարքունիս: Երրորդ, հնարել թափել զմեզ 'ի կայսերէ, զի մի վրդովեցեն զընակութիւնս մեր, որք ունիմք իշխանութիւն յայտ՝ բաժնի: Եւ զայս պայման ուխտի գրել և խաչ հաստատել կնքեսցես. զորս տեսեալ՝ փութացուք 'ի ծառայութիւն ձեր: Ողջ լեր տէր մեր:

Թուղթ Խոսրովու առ նախարարսն:

Քաջ արանց Խոսրով Հայոց արքայ, սորատելատի Գաղաւոնի և ամենայն նախարարաց մերոց ողջոյն:

Շատ ուրախ լերուք, զի և մեք ողջ եմք, և ուրախացաք ընդ լուր ողջունի ձերոյ. և առաքեցաք ըստ խնդրոյ ձերոյ զայս պայման ուխտի: Առաջին, չյիշել զյանցանս ձեր, զոր չունէաք առ յանցանս իսկ, այլ երախտաւորս ըզմիամտելն առ թագաւորին արշակունւոյ՝ զոր պաշտէիքն. զի և առ մեզ զնոյն յուսամք լինել: Երկրորդ, դարձուցանել 'ի ձեզ զժառանգութիւնս ձեր, զոր ունիմք յարքունիս. բայց 'ի յայնմանէ՝ զոր ումեք ումեք պարգևեցաք, և ոչ շրջին պարգևք թագաւորաց առանց վնասու.

մանաւանդ զի 'ի դիւան հօրն մերոյ տեսուն Շապհոյ արքայից արքայի եմուտ. այլ փոխանակ ընդ այնր և յարքունուստ ընումք և ըզձերոյն պակասութիւնն: Երրորդ, թափեմք ըզձեզ 'ի դործակալայն Յունաց, թէպէտ պատերազմաւ ընդ կայսեր, թէպէտ խաղաղութեամբ:

Եւ զքեզ, Գաղաւոն, արիւն իմ և հարապատութիւն, ոչ ըստ վաղնջուց ազգականութեանն, այլ ըստ արդեանս՝ որ 'ի մօրէ քումմէ Արշանուշայ արշակունւոյ, հանեալ զքեզ 'ի հայրենեաց քոց կամարականաց, և 'ի մայրենիս քո յիմա առեալ ազգ, արշակունի անուամբ պատուեցից:

Չայս տեսեալ Գաղաւոնի, ընդ հուպ դարձուցանէ զընաւ նախարարսն առ Խոսրով, և բարեբաստիկ եղեալ քաջափառութեամբ, հանդիպի ամենայն խնդրոցն և խոստմանցն: Բայց Սամել զմամիկոնենի յինքն ըմբռնեալ զԹուղթն Խոսրովու և զպատճէն թղթոց նախարարայն, զատուցեալ 'ի նոցանէ՝ գնաց առ կայսրն Արկադ: Քանզի էր սպանեալ նորա զհայր իւր Վարդան՝ յաղազս ուրացութեանն, և զմայր իւր Տաճատուրհի, երկնչելով 'ի Պարսից և 'ի քեռեաց իւրոց արժրունեաց, ոչ իշխէր զատել 'ի Յունաց: Իսկ Արկադայ բարի արարեալ նմա, հը-

րամայէ զհաւասար թղթոցն հելլէն գրով ՚ի գիւանի իւրում դնել, զի պահեսցին յիշատակք սպգաց ապստամբողաց. որ կայ մինչև ցայսօր:

ԽԹ.

Միապետեալ Հայոց Խոսրովայ, և ունել զաթու- եպիսկոպոսապետութեանն մեծին Սահակայ:

Իբրև տիրեաց Խոսրով բոլոր ամենայն նախարարացն Հայոց՝ որում ցանկայրն, յղէ առ Արկադ և խնդրէ ՚ի նմանէ հաւատալ յինքն զմասն Յունաց՝ որ ՚ի Հայս, զոր շէն կալեալ հարկեսցեն նմա անսխալ, որպէս նորուն գործակարացն: Եւ կասկածեալ Արկադայ ՚ի միաբանութենէ նախարարացն Հայոց, թէ միաբանութեամբ հանիցեն ՚ի նմանէ և տայեն ՚ի Պարսս զբաժինն զայն, կատարէ զխնդիրս Խոսրովայ:

Յետ այսր վախճանեալ եպիսկոպոսապետն Ասպուրակէս, ՚ի տեղն նորա յաջորդէ Խոսրով զՍահակ որդի մեծին Ներսիսի, որդւոյ Աթանազենի, որդւոյ Յուսկան, որդւոյ Վրթանիսի, որդւոյ սրբոյն Գրիգորի: Սա ամենայն առաքինութեանց հարցն նմանեալ, աղօթիցն մասամբ

առաւելեաց: Քանզի ստացաւ աշակերտս վաթսուն ըստ նմանութեան մայրաքաղաքացն ըսպուդէից, արք կրօնաւորք, խարազնագղեստք, երկաթապատք, բոկագնացք, որ յար ընդ նմա շրջէին. որովք մշտնջենաւոր պաշտմամբ կատարէր զկանոնն, որպէս զայն՝ որ յանապատսն էին. և հոգայր զաշխարհս, որպէս զայն՝ որ յաշխարհի են: Առ նա եկեալ Մեսրոպ յաղագս խնդրոյ նշանագրաց Հայոց, եղիտ զնա առաւել ևս փափագող այնմ. և յետ բազում ջանից և ոչ ինչ օգտելոյ, դարձեալ յաղթս ապաւինեալ, յԱստուծոյ խնդրելով: Եւ մեկնեալ ՚ի միմեանց, զնաց Մեսրոպ ՚ի դադարս իւր. և յանձն առեալ զխստամբերութիւն վարուց ճգնէին առաւել քան զառաւել:

Ծ

Կապումն Խոսրովայ, և փոխանորդել զթագն Վասմշապհոյ եղբօր նորին:

Բայց Շապուհ էր ցասմամբ ընդ Խոսրովայ ՚ի բարեկամանալն Արկադեայ անձամբ, և յանհրաման կարգել յեպիսկոպոսութիւն՝ զմեծն Սահակ. վասն որոյ յղեալ մեղադրութիւն՝ հանդերձ սպառնալեօք, ըմբոստացաւ Խոսրով, և

խրոխտով վեսական պատասխանեաց, արձակեաց զպատգամաբերսն անարգանօք: Եւ իսկոյն խօսեցաւ ընդ Արկադայ, զի լուծեալ զհաշտութիւնն ընդ Շապհոյ՝ օգնեսցէ նմա զօրու, և սա դարձուցէ առ նա զըջոր աշխարհս: Այլ Շապուհ, ՚ի հրապուրելոյ գուշակութեան նահապետացս մերոց, նոյն հետայն առաքէ զօրդի իւր զԱրտաշէր զօրու մեծաւ ՚ի Հայս: Եւ ՚ի հրաժարել Արկադայ ՚ի կուսակցելոյն Խոսրովայ, և ոչ զոք յօտար ազգաց գտեալ ՚ի սատարութիւն, անկարացեալ ընդդիմանալ կամ խուսափել ՚ի նմանէ, չոքաւ առ նա:

Եւ Արտաշէր ընկեցեալ զնա ՚ի տէրութենէն, փոխանակ կացուցանելով զՎառամշապուհ եղբայր նորին, ոչ զմեծն Սահակ և ոչ զոք ՚ի նախարարացն կարգելոցն Խոսրովայ եթող՝ այլ վրդովեաց ՚ի պատուոյ իւրաքանչիւր. նա և հրամայեաց ևս ընդ Յոյնս զնոյն կարգ ունել: Եւ թողեալ զունդ ստուար, ինքն ՚ի Տիսբոն փութայր հասանել, ՚ի ծերութենէ հօրն ակն ածելով: Ընդ իւր ունելով զԽոսրով՝ զնել յԱնուշն կոչեցեալ բերդի. որոյ թագաւորեալ ամս հինգ: Ընդ նմա տարաւ զՎաղաւոն, կասկածեալ յառնն քաջութենէ. և զտուն նորա հրամայէ ունել յարքունիս, նոյնպէս և զեղջօր

նորա Շաւարշայ, և զՊարզեայ ամատունոյ: Քանզի նոքա երկոքեանն հանդերձ զնուորօք իւրեանց եւթն հարիւրովք նկատեալ որսացան զաջողութիւն ժամու ՚ի ճանապարհի կարաւանին՝ զերծուցանել զարքայն իւրեանց Խոսրով, և ոչ աջողեցան ՚ի պարաւանդելոյ ոտից նորա ՚ի շղթայս: Եւ հզօր մարտի եղելոյ՝ սպանաւ Շաւարշ և Մանուէլ որդի Պարզեայ, և բազումք ընդ նոսա. իսկ Պարզե ՚ի կալանս ըմբռնեալ, ածաւ առաջի Արտաշէրի. և տիկտեսակ գործեալ ուսուցմամբ, հրամայեաց զնել յանդիման Խոսրովայ հանապազ:

ԾԱ

Եթ ընկն Սահակայ ՚ի Տիսբոն, և դարձ մեծաբանօք և պարզօք:

Սուրբք ոմանք երեւելիք առաջինք ՚ի նախահարցն և ՚ի վերադիտաց աշխարհիս, լուսաւորութեան պատճառք, որդէճնութեամբ իջեալ ՚ի մեծն Սահակ, դադարումն եղև ուստերաց նորա. ունելով զուստր մի Սահականոյշ կոչեցեալ, որ տուաւ յամուսնութիւն Համազասպայ մամիկոնենի: Եւ ՚ի մեռանել քաջ սպա-

րապետին Հայոց Սահակայ ասպետի՝ ՚ի տեղեկ նորա զնա աղաչէր կարգել Խոսրովայ արքայի, և զկնի կապանաց՝ եղբօր նորա Վռամշապհոյ: Այլ սա հրաժարէր առանց արքայից արքայի առնել զայն. յիշելով, թէ սակս այսպիսի իրաց կրեաց վիշտս եղբայր նորին Խոսրով: Վասն որոյ առեալ ՚ի սմանէ թուղթս, ՚ի թախանձելոյ դասերն՝ ինքնին չոգաւ առ Արտաշէր Պարսից արքայ, որ յետ եւթանասուն ամի թագաւորութեան հօրն՝ կալաւ զտէրութիւնն ամն չորս:

Եւ մեծարի ՚ի նմանէ յոյժ. նախ վասն քաջատոհմիկ անգղին պահաւակաց, դարձեալ և զի առաջի անհաւատից արգոյ և պատուական ցուցանէ Առուած զծառայս իւր: Որոյ զքնան կատարեալ խնդիրս, նախ վասն փեսայի նորա Համազասպայ, դարձեալ և վասն մնացելոյն մեղուցեալ նմա ազգացն կամարական և ամատունի, որ սուղեալ զօղեալ էին յանյայտ տեղիս. վասն որոյ մաղթեաց զթալ իբր յատուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց ըզյանցանս հարց. մանաւանդ զի և հարքն որք մեղանն, նոքին սակս այնր և մեռան: Որոց մնացելոցն պարզեալ զկեալն, հրամայեաց ըզտունս երկաքանչիւրոցն զկալեալն յարքունիս՝ դարձուցանել ՚ի նոսա. բայց միայն ՚ի գահ հայ-

րենի ոչ հաստատել, այլ ՚ի խոնարհ քան ըզբազումս մատուցեալ նախարարս, ՚ի կարգ կըրտսերագունից պատրաստել: Իսկ զաղքն Համազասպայ, որ է տոհմ մամիկոնեան, ՚ի վեր մատուցանել, զի կարգեսցին ունել զՏինգերորդ գահ նախարարացն Հայոց. և ՚ի զիւանի իւրում գրել:

Զի զերկուս գայս այսպէս պահէին սովորաբար. զի յորժամ նստէր արքայ նոր, նոյն ժամայն փոխէին զգրամ գտեալ ՚ի գանձս արքունի, զնորայն տպաւորեալ պատկեր. և զիւր զիււանին՝ յայլ փոխեալ նորա անուամբ, սուղ ինչ զանազանեալ ոչ բառնալով զՏինն: Իսկ եթէ յամիցէ ՚ի տէրութեանն ամն բազումս, և արասցէ աշխարհագիր նոր, թողուն զայն որ ՚ի հնոյն փոխեցաւ, զի միայն ՚ի նորոյն վերագրեսցի անուն: Արդ Արտաշէր ոչ ժամանէ ՚ի կարճութեանէ աւուրցն այլ առնել աշխարհագիր. յայնմ՝ որ յառաջնոցն փոխեաց, իւր անուամբն հրամայեաց գրել զայդ ամենայն, և տալ զահու և պատուոյ՝ հանդերձ իշխանութեամբ զիւրից և դաստակերտաց Համազասպայ, որում ցանկայրն սպարապետութեան Հայոց, հրովարտակ առ Վռամշապուհ մեր թագաւոր գրեալ գայս:

Թուղթ Արտաշէրե առ Վռամշապուհ:

Մագդեղանց քաջ, Արտաշէր արքայից արքայ, առ եղբայր Վռամշապուհ թագաւոր Հայոց ողջոյն շատ:

Ընկալայ զգրեալսս քո, որ ինչ վասն եպիսկոպոսիս Սահակայ, և յիշեցի գերախտիս նախնեաց դորա, որք էին նահապետք սուրենեան Պահլաւոյ, և կամաւ յանձն առին զտէրութիւն իմոյ նախնւոյն և համանուանն Արտաշէրի. և այնչափ սիրեալ զնա քան զիւրեանց ազգայինսն, մինչ զե ոչ շատացան միայն ՚ի Պարսից աշխարհիս մարտնչել ընդ նոսա, այլ և ՚ի ձերդ եկեալ նորին աղագաւ, սպանին զՆոսրով զքո նախնին. և զտոյժս սպանութեանն իւրեանց հատուցին մահուամբ: Իսկ որդի սպանողին Գրիգոր զկեանս և զթագաւորութիւն կորուսեալ հիւանդութեամբ Տրդատայ, վերստին ետ իւրով բժշկութեամբ. և առաւել առ ձեզ եղև երախտաւոր: Վասն որոյ զորդիացեալդ դորա ըզՀամազասպ կացուսցես ՚ի վերայ զօրացդ սպարապետ՝ մեր հրամանաւ, և ազգի դորա տացես զգահ հինգերորդ՝ պատուոյ նախարարացդ. և զգեւղս և զգաստակերտս, զոր տուեալ է նախնեացն քոց հարց դորա, կալցին դոքա:

Սապէս և զտունս մնասակարաց ազգացդ, զոր կալք յարքունիս, թողցես ՚ի բայ՝ աներկիւղաբար ժառանգել նոցին՝ մնացորդաց. բայց գահուց հայրենականաց պատուոյ մի՛ արասցես արժանի. զև և մէք ՚ի մերում՝ զիւանի հրամայեցաք գրել: Ողջ լեր:

Բայց յորժամ եկն մեծն Սահակ և զամենայն պարգևեալն յԱրտաշէ հաստատեաց, մեռաւ արքայն Պարսից Արտաշէր, և փոխանակ նորա թագաւորեաց Վռամ, որ և Կրմանն կոչեցաւ, ամս տան: Եւ զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ աշխարհս Հայոց և ընդ թագաւորին մերոյ Վռամշապուհոյ և ընդ մեծին Սահակայ. և էր խաղաղութիւն ՚ի մէջ Վռամայ և Արկաղեայ: Եւ Վռամշապուհ ունէր զաշխարհս մեր, և ծառայէր երկոցունց թագաւորացն՝ տալով զհարկս, զմասինն Պարսից՝ Վռամայ, և զմասինն Յունաց՝ Արկաղեայ:

ԾԲ

Յաղագս դանիւլեան նշանագրութեանն:

Յայնմ ժամանակի հիւանդացեալ Արկաղ, և շարժմանց ահազնից և հրընկեցութիւն եղեալ

'ի Բիւզանդիոն, որ յաղագս մեծին Յովհաննու, շփոթեալ լինէր թագաւորութիւնն Յունաց. և զօրքն ընդ միմեանս պատերազմէին և ընդ Պարսս: Վասն որոյ Վռամ հրամայեաց Վռամ շապհոյ մեր թագաւորին իջանել 'ի Միջագետս, զի խաղաղացուցեալ կարգեսցէ զնոսա, և համար երկաքանչիւրոցն հատոցէ գործակալացն: Եւ իջեալ նորա և կարգեալ զայս ամենայն, ոչ փոքր ինչ կրէ անշատութիւն յաղագս քարտուղարի. զի մինչև գնաց Մեսրոպ յարքունական դրանէն՝ ոչ զոք 'ի ճարտարաց գտանէր անդ 'ի դպրաց, քանզի պարսկականաւն վարէին գրով. վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի որու մն՝ Հարէլ անուն կոչեցեալ, խոստանայր հայկականացս լեզուաց առնել նշանագիր, յարմարեալ 'ի Գանիէիէ եպիսկոպոսէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ: Զորով անփոյթ արարեալ արքային, և ելեալ 'ի Հայս, գտանէ ժողովեալ առ մեծն Սահակ և Մեսրոպ զամենայն եպիսկոպոսունս՝ հոգալ զգիւտ դպրութեան Հայոց, զոր զգացուցին արքային. և նա պատմեաց զասացեալն վանականին: Զոր իբրև լուան, թախանձէին զնա՝ փոյթ զայնպիսեացն առնել պիտոյից:

Վասն որոյ յաշխարհէս մերոյ առաքեաց

հրեշտակութեամբ զայր մի պատուական և հաւատարիմ իւր, խաղունի ազգաւ՝ Վահրիճ անուն, յոյժ փափազող նորին գործոյ, առ Հարէլն այն: Զոր առեալ, և երթեալ նովաւ հանդերձ քաջ հմտացեալ 'ի Գանիէիէ, կարգեալ ըստ ձեոյ օրինակի յունականին զվաղնջուց գրտեալ նշանագիր տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ և Մեսրոպ: Որոց ուսեալ, և թԼածելով ընդ նոսա տղայոց զամս սակաւս, տեղեկացեալ զիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հոյովել զհեգենայ բառից հայկականաց հազներգաբար՝ մուրացածոյիւն այնուիկ զծագրութեամբ:

ԾԳ

Յաղագս մեսրոպեան նշանագրաց 'ի վերնոցն տուելոց շնորհաց:

Չկնի այտորիկ ինքնին Մեսրոպ իջեալ 'ի Միջագետս՝ հանդերձ աշակերտօք առ նոյն Գանիէ, և ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն, անցանէ և յնդեսիայ առ Պղատոն ոմն ճարտարասան հեթանոս՝ իշխան զիւանին: Եւ նորա ինդութեամբ ընկալեալ, և զոր ինչ միանգամ

ի միտ առնոյր բան հայերէն յինքն առեալ, և շատ ջանացեալ և ոչ օգտեալ, զտգիտութիւն խոստովանեաց հօխտորն: Եւ զայլ ոմն ասելով յոյժ հասու, վարդապետ իւր եղեալ յառաջագոյն, և ապա առեալ զճարտարացն գրեան ՚ի նոյն դիւանէն Եղեսեայ, և զնացեալ քրիստոնէութեան հաւատաց. որոյ անուն Եպիփանոս. զոր խնդրեալ գտցես լըուցանել զփափաքդ քո:

Յայնժամ Մեսրոպայ օգնականութիւն ՚ի Բաբելոսէ եպիսկոպոսէ գտեալ, և անցեալ ընդ Փիւնիկէ ՚ի Սամոս դիմէ. քանզև Եպիփանու վճարելով զկենցաղս՝ թողեալ ընի աշակերտ մի անուանեալ Հռոփանոս, հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ, որ ՚ի Սամոս էր միայնացեալ: Առ սա երթեալ Մեսրոպայ, և յայսմ ևս անշահ մնացեալ, յաղօթս անպաւինի. և տեսանէ ոչ ՚ի քուն երազ և ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ՚ի սրտին գործարանի երևութացեալ հողւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով ՚ի վերայ վեմի Ա, Ե, Է, Ը, Ի, Ո, Ի. զէ որպէս ՚ի ձեան վերջք զձին կուտեալ ունէր քարն: Եւ ոչ միայն երևութացաւ, այլ և հանգամանք ամենայնին որպէս յաման ինչ ՚ի միտս նորա հաւաքեցաւ: Եւ յարուցեալ յաղօ-

թիցն, ետտեղծ զնշանագիրս մեր՝ հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպածեալ զգիրն Մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ. փոխատրելով զհայերէն աթութայն ըստ անսայթաքութեան սիւղաբայից հելլենացոց: Եւ իսկոյն ՚ի թարգմանութիւն ձեռն արկեալ, խորհրդաբար սկսանելով յԱռակաց, բովանդակ զքսան և երկու յայտնիսս և զնոր Ատակս յեղուլ ՚ի հայ բան, նա և աշակերտք նորա Յոհան եկեղեցային և Յովսէփ պաղնացի. միանգամայն և զարուեստ գրչութեան ուսուցանել տալով իւրոց մանկագոյն աշակերտացն:

ԾԻ

Յաղաքս դպրութեան Հացոց, Վրաց և Աղուանեց:

Վախճանեալ Արկադայ, փոխանակ թագաւորէ նորին որդի, որ կոչեցաւն Թէոդոս փոքր. և զնոյն բարեկամութիւն կալաւ ընդ մերում աշխարհիս, և ընդ արքային մերում Վռամ շապհոյ. բայց զմասն իւր նմա ոչ հաւատաց, այլ ինքեան գործակալօք կալաւ. և խաղաղութիւն արար ընդ Յաղկերտի արքայի Պարսից: Ընդ այն ժամանակս եկեալ Մեսրոպայ, և բերեալ զնշանագիր մերոյ լեզուիս, և

հրամանաւ Վառաձայացոյ և մեծին Սահակայ՝ ժողովեալ մանկունս ընտրեալս, ուշեղս և քաջասունս, փափկաձայնս և երկարողիս, և դրպրոցս կարգեաց յամենայն գաւառս, և ուսոյց զքնաւ կողմանս բաժնոյն Պարսից՝ բայց ՚ի Յունաց մասէն, որք ընդ ձեռնադրութեանն տուգանեցան՝ վիճակեալ յաթոռն Կեսարու, վարել Յունական դպրութեամբ և ոչ անորով:

Իսկ Մեսրոպայ երթեալ յաշխարհն Վրաց, առնէ և նոցա նշանագիրս տուեցելովն ՚ի վերուստ շնորհաւն, հանդերձ Ձաղայիւ ոմամբ թարգմանաւ հելլէն և հայ լեզուի. ձեռնառլ լինելոյ արքայի նոցա Բակրոյ, և եպիսկոպոսին Մովսիսի: Եւ ընտրեալ մանկունս, և յերկուս բաժանեալ դասս, և վարդապետս թողու նոցա յաշակերտաց իւրոց զՏէր խորձենացի, և ըզՄուշէ տարօնեցի:

Եւ ինքն յԱղուանս իջեալ առ Արսվաղէն թագաւոր նոցա և առ եպիսկոպոսապետն Երեմիայ. որոց կամաւ յանձն առեալ զվարդապետութիւն նորա, ետուն մանկունս ընտիրս: Եւ կոչեալ զԲենիամին ոմն շնորհաւոր թարգման, զոր անդանդաղ արձակեաց մանուկն Վասակ Սիւնեաց տէր՝ ՚ի ձեռն Անանիայի եպիսկոպոսի իւրոյ. որովք ստեղծ գնշանագիրս կո-

կորդախօս աղխազուր խժական խեցբեկադունին այնորիկ դարգարացոց լեզուին: Եւ վերակացու թողեալ զաշակերտ իւր զՅովնաթան, միանգամայն և քահանայս կացուցեալ դրանն արքունի, ինքն դառնայ ՚ի Հայս. և դտանէ զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասուրւոյն՝ յոչ լինելոյ յունի: Քանզի նախ ՚ի Մերուժանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք. դարձեալ ՚ի բաժանել զաշխարհս Հայոց՝ չտային պարսիկ վերակացուքն յոյն ուսանել զպրութիւն ումեք յիւրեանց մասինն, այլ միայն ասորի:

ԾԵ

Կրկին թաղաւորելն Հացոց Խոսրովաց, և լետ նորա Շապհոց պարսիկ:

Վառաձայացոյ թագաւորեալ ամս քսան և մի՝ մեռանի, թողլով որդի տասնամեայ՝ անուն Արտաշէս: Յայնմ ժամանակի երթեալ մեծին Սահակայ ՚ի դուռն արքային Պարսից Յազկերտի՝ խնդրել զկապեալն Խոսրով, որ զկնի մահուանն Արտաշէի՝ լուծեալ պահեցաւ արձակ յԱնուշն կոչեցեալ բերդի յաւուրս Վառաձայ:

Նւ Յազկերտի հաւանեալ՝ կատարէ զհայցուածսն, տարով նմա զտէրութիւնն՝ արձակեաց ՚ի Հայս: Սա խնդրեաց զՀրահատ որդի Գազաւոնի, որ յետ հօրն նորա մահուան՝ հանեալ յանյիշելի ամրոցէն, անդր ևս քան զսագաստան էր գումարեալ. զոր ոչ ժամանեաց տեսանել Խորով՝ մի ևեթ ՚ի կրկնումն թագաւորեալ ամ:

Յետ որոյ Յազկերտ ոչ ևս ՚ի նոցանէ, այլ զՆապուհ զորդի իւր թագաւորեցուցեալ Հայոց, հնարս դառնութեան խորհելով՝ իբր թէ այնպէս հանապազ առնմա նախարարքն յանգչիցին խօսիւք, տուրևառիւք, խրախճանութեամբ և զբօսանօք որսոց, այլ և եկամաւտ հարազատութեամբ մերձաւորեցիտ ինամութեամբ. զի մարթ լիցի զնոսա և ՚ի դէն մաղդեղանց սաղապեցուցանել որով ամենեւմբ զատչիցին ՚ի Յունաց. ոչ գիտելով անմիտն, թէ Տէր ցրուէ զխորհուրդս հեթանոսաց. թէպէտ առ ժամայն աջողեցաւ: Քանզի մեռեալ Համազասպայ, և ՚ի սգի մեծի եղեալ Սահակայ, ոչ որ ՚ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց. վասն որոյ դիւրամուտ եղև յաշխարհս Նապուհ, ընդ իւր ածելով զՀրահատ և զամենայն վտարանդիսն. սակայն ոչ կարաց հաճել զմիտս նախարարացն, ամենեցուն ատեցեալ

զնա. և ոչ արքայօրէն մեծարէին զնա յորս կամ ՚ի խաղու:

Էր երբեմն զհետ երամակաց ցուց յանդրգնագոյնս արշաւեալ ընդ խորտաբորտսն և ՚ի վիմուտ տեղիս. յորմէ կասել սկսաւ Նապուհ: Իսկ Ատոմայ մոկացւոյ եպերեալ զնա՝ ասէ. Գնա զնա, աստուածորդիդ Պարսից, թէ այր իցես: Նւ նա ասէ. Իու երթիջեր, զի ՚ի քարինս դիւաց է շահատակել: Դարձեալ յայլում ժամու դիպեցաւ ՚ի շամբս կինջս որսալ հրով և Նապուհ ոչ համարձակեալ ՚ի թաւուն քաջարշաւ լինել, մինչև շրջապատէր հօրն. և նորա զհայցուածսն յերկուս բաժանեալ, այսր անդր բերեալ լինէր երիվարուն: Միւսանգամ ասէ Ատոմ. Աստուածորդիդ Պարսից, ահա հայրքո և աստուած, ընդէր զանգիտես: Իսկ Նապուհ ասէ. Թողեալ զկատակելդ՝ յանցանել ընդ հօւրդ դարձո զքեզ, որ և ես զկնի քո. քանզի յառաջելն՝ ձիս իմ խրտչի: Յայնժամ այպանեաց զնա Ատոմ՝ ասելով. Միթէ և այդ քարի՛նք իցեն՝ զի ես յառաջեցից. և արդ եթէ զուգմոկացիս կոչես դիւազգիս, ես զսասանանսդ կոչեմ կնամարդիս: Նւ մտրակեալ զերիվարն իբրև ընդ հովիտս ծաղկանց անցանէր ընդ հօւրն՝ զերծուցանելով զՆապուհ: Նւ յետ այնր

գիտացեալ՝ եթէ նա լուռ ոչ լինի, անցեալ
գնայ ՚ի Մոկաց աշխարհն:

Այլ երբեմն ՚ի մականական խաղուն երկիցս
պատահեաց Նաւասպայ արծրունւոյ զգնդակն
հանել ՚ի Շապհոյ: Եւ նորա ածեալ նմա մա-
կանաւն՝ ասէ. Մանիր զքեզ: Իսկ նորա պա-
տասխանեալ, թէ Այո, ասէ, ճանաչեմ և զիս
արքայորդի ՚ի սերմանէ Սանասարայ. և ունիմ
իշխանութիւն ընդ եղբարս քո զբարձն արքայի
համբուրել՝ որպէս և անուանակոչեցեալս եմ:
Եւ զայս ասացեալ յոյժ քամահաբար, ՚ի ձիար-
ձակարանէն արժայագնաց լինէր:

Ի արձեալ երբեմն ՚ի խնջոյսն ուրախութեան
Խոսրով զարդամանացի ՚ի գինւոջ զեղխեալ ա-
ռաջի Շապհոյ, զօրէն սեղեխի տուփեցելոյ ըզ-
հեա ջնարահար քաջամատն կնոջ կրթէր: Բնդ
որ ցատուցեալ Շապհոյ, հրամայէ ունել զնա և
՚ի դահլճին պահել: այլ նա ՚ի վաղակաւորն
հաստատեալ զաջն, պէս դունակ Տրդատոյ
բազրատունւոյ, յիւր սունն անցեալ գնայր և
ոչ ոք ՚ի սպասաւորացն արքունի համարձակեալ
արկանել ՚ի նա ձեռն, յառաջագոյն գիտելով
զփորձ առնն: Եւ զայս պատմել մեզ՝ քոյդ
հարկաւորեաց խնդիր:

Ծ Զ

Որ ինչ զինն գնաւոյն Շապհոյ ՚ի Հայոց, և անել-
խանութեանն յետ նորա:

Քրառեամ անարգաբար թագաւորեալ Շապ-
հոյ, հասանէ նմա համբաւ հիւանդու-
թեան հօրն, և գնայ փութանակի, իւրում
տեղակալին հրամայելով զօրագլխի՝ ունել ըզ-
սէճամեծս Հայոց, և տանել ՚ի Պարս: Երբ
եղև հասանել Շապհոյ ՚ի Տիսրոն, մեռաւ հայրն
նորա Յազկերտ, թագաւորեալ ամս մետասան:
Ի նմին աւուր և նա անդէն ՚ի զրանէ մարդկանն
նենդեալ սատակեցաւ: Իսկ ՚ի ձեռն քաջին և
բարեբախտին Ներսիսի ճիճրակացւոյ զօրագլ-
լուխ եղելոյ ժողովեալ նախարարացն Հայոց
հանդերձ զօրօք իւրեանց, տան ընդ գնդին
Պարսից պատերազմ: հարկանեն զզօրն, և ըս-
պանանէ Ապրսամ սպանդուռնի զզօրագլուխն. և
ինքեանք ցրուեալք տիրագլուխք անձնապա-
հապեօք յամենայն լերինս և յամուրս շրջին.
յորում համօրէն վանանդացիք երևեցան նա-
հատակեալ քաջութեամբ: Ուստի աղմկաւ և
բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր
յանիշխանութեան ամս երիս, աւերեալ ամա-

յանայր. վասն որոյ պակասեալ լինէին հարկք արքունի, և հատեալ ճանապարհք ուսմկաց, և ամենայն բարեկարգութիւն վըդովեալ ապականէր:

Ընդ նոյն աւուրս լինէր թագաւորեալ Պարսից Վաւաւ երկրորդ, և զքէն վըրիժուց խընդրեաց ՚ի մերմէ աշխարհէս. խաղաղութիւն առնելով ընդ Յոյնս՝ ոչ ՚ի բաժին նոցա հպլի:

ԾԷ

Առաքումն Մեսրոպայ ՚ի Բիւզանդիոն, և պատճէն թղթոց հնգից:

Իսկ իբրև ետես մեծն Սահակ զայս ամենայն չարիս ՚ի մասինն Պարսից, զնաց նա զկողմամբք արևմտից մերոյ աշխարհիս ՚ի բաժին մասինն Յունաց, և ոչ ըստ արժանեաց իւրոց եղև ընկալեալ. վասն որոյ յղէ զՄեսրոպ և զՎարդան թոռն իւր ՚ի Բիւզանդիոն առ կայսրն Թէոդոս թղթով, որ ունէր զայս:

Թուղթ Սահակայ առ Թէոդոս:

Խաղաղասիրի կայսեր տեսուն իմում Աւգոստոս Թէոդոսի՝ Սահակ Հայոց եպիսկոպոս ՚ի Տէր ինդալ:

Գիտեմ, զի համբաւ նեղութեանս մերոյ հասեալ է ՚ի ներող լսողութիւն ինքնակալիդ. սակս որոյ յուսալով ՚ի գթածութիւն բարերարութեանդ քոյ, զիմեալ ապաւինեցայ յոտս ձեր. և ոչ հանդիպեցայ ընդունելութեան յիմում վիճակիս ՚ի հրամանէ վերակացուացս սոցս. այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչև զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան, զորս եբեր նոյն այր՝ զոր առաքեցի առ ձեր բարերարութիւնդ, բազում անգամ ճգնեալ գորա յԱսորւոց աշխարհին: Արդ հաճոյ թուեսցի տէրութեանդ ձերում՝ ոչ անիշխան առնել զմեզ ՚ի մերում վիճակիս, և հրամայել ընդունել զմեզ և զվարդապետութիւնս մեր: Ողջ լեր:

Գրէ և առ եպիսկոպոսն թագաւորեալ քաղաքին զայս ինչ:

Թուղթ Սահակայ առ Ատտիկոս:

Սահակ եպիսկոպոս Հայոց, վարդապետ մեր Ատտիկոս եպիսկոպոս աշխարհամուտ զբանդ, օրհնութեամբ ողջոյն:

Յուսացեալ ՚ի ձեր սրբութիւնդ առաքեցի զուսուցող մերոյ աշխարհիս Մեսրոպ, և զթոռն իմ Վարդան, որպէս զի ՚ի լսել քո ՚ի զոցանէ

զաղէսս նեղութեան մերոյ, բարեխօսեալ առ
մեծի թագաւորիդ՝ օգնեսցես մեզ, որպէս ար-
դարեւ եղբայր սիրելի: Ողջ լեր:

Քրէ և առ Անատոլիոս զօրավար զայս ինչ:

Թուղթ Սահակայ առ Անատոլիոս:

Սահակ եպիսկոպոս Հայոց, քաջի զօրավարի
Անատոլեայ ինդալ:

Շնորհ ունիմ Աստուծոյ յաղագս զքեզ պատ-
րաստել մեզ յապաւինութիւն. վասն որոյ ըզ-
զացուցանեմ՝ զի ՚ի հայթայթանս մերոյ նե-
ղութեանս առաքեցի զուսուցանողդ մեր ըզ-
Մեսրոպ և զթոսն իմ Վարդան ՚ի դուռն ար-
քունի. և աղաչեմ զքո քաջութիւնդ ձեռնտու-
լինել ճանապարհիդ: Ողջ լեր:

Ձայս տեսեալ Անատոլեայ, միանգամայն և
զլուր առաքինութեանն Մեսրոպայ յիշեալ, որ
յառաջադոյն հնչեցեալ էր զնմանէ, ոչ փոքր
արար նոցա ընդունելութիւն, մինչև ՚ի ձեռն
փոփոխ ընթացից զրով զզացուցանել կայսերն:
Առնու հրաման՝ արժանապէս առաքել փութով:
Վասն որոյ արգելեալ ՚ի քաղաքին Մելիտինէ
յբազմութիւն աշակերտաց, զորս ընդ ինքեան
ածեալ հանդերձ գլխաւորաւն նոցա Ղևոնդիւ,

առ եպիսկոպոսին Ակաւայ թողու: Եւ իւր ա-
ռեալ զՄեսրոպ և զՎարդան՝ տայ ցեպիսկոպոսն
Գերջանու ցԳնիթ, և բարեփառութեամբ ըզ-
նոսս յուղարկէ: Որով մահն ՚ի Բիւզանդիոն, և
յանդիման եղեալ մեծի թագաւորին, առին
զոր յուսայինն և զոր ոչն յուսային. և դար-
ձան հանդերձ թղթով այսպիսեալ:

Թուղթ Թէոդոսի առ Սահակ:

Ինքնակալ Թէոդոս Աւգոստոս և կայսր հը-
ռովմայեցոց, մեծի Սահակայ եպիսկոպոսի
ինդալ:

Հրամայեալ մեր տեսանել զթուղթս, վերա-
հասու եղաք գրելոցս առ ՚ի քէն. և մեղադ-
րեցաք յոյժ, զի ամենայն սրտիւ միտեցար ըզ-
հետ հեթանոս թագաւորի, և մեզ և ոչ թըղ-
թով բաւականացար ծանօթանալ: Եւ առաւել
յայսմ մեղադիր եմք, զի արհամարհեալ ըզ-
ճարտարօքս, որ ՚ի մերում քաղաքիս, յԱսորեաց
ոմանց ինդդէիւր զիմաստից զիւտս: Վասն որոյ
հաճեալ էաք ընդ մերոյ ծառայիցդ արհա-
մարհել զայդպիսի ուսամբդ. բայց զի յետոյ
պատմեաց մեզ Մեսրոպ, թէ կատարումն ա-
րուեստիդ ՚ի շնորհաց վերնոյն եղև, զրեցաք՝

զի ամենայն փութով ուսցին, և զքեզ պատուով ընկալցին՝ որպէս զարդարեւ վարդապետ իւրեանց, հանգոյն արքեպիսկոպոսին Կեսարու. և զարմանք և ծախք յարքունուստ եղեցին: Եւ հրամայեցաք քաղաք շինել յաշխարհիդ Հայոց՝ յապաւինութիւն ձեզ և մերոց զօրաց: Եւ վասն քո արարաք ստրատելատ զՎարդան զորդի որդիացելոյ քո, և յառաջին վարդապետան գրեցաք զՄեսրոպ: Ողջ լեր:

Գրեաց և մեծ եպիսկոպոսն Ստտիկոս զայս ինչ:

Թուղթ Ատտիկեաց առ Սահակ:

Ատտիկոս ինքնագլուխ եպիսկոպոս Կոստանդնուպօլսի, եղջօր սիրելոյ և աթոռակցի՝ Սահակայ եպիսկոպոսի Հայոց ՚ի Տէր խնդալ:

Բազում գոհութիւն Աստուծոյ մատուցանեմք յաղազս քո բարեհամբաւութեանդ ՚ի մէջ այդպիսի բարբարոս ազգի. այլ ազատ ՚ի մեղադրանաց ոչ թողումք, որ ոչ կանխաւ յիշատակեցեր զսիրելութիւն Գրիգորի և Ներսիսի երանելեաց քոց հարց: Եւ առաւել ընդ այս զարմանամք, եթէ զեմրդ թողեր զաղբեւրն եկեղեցւոյ զհայր մեր սուրբ Յովհաննէս, որ ոչ միայն տիեզերական մայրաքաղաքիս, այլ սովա-

և ամենայն քրիստոնեայք և ընդհանուր աշխարհ ՚ի նմանէ վարդապետեալ ուսանի. ուստի և Ոսկի բերան կոչեցին զնա: Եւ ձեր զանց զնովաւ արարեալ, կամեցայք ՚ի սահանական ջրոց զփափագ ծարաւոյն յագեցուցանել. մինչև ամենակալին տեսեալ զնոտի՝ աշխատութիւնն, բըղխեաց ՚ի ձեզ զշնորհս Հոգւոյն, ընդ որ այժմ ուրախ եմք: Իսկ արդ հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր. և աղանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանել, և կամ հալածել ՚ի քումմէ վիճակէդ: Եւ զառաքեալս ՚ի քէն ըզՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկղեսիասդիկոս:

ԾԸ

Վասն զարեմտեացս մեր վարդապետելոց, և խաղաղանալոց բոլորումն, և թաղաւորելոց

Արտաշրէ:

Եկեալ Մեսրոպայ և Վարդանայ ստրատելատի՝ գտին զգօրավարն Անատոլ հուպ ՚ի մերս եկեալ սահման. որոյ ընկալեալ զհրամանն արքունի, առաւել յոխորտաբար և քաջափոյթ ձեռնարկութեամբ զգործն ՚ի կատարումն աւարտեաց:

Քանզի իշխանք և զլխաւորք և որք միանգամ
 յայանիք էին ՚ի կողմանն, ՚ի մի վայր եկեալ
 հասանէին հանդերձ ամենայն քահանայական
 ազգաւն ինքնակամ, իբր յաստուածաւաք ձայ-
 նէ հրաւիրեալ. զոր անյապաղաբար սկսեալ
 ուսուցանել, երազապէս վարդապետեցին զկողմն
 արեւմտեայն, որպէս զարեւելեայն:

Յայնժամ գային հասանէին ՚ի բազում նա-
 խարարացն կոչնականք զմեծէն Սահակայ, զի
 ՚ի մէջ նոցա անցեալ ՚ի միաբանութիւն հաւա-
 քեացէ զամենեսեան: Քանզի զիտացեալ արքա-
 յին Պարսից Առամայ, եթէ առանց նախարա-
 րացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհն, հաշ-
 տութիւն խօսեցեալ ՚ի ձեռն Սմբատայ ասպետի:
 Ասան որոյ թողու զՄերոպ ՚ի վերայ վարդա-
 պետութեան կողմանն արեւմտից, և առ նմա
 զթոռուսն իւր զՀմայեակ և զՀամաղասպեան
 զեղբարն Աարդանայ ստրատելտի: Հրամայէ
 քննել զժանդագործ բորբորիտոնն, և եթէ ոչ
 հեղութեամբ և ոչ սաստիւ գայցեն յուղղու-
 թիւն՝ չարչարանօք հալածել. զի թշնամանք
 ՚ի թշնամանաց վրէժ առնուցուն, և խայտա-
 ռակեցի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ
 հոգւոց: Եւ ինքն եկեալ անցանէ յայրարատեան
 գաւառն. կուտեալ զամենայն նախարարազունն,

առաքէ զՍմբատ ասպետ և զԱարդան ստրատե-
 լտ զթոռն իւր ՚ի դուռն արքային Պարսից:

Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն, մուր-
 հակ մոռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ
 նոցա թագաւոր կացուցանելով զՍրտաշէս որդի
 Առամշապոյ. և փոխեալ զանունն, Սրտաշիւր
 կոչելով, զաշխարհս Հայոց ՚ի նա հաւատաց ա-
 ռանց պարսիկ վերակացուի. որ տիրեաց ամս
 վեց:

Ե Թ

Եննուած Կարնոյ քաղաքին, որ կոչեցաւն Թէոդու-
 պոլիս:

Սնատղեայ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն
 արքունի, եկեալ յաշխարհս մեր և շրջեալ ընդ
 բազում կողմանս մեր, հաճի ՚ի գաւառին Կար-
 նոյ իբրև ՚ի միջոցի շինել զքաղաքն արգաւան-
 դահոյ, շատաջուր և բերրի. իբր միջոց վարկու-
 ցեալ զվայրսն, ոչ կարի ՚ի բացեայ ՚ի տեղեացն,
 ուր ճփրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբերք
 ականց, և հանդարտ գնացիւք յառաջացեալ
 ծովանան մօրաբար երևութիւք. յորում ան-
 բաւութիւնք ձկանց և զանազան հաւուց ձա-

Քանզի իշխանք և զլխաւորք և որք միանգամ
 յայտնիք էին ՚ի կողմանն, ՚ի մի վայր եկեալ
 հասանէին հանդերձ ամենայն քահանայական
 ազգաւն ինքնակամ, իբր յաստուածառաք ձայ-
 նէ հրաւիրեալ. զոր անյապաղաբար սկսեալ
 ուսուցանել, երագապէս վարդապետեցին զկողմն
 արևմտեայն, որպէս զարևելեայն:

Յայնժամ գային հասանէին ՚ի բազում նա-
 խարարացն կոչնականք զմեծէն Սահակայ, զի
 ՚ի մէջ նոցա անցեալ ՚ի միաբանութիւն հաւա-
 քեացէ զամենեսեան: Քանզի զիտացեալ արքա-
 յին Պարսից Առամայ, եթէ առանց նախարա-
 րացն Հայոց ոչ մարթի ունել զաշխարհն, հաշ-
 տութիւն խօսեցեալ ՚ի ձեռն Սմբատայ ասպետի:
 Ասն որոյ թողու զՄեսրոպ ՚ի վերայ վարդա-
 պետութեան կողմանն արևմտից, և առ նմա
 զթողունն իւր զՀմայեակ և զՀամազասպեան
 զեղբարն Արդանայ ստրատելտի: Հրամայէ
 քննել զժանդագործ բորբորիտոնն, և եթէ ոչ
 հեզութեամբ և ոչ սաստիւ գայցեն յուղու-
 թիւն չարչարանօք հալածել. զի թշնամանք
 ՚ի թշնամանաց վրէժ առնուցուն, և խայտա-
 ռակեացի իրաւացի մահուամբ անիրաւ մահ
 հոգւոց: Եւ ինքն եկեալ անցանէ յայրարատեան
 գաւառն. կուտեալ զամենայն նախարարաշունն,

առաքէ զՍմբատ ասպետ և զԱրդան ստրատե-
 լատ զթողն իւր ՚ի դուռն արքային Պարսից:

Եւ նորա հաստատեալ զհաշտութիւնն, մուր-
 հակ մոռացման յանցանաց կնքէ, ըստ խնդրոյ
 նոցա թագաւոր կացուցանելով զՍրտաշէս որդի
 Առամշապոյ. և փոխեալ զանունն, Սրտաշիր
 կոչելով, զաշխարհս Հայոց ՚ի նա հաւատաց ա-
 ռանց պարսիկ վերակացուի. որ տիրեաց ամս
 վեց:

Ենունւած Կարնոյ քաղաքին, որ կոչեցաւն Թէոդո-
 սօլիս:

Անտողեայ զօրավարի ընկալեալ զհրամանն
 արքունի, եկեալ յաշխարհս մեր և շրջեալ ընդ
 բազում կողմանս մեր, հաճի ՚ի գաւառին Կար-
 նոյ իբրև ՚ի միջոցի շինել զքաղաքն արգաւան-
 դահող, շատաճուր և բերրի. իբր միջոց վարկու-
 ցեալ զվայրսն, ոչ կարի ՚ի բացեայ ՚ի տեղեացն,
 ուր Եփրատայ մասինն ինչ բղխեն աղբւրք
 ականց, և հանդարտ զնացիւք յառաջացեալ
 ճովանան մօրաբար երևութիւք. յորում ան-
 բաւութիւնք ձկանց և զանազան հաւուց ձա-

^{զատու թիւք} լակաւորաց, յորոց ՚ի ձուոց միայն կերակրեալ
^{սրբոց} լինէին բնակիչքն: Եւ զեզերք մօրին շամբք և
^{սրբոց} բազմութիւն եղեգանց, և զաշտքն ունին
^{սրբոց} զթամնարութիւն խոտոց և զքաջաբերութիւն
^{սրբոց} սերմանաւոր պտոյոց: Եւ լերինքն լն են երէովք
^{սրբոց} կճղահաբաշխիւք և որոճայնովք. նա և զանա-
^{սրբոց} սուն պաճարս բազմացուցանեն, մեծահասակս,
^{սրբոց} քաջամարմինս և յոյրս ցուցանեն համակեալս ՚ի
^{սրբոց} գիրութեան: X

Եւ առ ստորոտով մի գեղեցկանիստ լերինն
 գտեալ բազում աղբերս ականակիտս և մնա-
 նունս բղխեալ, անդ ետեղազրեաց զքաղաքն.
 զորով շրջափակեալ խոր փոսիւ, անդնդալիւր
 հաստատեաց զհիմունս պատուարին. և ՚ի
 վերայ բարձրաբերձ աշտարակս ահագինս շի-
 նեաց, յորոց զառաջինն Թէոզոս անուանեաց
 ՚ի պատիւ Թէոզոսի: Եւ ՚ի նմանէ և անդր շի-
 նեաց աշտարակս Ժայռաւորս իբրև զնաւա-
 ցուակս, և առանցս զողաւոր խորշիւք՝ որք
 ընդդէմ հային լերինն: Սպսէս և ընդդէմ դաշ-
 տին հիւսիսոյ. իսկ ընդդէմ արեւելեց և արեւ-
 մտից կանգնեաց աշտարակս բոլորածնս: Եւ ՚ի
 մէջ քաղաքին ՚ի բարձրաւանդակ վայրի մթե-
 րանոցս բազմապատիկս շինեաց, և Աւգոստինոն
 անուանեաց ՚ի պատիւ Աւգոստոսի: Եւ այլ

ջուրս ընդ յորով տեղիս ածեալ մտոյց անյայտ
 զնացիւք: Եւ ելից զինու և պահապան գնդիւք
 զքաղաքն, և անուանեաց Թէոզուպօլիս, զի
 յիշատակաւ քաղաքին անմահ լիցի անունն:
 Եւ ՚ի վերայ ջերմն բղխեալ աղբերացն՝ յարկս
 ՚ի վիմատաշ քարանց շինեաց:

Լ

Կրկին աւետարանիչ լինել Մեսրոպաց, և երթ
 Թարգմանչացն ՚ի Բիւզանդիոն:

Մեսրոպայ կացեալ յանապատ և ՚ի հովա-
 նաւոր տեղինն, որ Շաղգոմքն անուանին, բո-
 վանդակեաց զվարդապետութիւնս առաջին առե-
 լոց խմբիցն: Քանզի ոչ որպէս արուեստ ուսու-
 ցանէր, այլ իբրև զհոգի առաքելաբար աշա-
 կերտելոցն տայր: Յետ որոյ թողեալ վերակա-
 ցուս յիւրոյ աշակերտելոցն ՚ինմին տեղւոց,
 գՂևոնդ և զննովք ՚ի Սպեր, իսկ ՚ի Դերջան՝
 զնոցին եպիսկոպոսն զԳնիթ, և յեկեղեաց՝
 զԳանան, ինքն եկեալ յԱյրարատ, անցանէ
 յառաջնոյ բնակութեան գաւառն Գողթն:

Քանզի մնացեալ արմատ դառնութեան հե-
 թանոսական աղանդոյն՝ ՚ի Ժամանակի անիշ-

խանութեանն ՚ի վեր երևեալ ՚ի բազումն տարածեցաւ: Զորս բնաբարձ արարեալ երանելոյն հանդերձ օգնականութեամբ հօրաբարոյին Գտայ որդւոյ Նաբիթայ, իշխանի գաւառին, տեղեկանայր ևս, եթէ չարեաց վարդապետացն նախագոյնք ՚ի բաղասականն են կողմանս: Որ երթեալ զբազումն յուղղութիւն ածէ, և զսակաւս անգարձս յիշխանութիւն Հոնաց հալածականս առնէ: Հաւատարմով զվարդապետութիւն կողմանցն այնոցիկ եպիսկոպոսի, որում Մուշէն կոչէին, ինքն դառնայ զԳարգմանայ ձորովն. զի և ՚ի նմա լուաւ լինել յընկերաց նոցին աղանդոյն: Զորս գտեալ, ածէ և զնոսա ՚ի գիտութիւն ճշմարտութեան, հանդերձ վերստին ուղղութեամբ իշխանին Գարգմանայ, որում անուն էր Խուրս: Հրաւիրի անդէն ՚ի բղեշխէն գուգարացւոց Աշուշայէ՝ յաղագս նորին գործոյ գալ յիւր իշխանութիւնն ՚ի գաւառն Տաշրայ. ուր երթեալ լաւագոյնս վարդապետեաց, և հաստատագոյնս քան զամենայն աշակերտեալսն. առ որով ժամանակաւ Արձիլ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց:

Ապա եկեալ և առեալ Մեսրոպայ և մեծին Սահակայ զնոյն աշակերտս, զՅովսէփ և մեւս ընկեր նմին ՚ի Կողբ գեղջէ, որում անունն եզ-

նիկ կոչուր, առաքեն ՚ի Միջագետս ՚ի քաղաքն Եղեսիայ. զի որ միանգամ գտցի անդ զիրք ասացեալ նոցին սրբոց հարցն առաջնոց, թարգմանեալ ՚ի մեր լեզուս բերցեն փութով. զի յետ այնր ՚ի Բիւզանդիոն առաքեսցեն ՚ի նոյն գործ: Որոց ընկալեալ զհրատարական թուղթս սուտակասպասաց ոմանց, իբր թէ պատրաստին մեծն Սահակ և Մեսրոպ զայլս առաքել ՚ի Բիւզանդիոն, վասն որոյ առանց հրամանի վարդապետացն իւրեանց՝ նոյն ընդ նոյն չուեալ գնացին ՚ի Բիւզանդիոն, նախանձաւոր բարեաց եղեալ ուսմանց. և քաջ վարժեալ հելլէն դրպրութեամբ, ձեռնարկեցին ՚ի թարգմանել և ՚ի գրել: Եւ ընդ նոսա նախանձեալ ընկերաց իւրեանց աշակերտակցաց, որոց անուանքն Ղևոնդ և Կորիւն կարգային, յիւրեանց կամաց ելին առ նոսա ՚ի Բիւզանդիոն: Ապա ելանն անդր Յովհանն և Արձան, զորս կանխագոյն առաքեալ էր մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ. որոց յուլաբար ուղևորեալ և ծուլաբար զեզերեալք պատաղեցան ՚ի Կեսարիայ: Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսն բիւզանդացւոց:

ԿԱ

Յաղագս ժողովոյն Եփեսոսի, որ վասն ամբարշտին Նեստորի եղև:

Ընդ այն ժամանակս եկաց յաթոռ եպիսկոպոսութեան բիւզանդացւոց անարժանաբար յաջորդեալ ամբարիշտն Նեստոր. և հրէական իմացմանց հետեւեալ, հայհոյեաց զամենասուրբ կոյնն մարդածին լինել և ոչ աստուածածին: Քանզի ճնեալն ՚ի նմանէ առեալ օկիզքն, այլ որդի ասէր շնորհօք ՚ի Մարիամայ, և այլ որդի ՚ի Հօրէ յառաջ. որպէս զն լինել երկուս որդիս, որով Երրորդութիւնն չորրորդութիւն լինի: Վասն որոյ ժողովեալ սրբոց հարցն յԱսիա ՚ի ծովահայեացն Եփեսոս գրաւորական վերձանութեամբ, Կելեստինոս Հռոմայ, Կիւրղոս Աղեքսանդրի, Յորենաղևոս Երուսաղէմի, Յովհաննէս Անտիոքայ, Մեմնոն Եփեսոսի, Պաղոս Սմեաու, Թէոդոտիոս Անկիւրիայ, և այլ բազում, համանգամայն երկերիւր հարք, նշովեալ զՆեստոր, խոստովանեցին մի որդի Աստուծոյ զտէր մեր Յիսուս Քրիստոս, և աստուածածին զամենասուրբ կոյնն Մարիամ:

Եւ վասն զի ոչ հանդիպեցան յայնմ ժողովի մեծն Սահակ և Մեսրոպ, զրեն առ նոսա Կիւրեղ աղեքսանդրացի և Պրոկղոս Կոստանդնուպօլսի և Ակակ Մելտինոյ եպիսկոպոսք, զգուշացուցանելով զնոսա. քանզի լուան, եթէ ոմանք ՚ի չարափառացն աշակերտացն առեալ զգիրսն Թէոդորոսի մամուկեստացւոյ, զվարդապետին Նեստորի և զաշակերտին Թէոդորի, գնացին յաշխարհն Հայոց: Ապա եկեալ թարգմանիչքն մեր՝ զորոց անուանքն յիշատակեցաք յառաջագոյն, զտին զմեծն Սահակ և զՄեսրոպ յԱշտիշատ Տարօնոյ, և մատուցին զթուղթսն և զկանոնս ժողովոյն Եփեսոսի՝ վեց սահմանեալ կանոնաւ գրլիով, և զստոյգ օրինակս գրոց:

Չոր առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ, դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն, փութանակի հանդերձ նոքօք վերստին յօրինել նորոգմամբ: Բայց քանզի անգէտք էին մերում արուեստի, ՚ի բազում մասանց թերացեալ զործն գտանէր. վասն որոյ առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ զմեզ առաքեցին յԱղեքսանդրիայ՝ ՚ի լեզու պանծալի, ՚ի ստոյգ յօդանալ ճեմարանին վերաբանութեան:

ԿԲ

Ի վարդապետան, չինքն և ՚ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն, օրինակաւ երկնացին զառդու:

Յարահետեողք իմաստասիրացն և վերահայեցողք չափաբերապէս մակադրութեանց՝ զաստեղս ՚ի լուսնոյ ասնն ընձուիլ, և զլուսինն արեգակամբ ուռձացեալ, և զբոլոր արեգակնն յարփայինն երկնէ. հիկէն արփւոյն հեղեալ զծագումն յերկաքանչիւր գօտիսն, և զանցնիւր գօտիքն ՚ի ձեռն արեգականն ընձուին՝ ըստ դասի, ըստ բերման, ըստ ժամանակի: Օրինակ իմն, այսպէս և մէք յաւէտախաղաց շնորհիւցողացեալ յիմանալի ճառագայթից հոգևոր հարցն, ըստ հարաւային մասանցն պարայածեալք, յեղեսացւոյն հասանէաք քաղաք. թեթեակի ընդ խորս դիւանին նաւեալ, անցաք ՚ի սուրբ տեղիսն երկրպագել, և մնալ վայրկեան ՚ի պաղեստինացւոց հրահանգս:

Եւ այնպիսով սաղապաճեմիւ մտաք յնդիպտոս, յաշխարհն համբաւատենչ, յանչափից հրաժարեալ ՚ի ցրտոյ և ՚ի տօթոյ, ՚ի հեղեղաց և յերաշտից, ՚ի գեղեցկումն մասին երկրի զգիրն ունելով, ամենազան պտղովք առլցեալ,

և անձեռագործ պարսպեալ ներդսիւ: Որ ոչ պահպանութիւն միայն, այլ և կերակուր նմաբաւական մատուցանել բնաւորեաց, և յինքննէ առողմամբ տէր գոլ՝ պատահել չորութեան և խոնաւոյ՝ առ երկրին գործաւորութիւն. և զանեղսն ՚ի նմա դիւրածել ՚ի գետոյն բերիւք, հանդիտակ կղզւոյ առատագիւտս առնէ, շուրջ պարունակելով և ընդ ամենայն հոսելով, տրոհմամբ երկոտասանից վտակաց: Յորում բարեյարմար մեծն Աղեքսանդրիայ է շինեալ քաղաք բարէժամանակ ՚ի մէջ ծովուն և ձեռագործ լճի կառուցեալ. յորից օրոցն քաղցրախառնութիւն փչեցեալ, որ ՚ի լճէն բերանք արձակին ՚ի ծովն, և որք ՚ի ծովէքն մօտելոյ՝ որ ելաննն ստեպ ստեպ սղոխք օրոյ՝ անսուրունք այն որ ՚ի ծովէն, և թանձունք որ ՚ի լճէն. որոց խառնուածն առողջագոյն զհաստատութիւն կենաց գործէ:

Սորա առաջին այժմ ոչ անցեալ նսաի Պլոտենիոս հնգակատար զագաթամբն՝ զանսպառաշխարհ պատելով, այլ Մարկոս աւետարանական քարոզութեամբն. և ոչ վեշապաղին դիւցազնակաց գերեզմանք, այլ սրբոց վայելչանան վկայարանք: Եւ ոչ ՚ի քսան և հինգն Տուբի՝ տօնի աղձատանք, զբեռնաբարձս պսակելով

զրաստս, և պաշտօն տանել լորտուաց, և աթերաց առնել բաշխումն, այլ ՚ի մետասաներորդի նորին Տուբի՝ յայտնութեան Տեառն կատարի տօն. զյաղթող նահատակն գովել, և օտարաց առնել ընդունելութիւն և յաղքատս տուրս: Եւ ոչ զոհել չար դիւին Սարապեայ, այլ զՔրիստոսի զարիւնն մատուցանել պատարագ. և ոչ խնդրել հրաման պատասխանոյ ՚ի սանդարամետապետէն Պրոդէիադայ, այլ ուսանել զգօրութիւնս պէս պէս իմաստից ՚ի նոր Պղատոնէն, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ արժան գտայ աշակերտ. և ոչ անկատար վարժմամբ յանդեալ արուեստից ինքնացայ:

Նաւել յելլադայ կամելով, յՌոպլիա բռնութեամբ անկաք հողմոց. և ողջունեալ ՚ի հանգիստ սրբոյն Պետրոսի և Պաւղոսի, ոչ բազում ՚ի հռովմայեցւոցն կացեալ քաղաքի, անցանելով ընդ Ելլադայ յԱտտիկէ, սակաւ ինչ մնացաք յԱթէնս: Եւ ՚ի կատարման ձմերայնոյն՝ զէմ եդեալ ՚ի Բիւզանդիոն ելանել, փափաքելով մերոց հայրենեացն:

ԿԳ

Յաղագս չար միաբանութեանն Հայոց ՚ի խորհուրդ կորստեան անձանց:

Բայց թագաւորն Հայոց Արտաշէր անհուն սկսաւ ողողանել յանառակ ցանկութիւնս, մինչև տաղտկանալ ՚ի նմանէ ամենայն նախարարացն: Որոց եկեալ առ մեծն Սահակ, զբողոք բարձին՝ հրաւիրելով և զնա յօգնականութիւն ինքեանց, չարախօսել առ արքային Պարսից, և ՚ի բաց ընկենուլ զթագաւորն իւրեանց, և պարսիկ ատել ունող աշխարհիս: Այլ նա ասէ. Ոչ առ սուտս ունիմ զձեզ. իմ իսկ լուեալ է զայդպիսի աղէտս ամօթալեաց, և բազում անգամ յանդիմանեալ, ուրացաւ: Եւ արդ պարտ է փոքր մի տանել թերութեան առնն, մինչև զեւր իրացն խորհել մարթացուք կայսերըն Յունաց Թէոդոսիւ, և ոչ անօրինաց մատնել ՚ի ծաղը և յոյպանումն:

Եւ նոքա ոչ կամէին, այլ ջանային համախորհուրդ զնա իւրեանց առնել: Այլ նա ասէ. Ինձ քաւ լիցի մատնել զայլոց զեմ մելորեալ ոչ խար, և ոչ պատել զբեկեալն կամ զհիւանդացեալն, այլ զահալէժ առնել: Զի թէ էր հա-

ւատացեալ թագաւորի առաջն, փութայի և ոչ յապաղէի, յուսալով զկանգնումն զլորելոյն՝ այլ հեթանոսաց՝ յառաւել կործանումն, ոչ առնում յանձն, ըստ այնմ՝ թէ մի մասնեք գազանաց զանձն խոստովանող քեզ: Քանզի զըրոշմեալ է աւազանաւն, թէպէտ և անառակ է. պոռնիկ է, այլ քրիստոնեայ է. զիճացեալ է մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հողով. զեղև է վարուք, այլ ոչ կրակապաշտ. ակար է ՚ի կանայս, այլ ոչ ծառայէ տարերց: Եւ զիմօրդ լինիցի այդ, փոխանակել զիմ ախտացեալ ոչ խար ընդ առողջ գազանի, որոյ առողջութիւնն է մեզ պատուհաս:

Իսկ նախարարացն զմտաւ ածեալ. իբր թէ խաբկանօք իցէ գործն՝ յապաղել զնոսա, զի զթագաւորն պատրաստեցուցէ, ասեն ամենեքեան. Վասն զի ոչ համակամեցար մեզ՝ չթագաւորել նմա, արդ և մեք կամեսցաք և քեզ չքահանայանալ մեզ: Եւ միաբանեալ ամենեքին, անցին առ արքայն Պարսից Վռամ, հանդերձ Սուրմակաւ ոմամբ արձկէացի փառամոլ երիցու, չարախօսել զարքայէն իւրեանց զԱրտաշէ, և զմեծէն Սահակայ զՅունովք զլեալ խորհրդովն:

ԿԴ

Յաղազս բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ինքեանց կամաւ, և անարգելոյ աթոռոյ եպիսկոպոսապետութեանն:

Յայնժամ արքային Պարսից Վռամայ կոչեցեալ ՚ի դուռն զթագաւորն Հայոց զԱրտաշէր, և զմեծն Սահակ, և ինդրէին ՚ի նմանէ ամբաստանել զԱրտաշէ. և նա հրաժարէր բնաւ ասել ինչ չար կամ բարի: Ապա հրամայէ հասել զարապետին Արեաց, որ է սուրենեան Պահլաւ, զի հաւանեցուցէ զնա խրատու սիրելութեան՝ որպէս զազգային: Եւ նորա անկեալ ՚ի բանս հրապուրանաց, ասելով. Զի արիւն իմ ես և հարազատութիւն, զբարին քո խօկալ ասեմ. եթէ միայն այժմ միաբանեցիս ընդ նախարարացդ, մեծարեալ լինիցիս յարքայէն Պարսից, և զթոռն քո Վարդան կարգեսցէ ՚ի վերայ Հայոց զուզահաւասար թագաւորին և համապատիւ: Այլ նա ոչ առնոյր յանձն, ասելով. Զիմօրդ վասն սնափառութեան և իշխանասիրութեան չարաբանիցեմ զընկերէ. կամ ընդէր ձեր այդպիսի յօժարութիւն, ընկենուզ զԱրտաշէր. զի ես զնորա ապստամբութեան ինչ խոր-

հուրդ ոչ գիտեմ. ապա եթէ վասն անառակ ինչ վարուց, զոր նոքա ամբաստանենն, պատուոյ արժանի է ՚ի ձէնջ՝ ըստ ձերում անմաքրասէր օրինացդ, թէպէտ ըստ մերումն դատապարտի. բայց սակայն յինէն ոչ ինչ էք լսելոց ամենեին:

Ապա զայրացեալ Վռամայ, ՚ի մեծի հրապարակին արարեալ քննութիւն, և ոչ զնկելով ունկն Արտաշրի, յօժարութեամբ լէր չարախօսացն, առաւել ևս յոյժ աղտեղութեան բանիցն Սուրմակայ: Քանզի զաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն էր նմա նախարարացն խոստացեալ, թշնամանասիրացն և ոսոխասիրացն, վասն որոյ ինքնասիրութեամբ պատրաստեաց զլեզուն իւր սուսեր սատակիչ. մինչև հրամայեաց Վռամ անուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշրէ, և անդէն արգելուլ զնա, և զամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս. նոյնպէս և զմեծն Սահակ, և զտունն կաթողիկոսական ունել յարքունիս, և տալ նորա փոխանակ յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն Հայոց զՍուրմակն զայն: Եւ մեծապարզ և զնախարարսն արձակեալ պարօիկ մարզպանաւ, որում անուն էր Վեհմիհրջապուհ:

Բայց Սուրմակայ ոչ աւելի տեւալ քան զմի ամ, ՚ի նոցին նախարարացն հալածեցաւ յա-

թոռոյն. որ ապա զիւրոյ գաւառին զբղնունեաց զեպիսկոպոսութիւնն ՚ի Պարսից արքայէն եզիտ ունել ազգաւ: Իսկ նախարարքն մեր խընդրէին ՚ի Վռամայ այլ աթոռակալ. և ետ նոցա զԼիբիշոյ ոմն ասորի: Սա եկեալ վատթար ընկերակցօք, ածեալ ընդ ինքեան և կանայս տընկալուչս, անժուժաբար և աւելորդօք և յափըշտակութեամբ վախճանեցելոցն վիճակաց վարեալ ամս երիս. որում տանել ոչ կարացեալ նախարարացն, դարձեալ աղաչեն զՎռամ փոխել զնա, և տալ զայլ ոք ըստ կրօնից նոցա. և կիսոյն ՚ի նոցանէ զմեծն Սահակ խնդրեալ:

ԿԵ

Արձակումն ՚ի Պարսից մեծին Սահակայ հանդերձ Շմուկլաւ աթոռակալաւ:

Որպէս ասացաք, յերկուս բաժանեալ նախարարքն Հայոց, յերկաքանչիւրոցն առաքեցին խնդրել աթոռակալ յարքայէն Պարսից. Վաչէ արծրունեաց տէր և Հմայակ Աշոցայ տէր, զոր ոք և արքայ կամեսցի. իսկ Մանէճ ապահունեաց տէր և Սպանդարատ արշարունեաց տէր, զմեծն Սահակ. նա և զօրավարին Յունաց Անա-

տողեայ ՚ի Կարնոյ զՀաւուկ ՚ի Կուկայառճոյ. զի եթէ ոչ իցէ նմա հաճոյ ունել յիւրում բաժնին, տացէ զնա մասինն Յունաց: Յղեցին և բազմութիւնք եպիսկոպոսացն հանդերձ երանելեան Մեսրոպաւ և բովանդակ ուխտիւ եկեղեցւոյն մաղթանս զքահանայն Տիրուկ, զորդի Մովսիսկան ՚ի Զարիշատէ Վանանդայ: Վասն որոյ հաւանեալ Վռամայ, զերկաքանչիւրոցն կատարեաց զինդիր, տուեալ յաթոռ եպիսկոպոսապետութեանն զայլ ոմն ասորի, Շմուէլ անուն, զի լեցի ընդդիմափառ մեծին Սահակայ և հակառակաթոռ. և գործ նմա զատուցեալ՝ զընկերել մարգպանին, կալ ՚ի վերայ բաշխից հարկաց խնդրեցելոց և դատաստանաց և այլ աշխարհական կարգաց: Եւ զմեծն Սահակ արձակեալ, թողու ՚ի նա սակաւ գեւղս ՚ի նորին տանէ, զի նստցի յինքեան, միայն իշխանութիւն ունելով վարդապետութեան սովորական կրօնիցն, և ձեռնադրութեան զայնոցիկ՝ զորոց և Շմուէլն յանձն առնուցու:

Բայց յարձակելն յանդիման իւր արարեալ ՚ի բազմակոյտ առնին, ասէ. Երգմնեցուցանեմ զքեզ ՚ի քոյին հաւատ՝ միամիտ կալ ՚ի ծառայութեան մերում, և ոչ խորհել իրս սպստամբութեան՝ պատրել ՚ի մոլար հաւատակցու-

թիւնն Յունաց, և լինել կորստեան պատճառ Հայոց աշխարհին ՚ի մէնջ, փոխել զբարերար անուն մեր ՚ի չարարար: Յայնժամ կանգուն կացեալ մեծին Սահակայ, պարկեշտ և նազելի զինքն կազմեալ ՚ի բեմբասացութեան ձևի, համեստ հայեցուածովք, համեստադոյն և սձայնիւ սկսաւ ճառել զերախտիս ծառայութեանն, և զպերախտն ՚ի նոցանէ լինել. ընդ նմին և զկեղծաւոր քաղցրաբանութիւնն նոցա յանդիմանելով, և զգառնութիւն խորհրդոց և զգործս չարաչարս. յարելով ՚ի նոսին զընդդիմաբանել անմիտ հայհոյութեանցն արտաճառեցելոց, զոր ասաց մոլար հաւատակցութիւն. և զնոցայն խայտառակելով պաշտամունս, կատարեաց ՚ի հրաշալի աստուածաբանութիւն ըստ հանդուրժելոյ հեթանոսական լեկեաց, և ոչ զբովանդակ բանին զպայծառութիւն անհաւատիցն արկանել առաջի յայպանումն, որպէս զմարգարիտ ՚ի խողեց կոխումն. այլ այնչափ կայծակնաճաճանչեցուցեալ, որով զգազաղացան մոգուցն լեզուք. և հիացեալ պակեաւ ինքնին թագաւորն, և ամենայն բազմութիւն հրապարակին անձնագեղացն Պաքսից՝ յակճիոս կալով ականջել. մինչև հրամայեաց Վռամ արծաթ բազում տալ նմա՝ իբր քաջաբանի և ուժգնասրտի առն հա-

մարձակախօսողի առաջին այնքանոյ թագաւորի:
Այլ նորա ոչ առեալ, ասէ ցհամազգէին իւր
ցՍուրէինն Պահլաւ. Արծաթ նորա նմա լիցի,
բայց դու հաւանեցուցես զնա՝ տալ ինձ զեր-
կուսս զայս միայն. զգահ նախարարացն Հայոց,
որպէս կարգեալ է յԱրտաշէ և վարեցան մին-
չև ցայժմ, նորին օրինակաւ հրամայեցէ և
առ յապայ, զի մարզպանք պարսիկք մի կա-
րացեն ծանուցումն սակա այնք առնելով ինչ
զերազանցօրէն փոփոխել ըստ կամաց իւրեանց:
Նա մեւս, զի դարձուցէ զտուն ազգականին
իմոյ և քո, զմանկանն Գաղաւոնի զորդոյն
Հրահատայ, թէ և ոչ յիւրում ետեղ, զարշա-
կունին յաչաղելով անուն, դէթ ՚ի կարգ ընկե-
ցեալ՝ ընդ այլ նախարարսն թուեսցի, յորում
տեղեոջ ինքն կամեսցի, որպէս համազն նորա
կամսարականն և կամ զամատունին թափեալ ՚ի
հարցն պատուոյ և յառաջամասինն գահէ ՚ի ստոր-
նակային, և կամ գրեթէ որպէս զարքունի դոր-
ծակալութիւն նմա հաւատասցէ և նորուն զաւա-
կաց համանմանակի ընդանութեամբ, մինչև Աս-
տուած քաղցրացի դարձուցանել ՚ի կարգ հայ-
րենի ընդ ձեռն որոյ և է թագաւորի: Արդ ջա-
նացիս դու թովելով զօրէն համոզակեր թովչի:
Այնմ լսող եղեալ Վռամայ, հրամայէ զամե-

նայնն կատարել. և դարձեալ հաստատելով ըզ-
թունն նորա զՎարդան ստրատելաոն ՚ի տէրու-
թիւն իւրոյ ազգին մամիկոնենից, արձակէ ՚ի Հայս:
Բայց թէ ասիցէ որք, պարտ է մեզ զասա-
ցեալն մեծին Սահակայ ՚ի Պարսից հրապարա-
կախօսութեանն զրել, զխտասցէ՝ զի ոչ յու-
մեքէ ՚ի լեւիսս մեր հասեալ է բովանդակն ճըշ-
մարտութեամբ, և ոչ մեք ՚ի պատմութեանս
հիւսել հաւանիմք: Զի և ես այր եմ ծերա-
ցեալ և հիւանդոտ և անպարապ ՚ի թարգմա-
նութեանց, և զերագելն միայն խոկացի, ոչ
ինչ մաքրագունից պարսպեալ բանից, զի և քո
կամքդ կատարեսցին, և ես ճողոպրեցայց ՚ի քոց
հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց. մարդ
զքեզ վարկանելով՝ կարեկցութեամբ մեզ հա-
ւասարեալ, և ոչ, որպէս քերթողքն ասեն, մեր-
ձագաւակք և մօտասերք դոլ և նոյնասերմանք
աստուածոց իշխանք:

ԿԶ

Գործք Նմուէլի անարժան հոմելխանին մեծին
Սահակայ:

Եկեալ Նմուէլի, կալաւ զթոռ եպիսկոպո-
սապետութեանն, հետեւեալ վարուցն Բրբելոյի,

և առաւել ևս ազահութեանն մասամբ. զև նա զվախճանեալ եպիսկոպոսացն յափշտակեաց զվիճակ, այլ սա և զկենդանեացն. քանզի փոխանորդ մեռելոցն ոչ տայ թոյլ մեծին Սահակայ ձեռնադրել, և զկենդանեացն դոյզն ինչ պատճառս գտեալ խափանման հարկաց արքունի, հալածական առնէր, յինքն կորզելով զամենեցուն տունս: Վասն որոյ ատեցեալ ՚ի բնաւ եպիսկոպոսացն՝ արհամարհեալ լինէր. զև թէ բիւրապատիկ չարիս ՚ի նմանէ կրէին, ոչ երբէք տեսանէին զնա, բայց ՚ի Սուրմակայն յայնմանէ, զորոյ և մեծացոյց իսկ զվիճակն. արքունի հըրամանաւ հանեալ ՚ի բազմաց՝ նմա հաւատայր: Ընդ որ նախանձեալ և այլ եպիսկոպոսաց՝ ժպըրհեցան զնոյն առնել, խնդրելով ՚ի Պարսից արքայէն օգնականութեամբ իւրաքանչիւր իշխանաց:

Այլ մեծն Սահակ ոչ ինչ կասեաց զհոգևոր կաթնն դիեցուցանել մանկանց եկեղեցւոց. հանգերձ Մեսրոպաւ, զոր թողեալ խարսխեաց յեկեղեցւոջն կաթուղիկէ, որ ՚ի Վաղարշապատ քաղաքի, ինքն կալով ՚ի Բագրևանդ զաւառի, ՚ի տեղւոջն՝ ուր ծագեաց յերկնուստ լոյսն ՚ի մկրտել սրբոյն Գրիգորի զճրդատ արքայ և զըւոր Հայսս:

Բայց նմուէլ կեցեալ ամս հինգ, մեռանի ՚ի

մերում աշխարհիս: Յայնժամ ժողովեալ ՚ի միասին ամենայն նախարարացն, չոգան առ մեծն Սահակ, և զմեղանս յանձն առեալ՝ աղաչէին զնա դարձեալ ունել զաթոռն. խոստանային ՚ի Պարսից արքայէն հաստատել զնա, մուրհակ ամենեցուն կնքեալ՝ ազգաւ տալ թոռանց նորա զնոյն իշխանութիւն: Այլ նա ոչ առնոյր յանձըն. և ՚ի բազում թախանձելոյ նոցա հարկաւորեալ պատմեաց զտեսիլն, զոր յառաջ քան զբազում ժամանակս երևութացաւ նմա ՚ի բուն ապագայիցն յայտնութիւնք, Զոր լուեալ նախարարացն, և գիտացեալ թէ յաստուածային հրամանէ դադարեաց յազգէ նորա քահանայապետութիւնն, յարտասուս հարեալ, աւաղելով զինքեանս՝ ըստ աւետարանին բանի, թէ հարկ է դալ գայթակղութեանն, բայց վայ այնոցիկ՝ ընդ ոյր ձեռն գայցէ գայթակղութիւն, թոյլ ետուն նմա:

ԿԵ

Փոխումն յաշխարհէ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ երանելուց:

Զքեան և զմի ամ թագաւորեալ Պարսից Վռամ երկրորդ՝ մեռանի, թողլով զտէրութիւնն

որդույ իւրում Յագկերտի: Արոյ մուսացեալ ըզհաշտութիւնն, իսկ և իսկ ընդ թագաւորեին զիմէ ՚ի վերայ զօրացն Յունաց, որք առ Մըծբին. հրամայելով զնոցին Ատրպատականի ՚ի մեր աշխարհս ելանել. որք եկեալ անկարգապէս բանակեցան հուպ առ բազնացն աւանի:

Յայնժամ մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդութիւն մահու, և առեալ աշակերտացն՝ տարան ՚ի գեւղն որ կոչի Բլուր. որպէս թէ ՚ի վայր և ընդանեգոյն և զերծ տեղի մատուցեալ ՚ի զօրացն Պարսից կտտողաց զնոսա: Աւր եհաս վախճան, կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբն ամն յիսուն և մի. սկսեալ յերրորդ ամէ վերջնոյ Խոսրովայ Հայոց արքայի, մինչև ցսկիզբն ամին երկրորդի Յագկերտի եղելոյ Պարսից թագաւորի, յելա ամսոյն նաւասարդի, յառուր իւրոյ ծննդեանն: Ար մահկանացու ծնեալ, անմահ զեւրն յիշատակ եթող. պատուեաց զպատկերն, պատկառեաց ՚ի կոչնականէն, փոխանորդեաց ըզկեանն. և այսքան կենցաղավարեաց՝ իբր զն ոչ պակասութիւն իրիք մասն ՚ի ծերութենէն եղանիլ, և ոչ յախտից առ ընդունել: Զորմէ պարտ էր մեզ հրաշափառադունիւ անցանել բանիւ ըստ արժանի հօրն դրուատից. այլ զն մի յերկարութիւն ճառիցս լեցի ձանձրութիւն ըն-

թերցողաց, այլում տեղոյ և ժամանակի զայտոսիկ թողցուք՝ արտաքոյ այսց գրոց, ուր սկզբանն հրաւիրեցաք առնել թելադրութիւն:

Բայց զպատուական մարմին նորա բարձեալ սարկաւազապետին նորին Նրեմիայի՝ հանդերձ աշակերտակցօք և տիկնաւն մամիկոնենից, նորին նուաւ, որում անուն էր Գստրիկ, կին Վարդանայ ստրատելատի, տարեալ հանգուցին յիւրեանց գեւղն յԱշտիշատ, որ է ՚ի գաւառին Տարօն: Եւ ցրուեալ աշակերտաց նորա կրօնաւորաց սպուգէից ՚ի գաւառս իւրաքանչիւր, վանորայս շինեցին՝ ժողովեալ եղբարս:

Եւ զկնի վեց ամսոց անցելոյ, յերեքտասանն մեհեկանի, և երանելին Մեսրոպ փոխեցաւ յաշխարհէ ՚ի Վաղարշապատ քաղաքի. գերազանցեալ քան զամենայն, որք զայնու ժամանակաւ էին առաքլինիք: Քանզի ամբարտաւանութիւն և մարդահաճութիւն ՚ի նորա վարս տեղի գտանել երբէք ոչ կարացին. այլ հեղ և լաւակամ և բարեխորհուրդ գոլով, և երկնայնոցն զարդարեալ սովորութեամբք զինքն բոլորից ցուցանէր: Վասն զն զոյր տեսլեամբ հրեշտակական, մտօք ծննդական, բանիւք պայծառ, գործովք ժուժկալ, մարմնով արտափայլեալ, սարասիւք անձառ, խորհրդ-

դակցութեամբ մեծ, հաւատով ուղիղ, յուսով համբերող, սիրով անկեղծաւոր, ուսուցանելով անձանձրոյթ:

Այլ վասն զի զբոլոր ուղղութիւնս նորա ոչ բաւական եմ ասել, ՚ի հանգիստ նորա նշխարացն դարձուցից զբանս: Որպէս լուայ ՚ի բողմաց և ՚ի հաւատարիմ արանց, եթէ եկաց լոյս շողապէս ընդ աղօտ նշան խաչի ՚ի վերայ տանն, ուր երանելին զհոգին աւանդեաց. ոչ փոյթ ընդ փոյթ լեալ էանց ծագումն, կամ սակաւուց տեսանելի, այլ ամենայն բազմութեանն, մինչ յոլովից մկրտել յանհաւատից: Յայնժամ լեալ աղմուկ շփոթի յամբոխութեանն, բաժանեալ յերիս գունդս, վասն հանդուցանելոյ զպարկեշտն զայն մարմին և նախ քան զմահն կրթեալ ՚ի մեռելութիւն: Աէսքն ասէին տասնել ՚ի բնագաւառն իւր ՚ի Տարօն, և ոմանք ՚ի նախ աշակերտեալն Գողթն, և այլքն անդէն ՚ի Աղարշապատ քաղաքի ՚ի սրբոցն դիրս: Բայց յաղթեալ քաջն Վահան ամատունի, զի էր զօրաւոր հաւատովք և ճոխութեամբ ծարմնաւորաւ. վասն զի ժամանակին յայնմիկ ՚ի նա էր հաւատացեալ Պարսից զհազարապետութիւն Հայոց աշխարհիս. որոյ բարձեալ տարաւ զնա արժանի յուղարկմամբ յիւր գեւղն

Օշական. և նոյն տեսիլ լուսեղէն խաչին ՚ի վերայ երթեալ դադաղացն՝ յանդիման ամենայն ժողովրդեանն, մինչև ՚ի հանգիստ զնա փոխեցին Վահան և Թաթիկ նորին արբանեակք. և ապա նշանն աներևոյթ լինէր: Իսկ զաթոռեպիսկոպոսապետութեանն ետեղապահութեամբ յաջորդեաց հրամանաւ երանելոյն Մեսրոպայ՝ նորին աշակերտ Յովսէփ քահանայ ՚ի Վայոյ ձորոյ, ՚ի Խողոցիմ գեղջէ:

ԿԸ

Ողբք վասն բառնալոյ Թագաւորութեանն Հայոց յազգէն արշակունեաց, և եպիսկոպոսապետութեանն ՚ի տանէ սրբոցն Գրեգորն:

Ողբամ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վնհագոյն. զի բարձաւ Թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող. վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն. դրդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն:

Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի հայաստանեայց, խրթնացեալ ՚ի բարեզարգութենէ բեմբին, ՚ի

քաջէն զրկեալ հովուէ և հովուակցէ: Ոչ ևս տեսանեմ զբանաւոր քո հօտ ՚ի վայրի դաւարւոջ և առ ջուրս հանգստեան տաճեալս, և ոչ ՚ի փարախ հաւաքեալ՝ զգուշանալով ՚ի դայրոց, այլ ցրուեալս անապատաց և վահափեթեանց:

Երանի առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն. զի էր ինչ ժամանակ հեռանալոյ փեսային և փեսաւիրին, և հարսնդ համբերեցեր՝ ողջախոհութեամբ զամուսնութիւն պահելով, որպէս ոմն նախ քան զմեզ իմաստասիրեաց: Դարձեալ մինչ երբեմն ոմն սիղեխաբար յանդգնեալ յարձակեցաւ յանարատ առադաստդ, և հարսնդ ոչ աղտեղացար. թէպէտ և բռնութիւնն ըզփեսայն ՚ի բաց վարեաց, որդոց բարձրացելոց անարգելով զճնողն, համայն և խորթոցն ըստ արժանեացն զօտար հօշոյն և զեկամուտ յօրայն: Սակայն դու և ոչ յայնմ գքեզ ամայի բորրիցն ցուցեր, զանդրէն քոյոյն յուսալով զարձ հովուակցաւն. ոչ որպէս տայգերբ, այլ իբր նոյնազաւակ զուգահարբ զմանկունան փայփայեցեր: Իսկ յերրորդ հեռանալս ոչ է ակնկալութիւն զարձի, լուծեալ ՚ի մարմնոյս ընկերաւն և զործակցաւն:

Ընդ Քրիստոսի լաւ է նոցա բնակել, և

յաբրահամեանն հանդէլ զողոս, և զհրեշտակայն տեսանել պարաւորութիւնս: Բայց անհոգող դու այրութեամբդ, և եղկելէք մեք՝ որ զրկեցաք ՚ի հայրենի վերակացութեանէն: Զի ոչ որպէս ՚ի հնունն ժողովուրդն այն, այլ առաւել մեր է թշուառութիւն: Վասն զի Մովսէս բարձեալ լինի, և Յեսու ոչ յաջորդէ՝ առաջնորդել յերկիրն աւետեաց: Որքովմ մերժեցաւ յիւրմէ ժողովուրդենէն, և փոխանորդեաց որդին Նաբատայ. և զայրն Աստուծոյ ծախեաց ոչ առեւծ, այլ կատարումն ժամանակի: Նղիա համբարձաւ, և Նղիսէէ ոչ մնաց կրկին հողւով օժանել զՅէու. այլ և Ազայէլ հրաւիրեցաւ ՚ի կոտորել զՆարայէլ: Ի զերութիւն վարեցաւ Սեդեկիայ, և Զօրաբաբէլ ոչ ուրեք է, որ նորոգէ զպետութիւնն: Անտիօքոս բռնադատէ թողուլ զօրէնս հայրենիս, և Մատթիայ ոչ ընդդիմակայէ. պատերազմ զմեզ շուրջ պատեաց, և Մակաբէ ոչ փրկէ: Այժմ մարտք ՚ի ներքուստ և արհաւիրք արտաքուստ. արհաւիրք ՚ի հեթանոսաց և մարտք ՚ի հերձուածողաց, և խորհրդականն չէ ՚ի միջն՝ որ խրատէր և յարմարէր ՚ի պատերազմ:

Աւանդ զրկանացս, աւանդ թշուառական պատմութեանս. որպէս զախոս հանդուրժեցից բե-

րել, զինորդ զմիտս իմ և զլեզուս պնդեցից, և հատուցից զբանս հարցն՝ փոխանակ ծննդեանն և սննդեանն: Քանզի ծնան զիս իւրեանց վարդապետութեամբն և սնուցին, առ այլս առաքելով աճեցուցանել: Նւ մինչ նորա զմերն յուսային դարձ, և պատուասիրել իմով ամէնիմաստ արուեստիւս և կատարելադոյն յարմարութեամբս, համայն և մէք փութապէս զիմեալք ՚ի Բիւզանդիոյ, յուսայաք հարսանեաց պարել՝ անվեհեր երազութեամբ կրթեալք, և առաջաստի ասել երգս, արդ փոխանակ խրախճանութեանն ՚ի վերայ գերեզմանի ողբս ասելով՝ ողորմելի հառաչեմ: ուր և ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցմանց, և լսել զվերջին բարբառն և զօրհնութիւն:

Սյսպիսեալ անձկաւ հեղձամղձուկ եղեալ՝ վտանգիմ կարօտութեամբ մերոյ հօրն: Ո՛ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղիւս և ահաւորութիւն առ թեւս, ո՛ւր զուարթ շքրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն, ո՛ւր խնդամիտ սիրտն ընդունող արբանեկաց, ո՛ւր երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանդուցող: Կորեալ ժողովողն, թագեալ նաւահանդիսան, ելք օգնականն, լսեաց ձայնն յորդորեցուցիչ:

Ո՛վ այսուհետև զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՛վ ուրախացի ընդ առաջադիմութիւն աշակերտիս, ո՛վ զհայրական բարբառեսցի զուրաճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդոյս: Ո՛վ կարկեսցէ զյանդգնութիւնն ընդդէմ առողջ վարդապետութեանն հակառակ յարուցելոցն, որք ամենայն բանիւք քակտեալք և քայքայեալք՝ յոյովս փոփոխեն վարդապետս և բազում դիրս, որպէս ասաց ոմն ՚ի հարցն. առ ամենայն բան նմանապէս դժուարին, և չար օրինակ գրեն զայն անձանց՝ զճիծաղելն զմեւք և զարհամարհելն իբրև զանհաստատովք, և որ ոչ ինչ պիտանացու ունիցի արուեստ: Ո՛վ զնոսս ըմբերանեսցէ սաստելով, և զմեզ սփոփեսցէ զովելով, և չափ դնէ բանի և լուութեան:

Չմտաւ զայսոսիկ ածելով, հառաչումն յիս ՚ի ներքս ընթանայ և արտօսը, և կամեցուցանէ բարբառել բան տխրական և սգաւոր: Նւ ոչ զիտեմ, եթէ զինորդ յարմարեցից զողբերութիւնս, և կամ զով արտասուեցից: Զհէքն իմ մանուկ և թագաւոր, զխորհրդակցութեամբ վատթար՝ ազգաւ ՚ի բաց ընկեցիկն, և նախ բան զմահ մեռելութիւն անփառութեամբ՝ յաթողոցն ՚ի վայր կործանեալ, եթէ զիս

ինքն, զի վերացաւ 'ի գլխոյս փարթամացուցիչ պսակն գեղեցիկ և կենցաղօգուտ: Զհայրն իմ և զքահանայապետ, զմիտան վսեմացեալս, որ երթայր տանէր կատարեալ բան, որով վարէրն և յարմարէր, և զերեսանակս 'ի բուռն առեալ ուղղէր զգէմնն, և սանձահարէր զլեզուս օտարաձայնս, եթէ զիս թափուր 'ի Հոգւոյն մնացեալս խանդից և ցականեալ: Զծրնոյն իմ աղբւր վարդապետական, զարդարութեանն առօգոյ, և հեղեղաւ զամբարշտութիւն արտասահմանելով, եթէ զիս երաշտացեալ և թարշամեալ պասքութեամբ արբուցմանց խրատու: Զաշխարհիս եկեալ աղէսս, եթէ զպագայիցն ակնկալութիւն:

Ո՛վ մեզ յայտոսիկ ճառակցէ հաւասարելով տրտմութեանս, և օգնեսցէ ախտակցելով ասիցս, կամ յարձանս փորագրել: Զարթիր, Նրեմիսս, զարթիր և ողբահանդերձ մարգարեութեամբ որ ինչ թշուառացաքս և որ ինչ թշուառանուրցս եմք. զուշակեա զյառնել հովուաց տգիտաց, որպէս երբեմն Զաբարիսս յարայէին:

Վարդապետք տխմարք և ընդ ինքնահաճք, անձամբ առեալ պատիւ և ոչ յԱստուծոյ կոչեցեալ, արծաթով ընտրեալք և ոչ Հոգւով, ոսկեսէրք, նախանձոտք, թողեալ զհեղութիւն,

յորում Աստուած բնակէ, և զայլք եղեալ զերանց հօտս զիշատելով:

Կրօնաւորք կեղծաւորք, անձնացոյցք, սնափառք, պատուասէրք քան թէ աստուածասէրք:

Վիճակաւորք հպարտք, դատասացք, զբանք, ծոյլք, ասեցողք արուեստից և վարդապետական բանից, սիրողք վաճառաց և կատակերգութեանց:

Աշակերտք հեղգ առ ուսումն և փոյթ առ 'ի վարդապետել, որք նախ քան զտեսութիւնն աստուածաբանք:

Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, այրեցողք, փնասակարք, փախչողք 'ի ժառանգութենէ:

Զօրականք անիրաւք, ստապարծք, զինատեսցք, պղերգք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կողոպտիչք, համբարոյք աւազակաց:

Իշխանք սպստամբք, գողակիցք գողոց, կրճիք, կծծիք, ժլատք, ագահք, յափշտակողք, աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն համամիտք:

Իրատաւորք սմարդիք, սուտք, խաբողք, կաշառառուք, անընտրողք իրաւանց, անհաստտք, հակառակողք: Եւ բարձումն առ հասարակ յամենեցունց սիրոյ և ամօթոյ:

Եւ ապա յանդիմանութիւն այսոցիկ զե՞նչ,
եթէ ոչ անտես առնել Աստուծոյ, և տարերց
փոփոխել զքնութիւն: Գարունն երաշտացեալ
ամառն անձրեայոյդ, աշունն ձմեռնացեալ, ձը-
մեռն սաստկասառոյց, մրրկալից, յերկարացեալ-
հողմք բքարարք, խորշակաբերք, ախտահա-
ւակք. ամպք հրընկէցք, կարկտածուք. անձ-
րեք անժամանակք և անպիտանք. օդք դառ-
նաշունչք, եղեմնարկուք. ջրոցն առաւելուին
անօդուտ և նուազելն անհնարաւոր. երկրի ան-
բերութիւնք պտղոց և անաճելութիւնք կեն-
դանեաց, այլ և սասանմունք և զղղմունք: Եւ
ի վերայ այսր ամենայնի խռովութիւն յամե-
նայն կողմանց, ըստ այնմ՝ թէ չիք խաղաղու-
թիւն ամբարշտաց:

Զի թագաւորք տիրեալք խիստք և չարա-
չարք, բեռինս բառնալով ծանունս և դժուա-
րակիրս, հրամանս տալով անտանելիս. վերա-
կացուք անհարթարարք, անողորմք. սիրելիք
դաւաճանեալք, և թշնամիք զօրացեալք. հա-
ւատ վաճառեալ ընդ սնոտի կենցաղոյս: Հէնք
եկեալ անհատք և յորովից կողմանց, գերփումն
տանց և յափշտակութիւն ստացուածոց, կա-
պումն գլխաւորաց և բանտք յայտնեաց, յօտա-
րութիւն վտարումն ազատաց և անթիւ նեղու-

թիւնք ռամկաց, առումն քաղաքաց և քան-
դումն ամրոցաց, աւերումն աւանաց և հրդե-
հումն շինուածոց, սովք անբաւք և հիւան-
դութիւնք և մահք բազմօրինակք. աստուած-
պաշտութիւն մոռացեալ, և ակնկալութիւն գե-
հենի:

Յորմէ պահեսցէ զմեզ Քրիստոս Աստուած,
և զամենեսեան՝ ոյք երկրպագեն նմա ճշմար-
տութեամբ. և նմա փառք յամենայն եղակա-
նացս. ամէն:

Ա.Խ.ՄՏԵՅԱՆ Գ.Ի.Ր.Ք. Ե.Ր.Ր.Ո.Ր.Գ. ՅԱՆԿ ԵՆԱՆԵԼՈՅ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾԱՅ

ՅԱՆԿԲ ԱՌԱՋԻՆ ԳՐՈՑ

- Ա. Յաղագս մերոյս չիսկզբանն յայսմ բանիցս Սահակայ բազրատունուոյ խնդալ:
- Բ. Թէ ընդէր, վասն զի 'ն քաղղէացեոց և յասուրեստանեաց մատենից ցանկագոյն են մեր իւրք, 'ն յունականէն կամեցաք մեք ցուցանել:
- Գ. Յաղագս անիմաստասէր բարուց առաջնոցն մերոյ թագաւորաց և իշխանաց:
- Դ. Յաղագս զի ոչ սակս Ադամայ և այլոց նահապետացն մեաբանեցան այլք 'ն պատմագրաց:
- Ե. Յաղագս Հաւասար գալոյ աղգարանութեան երկց որդւոցն Նոյն ցԱբրաամ և ցՆինոս և ցԱրամ. և եթէ Նինոս ոչ Բէլ և ոչ որդի Բէլայ:
- Զ. Յաղագս թէ էլնչ որ Հաւասար, և է որ օտար 'ն Մովսիսէ պատմեն այլքն Հնախօսք. և յաղագս Ոլոմպիտոգորաց իիլիստիպի անգիր զրուցացն:
- Է. Յայտարարութիւն սակաւուք, թէ ըստ արտաքնոցն ասացեալ է Բէլը, ըստ աստուածային բանից Էջմարտութեամբ Նարուութ է:

- Ը. Թէ ով կամ ուստի զայսպիսի եգիտ զրուցաբանութիւնս:
- Թ. Թուղթ Վաղարշակայ արքայի Հայոց առ մեծն Արշակ արքայ Պարսից:
- Ժ. Յաղագս ապտամբութեանն Հայկայ:
- ԺԱ. Յաղագս պատերազմին և մահուն Բէլայ:
- ԺԲ. Յաղագս որ 'ն Հայկայ աղգք և ծնունդք. և թէ զլնչ իւրաբանչիւր ոք 'ն նոյանէ գործեաց:
- ԺԳ. Յաղագս ընդ արեւելեացս պատերազմին և յաղթութեանն, և մահուանն Նիւբարն Մաղեսայ:
- ԺԴ. Յաղագս ընդ ասորեստանեացս կուուոյն և յաղթութեանն, և Պայպպայն Քաղեայն, և Կեսարու, և առաջին և այլոց անուանեալ Հայոց:
- ԺԵ. Յաղագս Արայի, և մահուան նորա պատերազմաւ 'ն Շամիրամայ:
- ԺԶ. Թէ սրպէս չեա մահուանն Արայի Շամիրամ շինէ զքաղաքն և զամբարտակ գետոյն և զիւր տունն:
- ԺԷ. Յաղագս Շամիրամայ, թէ էր աղագաւ կտորեաց զորչիս իւր. և թէ սրպէս փախըստական լինի 'ն Զրաւաշտէ մոգէ 'ն Հայս, և մեռանի 'ն Նինուասայ որդւոց իւրոց:
- ԺԸ. Յաղագս թէ Հաւաստի նախ լեալ պատերազմն Շամիրամայ 'ն Հնդիկս, և զլնի մահուան նորա 'ն Հայս:

- ԺԹ. Որ զինի ինչ մահուանն Շամիրամայ:
- Ի. Վասն արայեան Արայի. եթէ սորա որդի Անուշաւանն, որ Սօս անուանիւր:
- ԻԱ. Որ 'ի Սկայորդուոյն Պարոյր՝ առաջին 'ի Հայս թագաւորէ. օգնական լինի Վարբակայ Մարի՝ բառնալով զթագաւորութիւնն 'ի Սարգանապաղայ:
- ԻԲ. Կարգ թագաւորաց մերոց և Համար նոցունց որդի 'ի Հօրէ առնելով:
- ԻԳ. Յաղագս որդւոցն Սենեքաղիմայ, և թէ արժունիւք և գնունիւք և բզեշին անուանեալ Աղճնեաց՝ 'ի նոցանէ սերեալք. և 'ի նոյն ճառի՝ եթէ Անդեղ տունն 'ի Պասքամայ:
- ԻԴ. Յաղագս Տիգրանայ, թէ որպէսի ամենաչնիւ:
- ԻԵ. Վասն երկիւղի կասկածանացն Աշղահակայ 'ի միաբանութենէ սերոց Կիւրոսի և Տիգրանայ:
- ԻԶ. Թէ որպէս 'ի խեթի լինելով Աշղահակայ, զառաջակայ իւր զկպուածն տեսանէ սքանչելի երազով:
- ԻԷ. Յաղագս խորհրդակցացն բան. զինի ասպա և իւր մտածութիւն, և 'ի նոյն Հետտայն գործն:
- ԻԸ. Թուղթ Աշղահակայ. չետ որոց և չօժարութիւն Տիգրանայ, և չուղարկումն Տիգրանուհեայ 'ի Մարս:
- ԻԹ. Եթէ որպէս յայտնեաց գրգռութիւն նենգութեան. և մարտն, չորում և մահն Աշղահակայ:

- Լ. Յաղագս թէ էր աղագաւ չղարկեաց զքոյր իւր Տիգրանուհի 'ի Տիգրանակերտ, և վասն Անուշայ առաջին կնոջն Աշղահակայ, և ընակութեան զերւոյն:
- ԼԱ. Թէ ոչ ք ոմանք սորա զարմք, և ոչք 'ի սմանէ որոշեալ ցեղք:
- ԼԲ. Թէ եղեակն պատերազմն առ Տեւտամեաւ. և մեր Զարմայր ընդ եթովպացի զօրուն լինել սակաւութեամբ. և 'ի նոյն մահ:

Կարարեցան ցան: առջին քրոջ ծննդաբանութեան Հայոց Տեճայ:

- Ի Պարսից առասպելեաց, չաղագս Բիւրասպի Աթղահակայ:
- Ստորագրութիւն, որ ինչ սակա Բիւրասպեայ Հաւատին:

ՅԱՆԿԲ ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՐՈՑ

- Ա. Միջակ պատմութիւն Հայոց:
- Բ. Թագաւորեալ Արշակայ և որդւոցն, պատերազմ ընդ մակեդոնացւոցն, և սէր ընդ Հռովմայեցիս:

- Գ. Թագաւորեցուցանիչ զՎաղարշակ Հայոց աշխարհիս:
- Գ. Թէ՛ սրպէս միաբանեալ Վաղարշակայ զքաջքն Հայոց 'ի կարգս զօրու, խողաց 'ի վերայ մակեդոնացւոց մտերմաց:
- Ե. Պատերազմ Մորլիդիկեայ և մինդահար մահ:
- Զ. Թէ՛ սրպէս կարգեաց Վաղարշակ զարեմուտս և զհիւսիսն մերոյ աշխարհիս:
- Է. Յօրհնուած Թագաւորութեանն, և ուստի զնախարարութիւնս սերեաց. սրպէս և զինորդ կենցաղավարել հրամայեաց:
- Ը. Երկրորդ լինել Թագաւորութեան 'ի զաւակից Աշդահակայ Մարաց Թագաւորի:
- Թ. Յաղագս մերոյ Արշակայ առաջնոյ և նորին գործոց:
- Ժ. Եւ Թէ՛ ուստի եգիտ զպատմութիւնս զինի մատենիցն Մար Իբաս Կատինայ:
- ԺԱ. Յաղագս մերոյ առաջնոյ Արտաշէսի, և չափըշտակելոյ զնախագահութիւնն:
- ԺԲ. Խաղալն Արտաշիսի չարեմուտս, և ձերբաւալ առնել զՎրեւտոս, և աւարել ընձեռել Հայոց զպատկերս կոռցն:
- ԺԳ. Վկայաբանութիւնք տիեզերախալութեանն Արտաշիսի և կապելոյ զՎրեւտոս, չալոց պատմագրաց:
- ԺԴ. Յաղագս Թագաւորելոյ Տիգրանայ միջնոց, և ընդդէմ կալոյ զօրացն Յունաց, և զմահեանսն շինելոյ, և արշաւանս առնելոյ 'ի Պաղեստինի:

- ԺԵ. Դիմումն 'ի մեղ Պոմպէի հռոմայեցւոց զօրավարի, և առնուլն զՄաթակ, և մահն Մեհրդատայ:
- ԺԶ. Յաղագս չարձակելոյ Տիգրանայ 'ի վերայ զօրացն հռոմայեցւոց, և խոյս տալ Գաբիանոսի և արձակելոյ զմանուկն Մեհրդատ:
- ԺԷ. Պատերազմ Կրատոսի, և սատակումն նորին 'ի Տիգրանայ:
- ԺԸ. Եւ Թէ՛ սրպէս Կասսիոս ընդդիմակաց եղեալ Տիգրանայ, և ապստամբելն Մեհրդատայ և շինելն զՎեսարիայ:
- ԺԹ. Յաղագս միաբանութեանն Տիգրանայ և Արշիլի. և առաքէ ասպատակ 'ի Պաղեստինի. և գերութիւն շիւրկանու քահանայապետի և այլ բազմութեանն Հրէից:
- Ի. Այլ պատերազմ Հայոց ընդ զօրս հռոմայեցւոց, և պարտումն Սիդոնի և Բենդիդեայ:
- ԻԱ. Եւ Թէ՛ զինորդ Անտոնինոս իւրովի զինեալ 'ի վերայ զօրացն Հայոց, առնու զՇամշթ:
- ԻԲ. Յաղագս Թագաւորելոցն Արտաւաղայ, և պատերազմել ընդ հռոմայեցիս:
- ԻԳ. Ձերբակալ արարեալ զԱրտաւաղ Անտոնինոս:
- ԻԴ. Յաղագս Թագաւորութեանն Արշամայ, և զառաջին հարկիլ Հայոց հռովմայեցւոց մասնաւոր. և արձակումն շիւրկիւնու, և վասն նորին վտանգ ազգին բազրատունեաց:
- ԻԵ. Դժտութիւն ընդ Հերովդի Արշամայ և ակամայ հնազանդութիւն:

- ԻԶ. Թագաւորութիւն Աբգարու, և մտանել ըս-
վանդակ Հայոց ընդ Հարկիւ Հռոմայե-
ցւոց. և պատերազմ ընդ Հերովդէ, և
սպանանել զեղբօրորդի նորա զՅով-
սէփ:
- ԻԷ. Շինուած Եղեսիա քաղաքին, և չիշատակումն
սակաւուք ազգի մերում Լուսաւորչին:
- ԻԸ. Յաղագս երթալոյն Աբգարու յարձելս և թա-
գաւորեցուցանելոյ Պարսից զԱրտաշէս. և
թէ զինորդ կարգեաց զեղբարսն, յորոց մեր
Լուսաւորչին և նորին աղգակիցքն:
- ԻԹ. Գարձ Աբգարու յարեւելից, և տալ օգնու-
թիւն Արեւոյց 'ի մարտ ընդ Հերովդէ չոր-
րորդապետի:
- Լ. Առաքումն իշխանացն Աբգարու առ Մաւրի-
նոս, յորում տեսնն զՓրկիչն մեր Քրիստոս,
ուստի եղև սկիզբն Հաւատոցն Աբգարու:
- ԼԱ. Թուղթ Աբգարու առ Փրկիչն:
- ԼԲ. Պատասխանի թղթոյն Աբգարու, զոր գրեաց
թովմաս Առաքեալ Հրամանաւ Փրկչին:
- ԼԳ. Քարոզութիւն չնդեսիա Առաքելոյն Թա-
գէսոսի, և պատճէն թղթոց հնգից:
- ԼԴ. Յաղագս վկայութեան Առաքելոյն:
- ԼԵ. Վասն Սանատրիոց թագաւորութեանն, և
սպանմանն ճննդոց Աբգարու, և վասն
Հեղինաց տիկնոջ:
- ԼԶ. Յաղագս նորոգման Մճբին քաղաքի, և
անուանակոչութեան Սանատրիոց և մա-
հուանն:

- ԼԷ. Թագաւորելն Երուանդաց, և կոտորել զորդիս
Սանատրիոց, և զերժանել Արտաշեսի փա-
խըստեամբ:
- ԼԸ. Որ ինչ ջան Երուանդաց վասն 'ի բուռն ար-
կանելոյ զմանուկն Արտաշէս. և 'ի բաց
թողոյ զՄիջագետս:
- ԼԹ. Յաղագս շինուածի Երուանդաշատի:
- Խ. Թէ որպէս շինեաց զԲագարան քաղաք կոոց:
- ԽԱ. Վասն տնիկելոյ զանտառն Մննդոց:
- ԽԲ. Վասն ձեռակերտին Երուանդակերտի:
- ԽԳ. Թէ որպէս օգնական արարեալ Սմբատաց ըզ-
նակարարսն Պարսից՝ խնդբեր թագաւո-
րեցուցանել զԱրտաշէս:
- ԽԴ. Լսելոյ Երուանդաց զգալն Արտաշեսի, և գու-
մարեալ զըօրսն 'ի պատրաստութիւն պա-
տերազմի:
- ԽԵ. Թէ որպէս ընդ մուտն Արտաշեսի չիւր աշ-
խարհն աջողեցաւ գործն:
- ԽԶ. Երուանդաց պատերազմ ընդ Արտաշեսի և
փախուստ, և առումն քաղաքին և մահ
նորին:
- ԽԷ. Թագաւորեալ Արտաշէս, և առնել բարե-
իւրոց երախտաւորաց:
- ԽԸ. Սպանումն Երուանդաց, և շինել միւսոյ Բա-
գարանին, և Հարկել Արտաշեսի Հռո-
մայեցւոցն:
- ԽԹ. Յաղագս շինուածոց Արտաշատ քաղաքի:
- Ճ. Յարձակումն Ալանաց 'ի մեզ և պարտումն,
և խնամութիւն Արտաշեսի ընդ նոսա:

- ԾԱ. Ապանուժն Արդամայ և որդւոց նորա:
- ԾԲ. Եւ թէ իրպէս Սմբատ, և զինչ յԱլանս գործեաց. և բնակել Արտաղու:
- ԾԳ. Աւարուժն Կասրից, և զբոլոր թիւն ընդ Սմբատայ զարմից Արտաշէսի և ընդ մեմեանս:
- ԾԴ. Պատերազմ ընդ զօրս Գոմեախանոսի ՚ի Բասէն:
- ԾԵ. Յաղազս Տրաչխանոսի և նորին գործոց, և մահուանն Մաթանայ չեղբարցն:
- ԾԶ. Թէ իրպէս բազմամարդ արար Արտաշէս զաշխարհս Հայոց, և սահմանս Հաստատեաց:
- ԾԷ. Վասն անատունեաց նախարարութեան:
- ԾԸ. Վասն առուեղինից տոհմից:
- ԾԹ. Արուեստից գիտութիւն որ ինչ յաւուրս Արտաշէսի:
- Կ. Յաղազս մահուանն Արտաշէսի:
- ԿԱ. Արտաւաղաչ թագաւորութիւն, և հալածել զեղբարս և զքորս, և մահն հանդերձ ալլաբանելով:
- ԿԲ. Որ ինչ վասն Տիրանայ:
- ԿԳ. Յաղազս Տրդատայ բազրատունուոց, և անուանց ազգի նորա առաջնոց:
- ԿԴ. Եւ թէ զինորդ Տրդրան վերջին, և զինչ ՚ի նմանէ գործք:
- ԿԵ. Յաղազս թագաւորելոյ Վաղարշայ, և շինելոյ զաւանն Բասենոց, և պատել պարբսպաւ զնոր քաղաքն, և պատերազմել ընդ Խաղրաց և մահ նորին:

- ԿԶ. Եւ թէ ուստի զայս պատմէ:
- ԿԷ. Եթէ իրպէս Ագաթանգեղոս պատմեաց համառօտ:
- ԿԸ. Զթագաւորական ազգացն՝ յորմէ ցեղք պարթևական որոշեցան:
- ԿԹ. Եթէ զինորդ ցեղն Արտաշէսի Պարսից արքայի մինչև ցլախճան:
- Հ. Եւ թէ զինչ առասպելք պահլաւկաց:
- ՀԱ. Առաջին արշաւանք Խոսրովու յատրեստան, որով համարէ օգնել Արտաշէսայ:
- ՀԲ. Խոսրով օգնութիւն գտեալ ՚ի Փիլիպոսէ՝ զիմէ ՚ի վերայ Արտաշէսի պատերազմաւ:
- ՀԳ. Գարձեալ յարձակումն Խոսրովու ՚ի վերայ Արտաշէսի առանց հռոմայեցոց օգնականութեան:
- ՀԴ. Յաղազս դաւստեանն Անակայ և լինելութեան սրբոցն Գրեգորի:
- ՀԵ. Յաղազս Փերմելիանու եպիսկոպոսին Կեսարու կոպաղովկացոց և պատմութեանց նորին:
- ՀԶ. Գիմուժն ՚ի մեզ Արտաշէսի, և յաղթել կայսեր Տակիտոսի:
- ՀԷ. Յաղազս խաղաղութեան Պարսից ընդ Յունաց, և շինելոցն Արտաշէսի զՀայս յամսանիշխանութեան:
- ՀԸ. Ստատիումն ազգին մանդակունեաց յԱրտաշէս:
- ՀԹ. Նահատակութիւն Տրդատայ յամսանիշխանութեանն Հայոց:

- Չ. Յայտարարութիւն սահաւուք սննդեանն և վարուց Գրեգորի և որդւոցն նորա 'ի թղթոցն Արտիթեաց եպիսկոպոսի, որ վագն Հարցմանն Մարկոսի միայնաւորն 'ի Յագուածանի:
- ՉԱ. Ուստի և զինորդ աղգ մամիկոնեան:
- ՉԲ. Նահատակութիւնք Տրդատայ 'ի թագաւորութեանն յառաջ քան զՀաւատալն:
- ՉԳ. Վասն առնուոյ Տրդատայ կին զԱշխէն և Կոստանդնի զՄաքսիմինայ, և թէ որպէս Հանդիպեցաւ Հաւատոց:
- ՉԴ. Սատակումն սղիւնեաց 'ի ճենաղնոցն Մամգունայ:
- ՉԵ. Նահատակութիւնք Տրդատայ 'ի պատերազմին որ յԱդրեանս, յորում մեծախուրդ արար զԲաղայ թագաւորն:
- ՉԶ. Վասն Նունէի երանելոյ, թէ որպէս եղև պատճառք փրկութեան Վրաց:
- ՉԷ. Պարտումն Շապհոյ և ախմայ Հնաղանդութիւն ընդ ձեռամբ մեծին Կոստանդիանոս, և Տրդատայ ունել զՍիբատան, և զալաղգահանացն, և թէ յայնմ ժամանակի եղև գլխաւ փրկական փայտին:
- ՉԸ. Կապումն Լիկիանոս և փոխումն արքունեացն 'ի Հռովմէ, և շինումն Կոստանդնուպօլսի:
- ՉԹ. Յաղագս Արիոսի չարախառի և ժողովոյն որ եղև վասն նորա 'ի Նիկիայ, և սքանչելեացն՝ որ երևեցաւ 'ի Գրեգորիոս:

- Ղ. Կարճ Արիստակայ 'ի Նիկիոյ, և Հաւատալ աղգահանացն, և որ ինչ 'ի Գառնի շինուածք:
- ՂԱ. Յաղագս մահուանն Գրեգորի և Արիստակայ, և թէ էր աղագաւ լեառն կոչի Մանեայ այլք:
- ՂԲ. Յաղագս վախճանին Տրդատայ թագաւորին, ընդ որում և ողբերգական մեղադրութիւն:

Բովանդատեցան ցանկ: Երբորք քրոյ միջո: Կոստանդնուպոլս:

ՅԱՆԿԲ ԵՐՐՈՐԴ ԿԱՏԱԾԻ

- Ա. Աւարտմանն Հայոց պատմութեան:
- Բ. Որ ինչ յետ վախճանին Տրդատայ ընդ մեծն Վրթանէս և ընդ երկս նախարարութիւնանանցք:
- Գ. Կատարումն որբոյն Գրեգորի 'ի բարբարոսաց:
- Դ. Որոշումն Բաղուր բղեշխին 'ի միաբանութեան Հայոց, և խորհուրդ նախարարացն թագաւորեցուցանել զԽոսրով:
- Ե. Պատճէն թղթոցն Հայոց:
- Զ. Կալուստն Անտիոքայ և գործք նորա:
- Է. Յանցանք Մանաճհրի առ մեծն Յակոբ, և մահն:

- Ը. Յաղագս թաղաւորելոյ փոքր Խոսրովու և փոխելոյ զարքունիան և տնկելոյ զանտաւան:
- Թ. Որ ինչ յաւուրս սորա 'ի Հիւսիսահանացն աղբաց արշաւանք 'ի մեղ, ուր և նազատակութիւնք Վազանաց ամատունոց:
- Ժ. Վախճանն Խոսրովու, և պատերազմ Հաչոց ընդ Պարսս:
- ԺԱ. Յաղագս թաղաւորելոյն Տիրանաց, և փոխելոյն յաշխարհէս մեծին Վրթանաց, և փոխանորդելոյն զաթոռն սրբոյ Յուսիանն:
- ԺԲ. Պատերազմ Շապհոյ ընդ Կոստանդեայ:
- ԺԳ. Թէ զինորդ Տիրան իջեալ ընդ առաջ Յուլիանոսի պանդանդս տայ:
- ԺԴ. Վհայութիւն սրբոյ Յուսիանն և Գանիէլի:
- ԺԵ. Թէ զինորդ Զօրայի առեալ զժօրսն Հաչոց զարծաւ 'ի Յուլիանոսէ, և սատակի ազգաւ:
- ԺԶ. Յաղագս մահուան որդւոցն Յուսիանն, և յաջորդելոյ զաթոռն Փառներսեհի:
- ԺԷ. Թէ զինորդ 'ի Շապհոյ խաբեցաւ Տիրան երթալով 'ի Կոչն նորս, և Կուրացաւ 'ի նմանէ:
- ԺԸ. Յաղագս թաղաւորեցուցանելոյ Շապհոյ զԱրշակ, և արշաւանաց 'ի Յոչնս:
- ԺԹ. Եթէ որպէս արհամարհեաց Արշակ զթագաւորն Յունաց:
- Ի. Յաղագս սրբոյն Ներսեսի և բարեկարգութեանն 'ի նմանէ:

- ԻԱ. Սպանումն Տրդատայ՝ եղբօրն Արշակայ, և երթալոյ սրբոյն Ներսեսի 'ի Բիւղանդիոն և զարձուցանելոյ զպանդանդսն:
- ԻԲ. Թէ որպէս եղև խռովութիւն Արշակայ ընդ Գնէլայ, և մահն Տիրանաց:
- ԻԳ. Դարձեալ խանդալ Արշակայ ընդ Գնէլայ և սպանանել զնա:
- ԻԴ. Եթէ որպէս ժպրհեցաւ Արշակ առնուլ զԼին Գնէլայ, յորմէ եղև Պապ:
- ԻԵ. Սպանումն Տիրէթայ:
- ԻԶ. Պարտումն Շապհոյ 'ի Տիգրանակերտի:
- ԻԷ. Եթէ որպէս Արշակաւանն շինեցաւ և Կոտորեցաւ, և առաւ Անի:
- ԻԸ. Առումն Տիգրանակերտի և բնաբարձ քանդումն:
- ԻԹ. Յաղագս պատերազմին Արշակայ ընդ նախարարն իւր, և վտարանդի երթալոյ Պապայ 'ի Բիւղանդիոն:
- Լ. Յաղագս արտասահման լինելոյ մեծին Ներսեսի, և արևանել պահել 'ի Կղզին անբնակ. և թէ որպէս կերակրեալ լինէին 'ի վերին խնամոցն:
- ԼԱ. Կոտորել Արշակայ զնախարարն. և վասն վարուց Խաղայ եպիսկոպոսի:
- ԼԲ. Եթէ որպէս Արշակ քարէջր զերանելին զՍառ, և քարկոծել կամէր զնա սակս յանդիմանութեան յանցանաց իւրոց:
- ԼԳ. Յաղագս թաղաւորելոյն Թէոդոսի մեծի, և ժողովոյն՝ որ եղև վասն Հոգեմարտացն:

17. Ակամայ երթ Արշակայ առ Շապուհ, և ան-
դարձ լինելոյ:
18. Յաղագս չարեացն որ անցին ընդ Հայք 'ի
Շապուհոյ, և մահ Արշակայ:
19. Անցք ընդ մեզ չարեացն՝ որ 'ի Մերուժա-
նայ, և թագաւորելոյ Հայոց Պապայ:
115. Յաղագս մեծ պատերազմին որ եղև 'ի Արաւ,
և սատակման ամբարշտին Մերուժանայ:
116. Եթէ սրպէս Պապայ դեղ մահու արբուցեալ
սրբոյն Ներսէսը՝ ելոյձ 'ի Կենցաղոյս:
117. Յաղագս աթոռակալութեանն Սահակայ, և
սպանմանն Պապայ 'ի Թէոդոսէ:
118. Յաղագս թագաւորելոյ Վարադաւառայ, և Կա-
պանաց նորին:
119. Թագաւորութիւնն Արշակայ և Վաղարշա-
կայ:
120. Յաղագս բաժանելոյ Հայոց ընդ երկու 'ի
ձեռն երկուց թագաւորաց արշակունեաց,
'ի ճառացութիւնն երկուց աղգաց Պարսկեց
և Յունաց:
121. Յաղագս փոփոխման նախարարացն Հայոց չե-
րաքանչիւր ժառանգութեանց 'ի պաշտօն
խրաքանչիւր թագաւորաց:
122. Եթէ սրպէս մեծարեաց Խոսրով զՍահակ առ-
պետ. և նահատակութիւնք նորին 'ի չե-
ղուզակս աղգին վանանդացոց:
123. Յաղագս գալոյն առ Խոսրով Սուրենայ, Վա-
հանայ և Աշխաղարայ Հանդերձ գանձիւք
Արշակայ:

124. Պատերազմաւ Արշակ պարտեալ 'ի Խոսրո-
վայ, վախճանի Հիւանդութեամբ:
125. Յաղագս երանելոյն Մերուժայ:
126. Դարձ առ Խոսրով նախարարացն, որ էին առ
Արշակայ:
127. Միայնեմեալ Հայոց Խոսրովայ, և ունել զա-
թոռ եպիսկոպոսութեան մեծին Սահակայ:
128. Կապումն Խոսրովայ, և փոխանորդել զաթոռն
Վառամշապուհոյ եղբոր նորա:
129. Երթ մեծին Սահակայ 'ի Տիւրքն, և դարձ
մեծարանօք և պարգևօք:
130. Յաղագս գանձիւքն նշանագրացն:
131. Յաղագս մեսրոպեան նշանագրացն 'ի վեր-
նոյն տուեալ շնորհացն:
132. Յաղագս կարգաց դպրութեան Հայոց, Վրաց
և Աղուանից:
133. Կրկին թագաւորելն Հայոց Խոսրովայ, և յետ
նորա Շապուհոյ պարսկի:
134. Որ ինչ զինի գնալոյն 'ի Հայոց Շապուհոյ, և
անիշխանութեանն յետ նորա:
135. Առաքումն Մերուժայ 'ի Բիւզանդիոն, և
պատճէն թղթոց հնդկից:
136. Վասն զարեմտեայն մեր վարդապետելոյ,
և խաղաղանալոյ բոլորովմբ, և թագաւո-
րելոյն Արտաշրի:
137. Շինուած Կարնոց քաղաքին, որ կոչի Թէո-
դուպոլիս:
138. Կրկին աւետարանիչ լինել Մերուժայ, և երթ
թարգմանչացն 'ի Բիւզանդիոն:

- ԿԱ. Յաղագս ժողովոյն Նիկետոսի, որ վասն ամբարշտին Նեստորի եղև:
- ԿԲ. Ի վարդապետսն, չինքն և 'ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն, օրինակաւ երկնային զարդու:
- ԿԳ. Յաղագս չար միաբանութեանն Հայոց 'ի խորհուրդ կորստեան անձանց:
- ԿԴ. Յաղագս բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց ինքեանց կամաւ, և անարգելոյ աթուռոյ եպիսկոպոսապետութեանն:
- ԿԵ. Արձակումն 'ի Պարսից մեծին Սահակայ Հանդերձ Շմուկլիւ աթուակցաւ:
- ԿԶ. Գործք Շմուկլի անարժանք Հովելխանի մեծին Սահակայ:
- ԿԷ. Փոխումն յաշխարհէս մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ երանելոյ:
- ԿԸ. Ողբք վասն բառնալոյ թագաւորութեանն Հայոց յազգէն արշակունեաց, և քահանայապետութեանն յազգէն սրբոյն Գրիգորի:

Ատարբեցոն յանէ՛ երբորք Գրոց յանէ՛ էլունելոյ պարտաւեան Հայոց:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0596641

